

Кырг.
4(с)к

Кыргыз Республикасынын билим жана маданият министрлиги

И 15 И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик
педагогикалык университети

Сүйүнбек Ибрагимов

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИ

ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫНАН

БИШКЕК - 2001

Кыргыз Республикасынын билим жана маданият министрлиги
И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик
педагогикалык университети

Сүйүнбек Ибрагимов

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИ
ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫНАН

БИШКЕК - 2001

4(с)К

ББК 81.2 Ки

Ц1163.25(4.Ки)

И-15

И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик педагогикалык университетинин Окумуштуулар Кеңешинин чечими менен басмага сунуш кылынган.

Рецензиялагандар:

- Б. Өмүралиев, педагогика илимдеринин доктору, профессор.
- К. Конкобаев, филология илимдеринин кандидаты, профессор.

Ибрагимов С.

И-15 Кыргыз тилинин синтаксиси. Изилдениш тарыхынан.: -Б.: 2001. - ...б.

Монография кыргыз тили илиминин синтаксис бөлүмүнүн калыптанышы, буга байланыштуу окуу китептеринин, илимий изилдөөлөрдүн жана башка басылмалардын окуу - методикалык, илимий мазмуну жана денгээли жөнүндө маалымат берет. Синтаксистик категориялардын кыргыз тилиндеги табияты, алардын ар кайсы авторлор тарабынан иликтениши тарыхый көз карашта баяндалат.

Китеп жогорку окуу жайларынын студенттерине, илимий кызматкерлерге, аспиранттарга, жалпы эле кыргыз тили илимине тиешеси бар жарандарга багышталат.

654154

И 4602000000-01

ББК 81.2 Ки

ISBN 9967-506-76-8

© Ибрагимов С., 2001

АВТОРДОН

Кыргыз тили жөнүндөгү илимдин башаты, өнүгүшү жана калыптанышы тагдырдын буйругу менен ХХ кылымга туура келгендигин эч ким тана албас. Октябрь революциясынын кыргыз калкына тийгизген агартуучулук таасири, Совет өкмөтүнүн улуттук республикаларда жүргүзгөн сабатсыздыкты жоюу, жергиликтүү элдин билимин, маданиятын көтөрүү жана жолго салуу боюнча саясатын бүткүл дүйнөлүк коомчулук тана албайт. Кыргыз эли өткөн кылымдын аягында туташ сабаттуу, билимдүү элдердин бирине айланды. Албетте элибиз үчүн мындай процесс оңой - олтоңго турган жок: ак жерден караланып, "элим" деп белсенген улуттун канча асыл адамдарынан ажырадык. Жаңы замандын идеологиясынын элге жетиши, социализмди куруунун кыйынчылыктары, Ата Мекендик Согуш, согуштан кийинки эл чарбасын калыбына келтирүү кыйынчылыктары оңойго турган жок. Кылым башында телчиккен кыргыз тил илиминин тарыхы дагы кандайдыр бир даражада ошол өткөндүн күбөсү сыяктуу. Биз анын синтаксис бөлүмүн гана карап чыктык. Синтаксис боюнча жазылган китептер, эмгектер гана эске алынды. Түрдүү себептер менен окууга тыюу салынып, алынып ташталган, жоголуп кеткен же колдо болбогон айрым авторлордун жекече эмгектери эске алынбай калгандыгын моюнга алабыз. Ушул басылма боюнча каалоолордун жана пикирлердин Бишкек шаары, Раззаков көчөсү 51, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетине жиберилишин авторго болгон жардам же көмөк деп гана ишенерибизди билдиребиз.

АЛГАЧКЫ ДООР. 1911 – 1937-ЖЫЛДАР

Дегинкиси кыргыз тили жөнүндө XX кылымда басылып чыккан китептер туурасында сөз болгондо улуу агартуучубуз Эшеналы Арабай уулунун ысмын атабай кетүүгө болбос. Кылымдын башында жарыкка чыккан Х.Сарсакеев менен бирге жазылган анын “Алифбе йаки төтө окуу”, “Жазуу өрнөктөрү” деген окуу китептеринин өз учурундагы маанисин бүгүн дагы белгилей кетүү ашыкча болбос. Э. Арабай уулунун “Кыргыз алиппеси” 1924, 1925, 1926, 1928 – жылдары удаалап чыгып турган экен. Араб тамгасында жазылган бул китептер мүлдө кыргыз калкы үчүн, анын сабатын ачууда жана жарыкчылыкка үндөөдө эбегейсиз эмгек сиңирди, аны кийинки урпактар дайыма аздектен эскерүүгө милдеттүүбүз. Революциянын жеңишинин алгачкы жылдарын, элдин караңгылыгын эске алсак, сабатсыздыкты жоюу өкмөткө жана элге канчалык оор жана кымбатка тургандыгын бүгүн аң – сезим менен түшүнүп, көз алдыга жеткирсе болот. Мындай шартта Э. Арабаевдин жазган окуу китептеринин агартуучулук майданындагы зарылдыгын жана кыргыз улутуна тийгизген пайдасын илимий – практикалык жактан чечмелеп берүүнүн ар кандай аракетине кубаттоого тийишпиз. (А. Осмонкулов, 1999). Арабай уулунун изи менен жана анын агартуучулук илимий салтын улап, тил жаатында чыныгы революциялык жаңылык киргизген улуттук аалымдардан болгон К.Тыныстановдун элибизге арнаган эмгектерин дагы эстен чыгарууга болбойт. Керек болсо бүгүн мындай агартуучуларыбыздын эмгектерин кайра карап чыгып, тийиштүү баасын берип, маанисин тактап алсак болот. Эгемендүү доордо өткөндү туура баалабай туруп, учурдагы күндүн кадырына жетиш жана эртеңки күндүн ар кандай сыноолорунан татыктуу кадам шилтеп өтүш мүмкүн эместей көрүнөт.

XX – кылымдын башында кыргыз калкынын бир-эки пайызы гана сабаттуу болбосо, калгандары негизинен караңгылыкта күн көрүп келгендиги белгилүү. Түрдүү тарыхый, экономикалык, саясий-социалдык шарттарга ылайык азайып бара жаткан калк үчүн Октябрь революциясынын

жеңиши чынында эле оң көрүнүш болгондугун бүгүн тарых айгинелеп турат. Көп кырдуу революциялык өзгөрүштүн ишке ашуусу дал ушул элдин сабатын ачуудан башталган. Ошондуктан тил боюнча жазылган алгачкы эмгектер практикалык мүнөздө, окууну, жазууну үйрөтүү же сабатсыздыкты жоюу максатында жазылгандыгын бүгүн көрүп турабыз. Бирок ошол эмгектердин өзү эле кыргыз тилин изилдөө илиминин башаты экендигин дагы моюнга алышыбыз керек.

Бүгүн сарсеп салып карасак, кыргыз тили боюнча алгачкы илимий-практикалык китептеринин алгачкылары негизинен К. Тыныстанов тарабынан жазылып, башталган экен. Кыргыз тили боюнча термин иштеп чыгуу, атоо маселелерин жөнгө салуу, түшүнүктөрдү чечмелөө жагы көбүнесе К. Тыныстановго таандык десек болот. Библиографиялык сейрек кездешүүчү китеп болгондуктан же жоголуп кеткендигине байланыштуу автордун айрым эмгектерин азыр табуу кыйын. Анын үстүнө 1937-жылдардагы репрессияга байланыштуу К. Тыныстановдун эмгектерин колдонууга уруксат берилбегендиктен көп жылдар бою ал эмгектер түпкүрдө жатып, жоголгону жоголуп, эштеп сакталып калганы бүгүн элдин колуна тийди. Касым Тыныстановдун тил боюнча эмгектеринен “Эне тилибиз” деген китеби биринчи жолу 1928-жылы латын тамгасы менен басмадан чыккан. Ушул китепти 1991-жылы Алматыдан өз каражатына кайрадан бастырып чыгарган К. Дыйкановдун аракетин кубаттайбыз. Бул китептин биринчи, экинчи бетинде К. Тыныстановдун анфас жана профиль боюнча түшкөн сүрөтү тиркелген. Калыбы бул сүрөттөр ал кишинин абакта олтурган мезгилиндеги учурунан болсо керек. Профиль сүрөтүндө “№248 г. Фрунзе” деген мөөр турат. Кеч болсо да Касым агабыздын ушул сүрөтүнө баш ийип, анын ак жерден караланып, шейит кеткен өлүмүнө өкүнүп, таазим кылууга туура келет. Окумуштуу К. Дыйкановдун Касым агабыздын эстелигине жасаган бул ызатына биз да кошулабыз.

Китеп Сөз. Сүйлөм. Тыныш. деген тема менен ачылат. Байкоо үчүн төмөнкүдөй текст сунуш кылынган. (автордун орфографиясы сакталды).

Ел егинди алып бүттү. Чөп короодо жыйналды. Малчылар койун кырка баштады. Дыйкандар оор кызматтарын бүтүрдү. Күздүн өмүрү аяктады. Балдар мектебке жыйналышып, сабак окуй баштады.

Козубай да жумуштан бошой, мектебке кетти. Мектеб айылдан ыраак эле. Козубай, мектебке абдан орнуккандан кийин, атасына кат жазды.

Айтайын деген ойун жазып болгон сайын, Козубай сөзүнүн айагына тыныш белгилерин койо берди. Козубайдын жазган каты төмөнкү:

“Кадырдуу атама.

Мектебке кирдим, окуубуз жакшы. Мектебтин ичи таза. Карыным ток. Мектебтен китеп алдым. Тамакты да мектеб берет. Мени сагынбай жата бер. Көк кунанымды семиртиб кой, жазда сугатка минем.

Балаң: Козубай.”

Бул текстке карай СУРООЛОР ЖАНА КЫЗМАТТАР берилет.

- 1) “МЕКТЕБКЕ КИРДИМ” дегенде ече сөз бар? “МЕКТЕБКЕ” дегенде ече сөз?
- 2) “мектебке кирдим” деген сөздөн кийин Козубай емине үчүн тыныш (.) койду?
- 3) “КИРДИМ” деген сөзгө жетпей тынууга болобу?
- 4) “мектебке кирдим” деген сөздөн кийин тынбастан, “мектебке кирдим окуубуз жакшы” деб, барын аралаштырып, чогуу сүйлөшкө болобу?
- 5) “ТОК” деген сөздү айтбастан, “КАРЫНЫМ” деб эле тынса, “карыным ток” дегенде түшүнүктүү болобу? Емине үчүн?

Бул көнүгүүлөрдөн кийин К. Тыныстанов агабыз төмөнкүдөй КОРУТУНДУ чыгарат:

- 1) Ойлогон бир ойубузду айтып токтосок, аны сүйлөм дейбиз. Маселен: Окуубуз жакшы – бир сүйлөм. Окуубуз жакшы. Мектебтин ичи таза, - мында эки сүйлөм.

2) Бир сүйлөмдү айтып тынгандан кийин, аны билгизүү үчүн, эч кийинки сөздүн айагына тыныш белгисин (.) койбуз. Тыныш белгисин кыскартып, т ы н ы ш деп колдонобуз.

а) Ар бир сүйлөмдүн ичинде бир топ сөз болот. Маселен: “Мектебке кирдим” деген сүйлөмдө эки сөз бар. Биринчи сөз “мектебке” экинчи сөз “кирдим”. “Мектебтин ичи таза” деген сүйлөмдө үч сөз бар.

Ушул айтылгандар менен синтаксис боюнча маалымат үзүлөт. Андан ары муун, тыбыш, үндүү, үнсүз тыбыштар жана алардын бөлүнүштөрү, сөз жана сөз мүчөлөрү, курама сөздөрдүн бүтүшү деген бөлүмдөргө арналган кызмат (көнүгүү) суроолор жана корутундулар менен китеп аяктайт (турактуу, оошмо, сыйлыгышма, кербез курандылардын түрлөрүнө талдоо жүргүзүлөт). Бул китеп 1929–30 жылдары кайрадан басылып чыккан. Бул басылыштарында негизинен кыргыз тилинин грамматикалык терминдерине жогоркудай эле түшүнүк берилип, аларга ылайыктуу мисалдар келтирилет. БАЙКОО, КЫЗМАТТАР деген курсив менен окуу, өз алдынча иштөө үчүн көнүгүүлөр сунуш кылынат. Китептин өзү айтып тургандай, автор кыргыз тилиндеги тыбыштар жана алардын бөлүнүштөрү, муун, сөз жана анын составына карай бөлүнүшү жөнүндөгү маалыматты камтыйт. Тилдин синтаксис бөлүмүнө тийиштүү “Ойлогон бир ойубузду айтып токтосок, аны билгизүү үчүн, эч кийинки сөздүн айагына тыныш белгисин койбуз” деген эреже дагы кайталанат. Тийиштүү көнүгүүлөр сунуш кылынат. Синтаксис боюнча маалымат ушуну менен чектелет. Ошентип бул китептин үч жолку басылышында тең синтаксистик маалыматтардан принципалдык айырма байкалбайт.

К. Тыныстанов 1931-жылы дагы бир “Эне тилибиз” деген ат менен мектеп балдары, эресек балдар жана чондор үчүн арналган китеп чыгарат. Автордун ушунчалык жөнөкөй, пейли ак, ырайымдуу экени мына бул сөзүнөн байкалып турат: “Кемчилик болушу мүмкүн экендигин танбайбыз. Материал, тажрыйба аз экендигин моюнга алабыз”. Бул китеп дээрлик кыргыз тилинин морфологиясына (сөз курулушуна) арналган жана синтаксис боюнча эч кандай кошумча жок.

Байкалып тургандай тилдин синтаксис бөлүмүнө арналган атайын маалыматтар азырынча өтө чектелген эле же жөн гана кабар берүү маанисинде окуу китептеринде, илимий эмгектерде андан ары иликтене башталышына негиз болгон. Маселен, ошол эле сүйлөмгө берилген К. Тыныстановдун аныктамасынын эволюциясына көз салып көрүү канчалык лингвистикалык кызыкчылыкты туудурат. Турмушта бир нерсени жаңыдан баштоо көптүн колунан келиши мүмкүн. Бирок биринчи баштагандын иши биринчи. К. Тыныстановдун кыргыз тили илиминдеги тарыхый орду ушуну менен түшүндүрүлөт.

2001-жылы К. Тыныстановдун 100 жылдык мааракеси бизди күтүп турат. Буга байланыштуу 1998-жылы латын тамгасы менен Стамбулда кайра басылып чыккан К. Тыныстановдун “Эне тилибиз” деген китебинин баш сөзүндөгү академик Б. Орузбаеванын төмөнкүдөй пикирлерин эске салбай кетүүгө болбойт деп ойлойбуз. (Китепти басмага даярдаган жана сөз башын жазган акад. Б. О. Орузбаева).

1. Кыргыз эли, анын интеллигенттери, болгондо да тилчи адистер К. Тыныстановдун арбагынын алдында өздөрүн чоң парызкор деп эсептеш керек. Анын эне тилибизге арналган эмгектерин басмадан чыгаруу менен ошол парзыбызды өтөө аракетин бизди иш жүзүндө далилдей алмакпыз.
2. К. Тыныстановдун тил жана адабият боюнча эмгектери өз мезгилинде латын алфавитинде жарык көргөнү белгилүү. Бирок алар азыр Кыргызстандагы бир да китепканада жок. Ошондуктан маркум улуу окумуштуубуздун тил илимине тиешелүү эмгектерин ошол алгачкы чыгарылган шрифтте кайрадан басып чыгарып, кеч болсо да ири китепкана, жаш окумуштуу жана башка кызыккан окурмандардын колдоруна тийгизүү дагы бир чоң милдетти өтөгөндүккө жатат. Ак жерден караланып, күнөөсүз камалып, кийин репрессияга туш болгон ХХ-кылымдагы кыргыз агартуучу-

интеллигенттери жөнүндөгү айрым маалыматтарды 1997-жылы чыккан “Кто есть кто в Кыргызской науке” деген китептен алып, коомчулуктун эсине сала кетүүнү туура таптык. Тексттер өзгөрүүсүз, котормосуз орус тилинде берилди.

Арабай уулу Эшенаалы (Ишеналы)

(родился 1882, айыл Кун – Батыш Кочкорской долины – умер в 1938 г. в застенках) – представитель науки и культуры начала ХХ в.

Обучался в Кочкоре, в “Медресе Кусейин” и в “Медресе Галия” в г. Уфе. Он так же содействовал публикации трудов и других кыргызских авторов на кыргызском языке в арабской графике. В 1911 г. под его редакцией вышел из печати в Казани поэма Молдо Кылыча “Сказ о землетрясении”. В 1912 г. он издал в Оренбурге книгу “Образцы чистописания”.

Его труд “Алифба йаки тотс окуу” - “Букварь или облегченное чтение” написанный в соавторстве с казахским просветителем А. Байтурсуновым и опубликованный в 1911г., поднял на новый уровень просвещение кыргызского и казахского населения. Со слов Тыныбека записал отрывок из эпоса “Семетей” После поражения национального освободительного восстания в 1916 г. бежал в Кигай, откуда вернулся в 1917 г.

В 1917 г. был одним из организаторов Кыргызского отделения национальной либерально – демократической партии казахов, кыргызов и башкир - партии “Алаш”. В 1918 – 1922 гг. был членом Жети - Огузского ревкома, делегатом 9 – го съезда Советов России. Он ратовал за восстановление Кыргызской национальной Государственности в форме Кыргызской автономии в составе Российской Федерации. После установления Советской власти продолжил деятельность ученого – просветителя. В 1922 – 1924 гг. работал в Туркестанском наркомате, возглавлял научную комиссию. Под его руководством была начата запись эпоса “Манас”. Он автор нового кыргызского алфавита на основе арабской графики и учебного пособия “Букварь для взрослых”. Перевел на кыргызский язык биографию В. Ленина. Он репрессирован по обвинению в национализме и в 1938 г. был расстрелян.

Касым Тыныстанов (1901 – 1938 гг) – ученый, языковед, поэт, драматург и общественный деятель, профессор (1936).

Родился в селе Чырпыкты на Иссык – Куле. Образование получил в мусульманской и русско-туземной школах (1909 – 1916).

В 1916 бежал в Китай вместе с повстанцами.

В 1919 – 1924 гг. учился в городе Ташкенте в Казахско – Кыргызском институте просвещения. Будучи студентом написал первый учебник кыргызского языка (“Окуу китеби”, 1924) в адаптированной для кыргызского языка арабской графике.

В 1924 г. был секретарем, председателем отдела Академического центра Туркестанской АССР, в 1925 г. редактором первой газеты “Эркин – Тоо”. В 1926 г. принял участие на тюркологическом съезде в г. Баку с научным докладом, где ратовал за переход тюркских письменностей в латинскую графику. В том же году опубликовал учебник “Чондор үчүн алиппе”. В 1927 году вышел из печати учебник по Кыргызской грамматике (“Биздин тил”), а в 1928 г. на латинской графике учебник “Эне тилибиз”. В 1927–1930 гг. работал научным сотрудником, директором Кыргызского Института Культурного строительства. Его труды, опубликованные в 30–е годы (“Кыргыз тилинин терминологиялык сөздүгү”, 1933 г.; “Кыргыз тилинин морфологиясы”, в 1934 г.; “Кыргыз адабий тилинин жаны орфографиясынын долбоору”, 1934; “Кыргыз тилинин синтаксиси”, 1936 г. и др) заложили основы современного кыргызского языкознания.

В 1935 г. по его инициативе была начата работа по переводу на русский язык эпоса “Манас” и организовано первое республиканское научное совещание. Был обвинен в “буржуазном национализме”. В 1937 г. он был принят на работу в институт народов Востока АН ССР (Москва). Однако был арестован, через год (1938г.) – расстрелян. Реабилитирован дважды (1958, 1988 гг.)

1928 – жылдан кийинки совет доорунда, кыргыз калкынын латын алфавитине өтүп, жалпы сабаттуулук үчүн күрөш жаңыдан башталып жаткан мезгилинде Шабдан уулу Ажыймандын окуу шайманынын чыгышы сөзсүз чоң маанидеги окуя болгон (А. Шабдан уулу, 1931). Анын үстүнө араб жазмасына аздыр – көптүр көнө баштаган кыргыз коому кайра жаны жазманын сунуш кылынышын кандайдыр эки түрдүү сезим менен кабыл

алгандыгын бүгүн андап түшүнсө болот. Биринчиден ислам дининин жоболору жазылган араб жазмасы карангы эл үчүн, анын аздыр – көптүр тамга билип, кат таанып, сабаты ачыла баштаган айрым өкүлдөрү үчүн жакын жана ылайыктуу көрүнүш эле. Революциянын жеңилинин алгачкы кадамы катары араб арибинде жазууга үйрөнүү иштери башталып, 1924 – жылдагы “Эркин – Тоо” газетасынын араб жазмасы менен чыга башташы жалпы элдин билимге, сабаттуулукка болгон муктаждыгын канааттандыруунун биринчи кадамы болгон. Экинчиден социалисттик системанын ошол жылдардагы улуттук аң – сезимге тийгизген оң таасири, орус элинин майда элдерге жасаган камкордук мамилеси негизинен туура кабыл алынып, улуттар арасындагы боордоштук мамиле өз ара жакындашуунун дагы бир жаңы формаларына дилгир болуп турган.

1924 – жылдагы Бакудагы түркологиялык конференция латын алфавитине өтүүнүн турмуштук зарылдыгын аныктап өттү. Өкмөттүк колдоого алынган бул чечимге ылайык кыргыз коомчулугу дагы 1928-жылдан тартып латын алфавитине тез өтүүнүн жолун издеп, сабатсыздыкты жоюу боюнча кенири мазмунда иштер жүргүзүлө баштаган. Араб алфавитинин кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө туура келбеген жактарын латын алфавитинде женил эле жөнгө салууга боло тургандыгын практика көрсөттү. Латын алфавитинин принципиалдык схемасы жана иштөө принциби орус алфавитине окшошураак болгондуктан эл тарабынан латинизация саясаты тез эле колдоого алынып кеткен.

Ушундай жагдайда Шабдан уулу Ажыймандын китеби Кыргызстандагы коомдук, бүткүл элдик мүдөөнүн ишке ашып жаткандыгы катары кабыл алынып, өз учурунда алгачкы мугалим кадрларын даярдоодо, улуттук сабаттуулукту көтөрүүдө чоң кызмат өтөгөн.

Китеп 1-баскычтагы мектептин окуу куралы катары сунуш кылынып, кыргыз тили боюнча, айрыкча кыргыз тилинин синтаксиси жөнүндө маалымат берген алгачкы эмгек болуп эсептелет. Ошондуктан бул китептеги

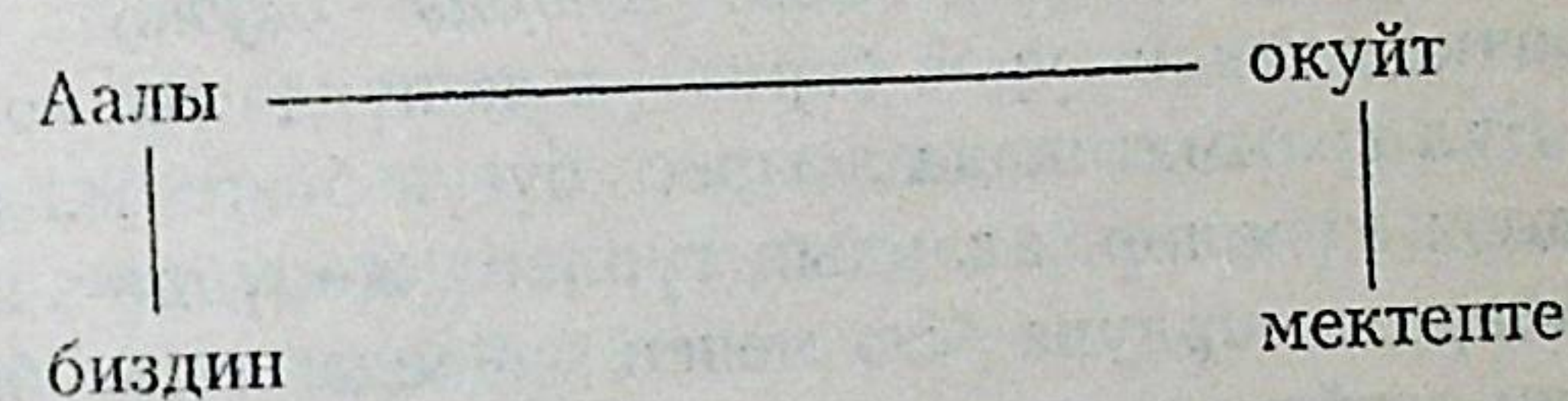
синтаксистик терминдердин колдонулушуна азыноолак токтоло кетишке туура келет. Биринчи беттен эле сүйлөм, ынтанатсыйа¹, сөз тизмеги деген темалар коюлган. Автор сүйлөм деген терминди колдонуп, ага төмөнкүдөй аныктама берет, "Бир ой айтылган бир сөздү же бир нече сөздүн тизмегин сүйлөм дейт". (3-6). Бул аныктамага ылайык төмөнкүдөй мисалдар сунуш кылынат. *Жаз чыкты. Асан окууга кетти. Окуу жакында башталат.*

Ушул эле бетте суроолуу, илептүү, жай сүлөмдөр жөнүндө айтылат. "Кайгыруу, капалануу, танкалуу, кекээрденүү, ачуулануу сыйактуу кишинин ички сезими айтылган сүйлөмдүн айагына илеп белгиси койулат муну *илептүү сүйлөм* дейт".

Аныктамалар XIX - XX - кылымдан акыркы мезгилге чейин үстөмдүк кылып келген тилдик категорияны логикалык аспект аркылуу түшүндүрүү салтын жоготкон эмес. Бул үчүн авторго бүгүн кандайдыр бир сын коюу же башканы талап кылуу осолдук болор эле.

Сүйлөмдүн өзүнө аныктама берип, анын түрлөрүн тактоо жана эске тутуу боюнча көнүгүүлөрдү сунуш кылгандан кийинки автордун сүйлөмдүн маанилүү бир грамматикалык белгиси болгон интонациянын маанисин туура байкагандыгын, анын тилдик кызматын тийиштүү денгээлде белгилей алгандыгын эске ала кетсек болот. Мындайча аныктама берилет, "Айтайын деген ойду ынтайына карай, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн көтөрүнкү же басыңкы үн менен жай же ылдам айтылышын ынтанасыя дейт." (5 бет). Бул маанилүү көрсөткүч же критерий аркылуу сүйлөмдөр жай, суроолуу, илептүү болуп ажыратылат. Андан ары "Айтыла турган ойдун ынтайына карай сүйлөм ичиндеги сөздөр бири - бири менен байланышат, бири - биринен тийиштүү сөз мүчөсү жалганууну жана тийиштүү иретте болуп айтылууну тилейт. Муну сөз тизмеги дейт. М: *Мен окудум. Атты*

жакшы таптады. Жакшы атты таптады. Сөз тизмеги жөнүндөгү түшүнүк албетте эң эле калпыс берилген. Китепте "Аалы биздин мектепте окуйт" деген сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышы төмөнкүдөй схема менен түшүндүрүлгөн.

"Окуйт; деген сөзгө *Аалы* жана *мектепте* тике байланышкан; *Аалы* менен *мектепте окуйт* аркылуу байланышкан. *Биздин* деген сөз *Аалы* жана *окуйт* аркылуу *мектепте* менен байланышкан".

Сүйлөм ичиндеги сөздүн бири-бири менен тике байланышуусун тике тизмектешүү дейт. Бири - бири менен башка бир сөз аркалуу байланышуусун **КЫЙЫР ТИЗМЕКТЕШҮҮ** дейт". Жогорку схемадагы сөз тизмеги жана сөздөрдүн өз ара байланышы жөнүндөгү түшүнүк ошентип так ачылбай калган сыяктуу. *Биздин* деген сөз *Аалы* менен эмес, *мектепте* деген сөз менен байланышы кандайдыр сыртта калган.

Автор сүйлөм мүчөлөрүн ажыратуудан мурун сөздөрдүн тизмегиндеги ээрчишүү мамилесине биринчи көңүл бурат. "Сүйлөм ичиндеги бир сөздүн кайсы жакта экендигине карай, экинчи бир сөзгө ошол жактын уландысы жалганып айтылса - жак менен эрчишүү дейт" (9-бет)¹. Ушул эле жерде сан менен ээрчишүү жөнүндө да эскертилип кетилет. Көрсө ээрчишүүнүн илимий - практикалык керектиги төмөнкү

¹ Айрым стилдик чекиликтер балким корректор тарабынан же башка бир техникалык себептен болуу керек. Маселен ушул аныктамадагы айтылса деген сөз китепте айтылууга деп басылган. Мындай мүчүлүштөрдү ондоп, ушундай түшүнүүгө туура келет.

¹ Түп нускадагы орфография сакталды

эрежени чыгаруу үчүн керек болгон."Сүйлөм ичинде башка бир сөздү жак менен эрчиткен атооч турпатындагы сөз жана ошо атооч турпатындагы сөзгө жак менен эрчиген сөз сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болот". Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн бирин байандагыч, экинчисин ээ дейт". (13- бет).
М: *Мен окуучумун. Сен шаарда окуйсун.* Ээ менен баяндоочко кандай суроо берилери жөнүндө сөз козголбойт.

Бул грамматикада асыресе бүгүн бизге белгилүү болгон айкындооч мүчөлөр, алардын түрлөрү жөнүндө ачык түшүнүк жок. Алардын ордуна "Ээ менен байандагычтан башка башка сөздөрдү сүйлөмдүн жандама мүчөсү дейт". (13- бет). Китептин аягына чейин ушул жандама мүчө деген термин колдонулат. Анын үстүнө "Сүйлөм ичинде атооч сөз менен тике тизмектешкенин атооч жандоочу дейт, этиш менен тике тизмектешкенин этиш жандоочу дейт". (17-бет). Мисалы: *Саяпкер Акмат ат таптады.* Мында *саяпкер* – атооч жандоочу, *ат* - этиш жандоочу деп түшүндүрүлөт. Бул түшүндүрмө аркылуу автор тил илиминдеги колдонулуп жүргөн ээнин жана баяндоочтун зонасы деген түшүнүккө келген сыяктуу.

Андан ары бир компоненти илик жөндөмөдө турган сөз тизмектери өз ара ээрчишүү ыкмасы менен байланышкан делет. М: *Менин балам окууда. Анын агасы Ташкенге кетти.* Бул түшүндүрмө азыркы таандык байланыштын алгачкы түшүндүрмөсү экендигин танууга болбойт . Ал эми илик, жатыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү түшүнү айтылган учурларда алар турпатталбаган жөндөмөлөр деп аталып кетет.

М: *Сарыбайдын уулу аштык орду. Кой эти жылкы этинен таттуу.*

Андан ары ээ менен баяндоочтун, жандоочтордун катышына карай жалаң жана жайылма, толук жана өксүк (азыркы кемтик) сүйлөмдөр жөнүндө түшүнүк берилет.

"Байандагычы этиш сөздөн болгон сүйлөмдү этиш сүйлөм дейт; байандагычы атооч сөздөн болгон сүйлөмдү атооч сүйлөм дейт" (27-6). Маселен: *Абылдын атасынын аты Койчуман. Койчуман өз күчү менен үй-бүлөсүн багат.*

Азыркы биз колдонулуп жүргөн төл жана бөтөн сөзгө (китепте жат сөз), каратма сөздөргө берилген аныктамалар төмөнкүдөй угулат.

"Мына ушундай жазуучу же сүйлөөчү тарабынан сөз арасына келтирип айткан башка бирөөнүн сөзүн же ылакап-макалды жат сөз дейт. Жазуучунун же сүйлөөчүнүн өз сөзүн төл сөз дейт" (39-6). Сүйлөм ичинде башка бир сөз менен тике же кыйыр тизмектешкен атоо турпатындагы сөздү каратма сөз дейт. Каратма сөз сүйлөм мүчөсү боло албайт ж.б. Негизинен автор сүйлөмдүн түрдүү категорияларын туура байкаган. Болгондо аларга берген аныктамалар менен түшүндүрмөлөр айрым тактоолорду күтүп тургандай.

Сөздөр маани жагынан толук сөз жана көмөк сөз деп бөлүнөт. Аларды бул жерде айта кетүү зарыл, себеби бул классификация сүйлөм маселесинин бүгүнкү проблемаларын тактоодо тийиштүү мааниге ээ болору шексиз.

Ошентип "өз бетинче бир нерсе түшүндүрө ала турган сөздөрдү толук сөз дейт. Өз бетинче бир нерсени түшүндүрө албай турган, жана толук сөздөр сыяктуу жеке айтылса да, башка бир сөздөргө жардамчы иретинде айтыла турган сөздөрдү көмөк сөз дейт". Аларга *эмес, эле, да, го, гана, чейин* деген сыяктуу сөздөр кирет. Көмөк сөз иретинде колдонулган толук сөздөр- *бери, нары, көздөй, карай, жатат; Мурун, кийин, нары, бери, чейин, көздөй, карай* сыяктуу сөздөр башкаргычтар деп аталат жана алар андан ары чыгыш башкаргыч, табыш башкаргыч, барыш башкаргыч деп өз ара айырмаланат. Башкаргыч сөздөр ич ара дагы бөлүнөт:

Толук сөз башкаргычтар- *мурун, кийин, бери, нары:*

Көмөк сөз башкаргычтар- *чейин:*

Көмөк маанисиндеги толук сөздөн болгон башкаргычтар – *көздөй, карай, караганда, көрө* (30 – 6).

Көрүнүп тургандай толук жана көмөк сөздөрдүн лексикалык, грамматикалык маанилери жана синтаксистик кызматы азырынча өз ара толук такталбаган. Натыйжада аларды бөлүштүрүүдөгү критерий белгисиз болуп, кандайдыр бүдөмүк мазмун келип чыккан. Китепте жалкы жана курама мүчө терминдери колдонулат. Мүчө деген термин сөз мүчөсү

эмес, сүйлөм мүчөсү жөнүндө кетип бара жатат. Эгерде сүйлөм мүчөлөрү бир сөздөн турса жалкы мүчө деп, ал эми “бир нече сөздөн болгонун курама мүчө дейт”. М: *Окуу түшкө чейин болот. Айылга келе жаткандар кайта тартты.* ж.б. Курама мүчөлөр азыркы түшүнүктө сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрүнүн (жайылма аныктооч, жайылма бышыктооч, жайылма толуктооч) жалпы аталышына туура келгендей.

Автор сөйлөмдүн түрлөрүн ажыратуунун себебине, критерийлерине токтолбойт. “*Асандын кагазы, карындашы, китеби, сыйасы бар*”- сыяктуу сүйлөмдөрдү бирикме сүйлөм деп берет. Бул көз карашка ылайык “бирикме сүйлөмдө бир түркүмдөгү сөздөн болгон турпатташ бир нече сөз же ылдый ээ, же байандагыч, же атооч жандоочу, же этиш жандоочу болот” (34-б). деп түшүндүрүлөт. Бир өңчөй мүчөлөрдүн катышуусу менен түзүлгөн жөнөкөй сүйлөмдүн бирикме деп аталышынын лингвистикалык зарылдыгы ачык болбой калган. Мисал көрсөткөнү болбосо бирикме сүйлөмдүн өзүнө да аныктама берилген эмес.

Окуу китебинен сүйлөмдүн жөнөкөй жана кошмо түрлөрүн ажыратуунун ошол мезгилдеги жалпы түркологиядагы көз карашын байкоого болот. “Сүйлөм мүчөлөрү баш жана жандама болуп бөлүнгөн сыйактуу, сүйлөм да баш жана жандама сүйлөм болуп бөлүнөт” (45-б). Мисалдар келтирилет: *Биз түндүктөн чыга бергенде, Акмат алдыбыздан чыкты. Силер бул ишти орундатсанар, мен мынчалык азапка түшпөс элем. Анын үнү каргылданып, бир нерседен корккон сыйактуу болду. Окуучулардын арасында ар түрдүү уйум уйуштуруу ниети менен мугалим жалпы чогулуш чакырды* (46-б). Бул кошмо сүйлөмдөрдүн биринчи же мурунку компоненти жандама сүйлөм делинип, кийинкиси- баш сүйлөм деп берилет. “Жандама сүйлөм менен сүйлөмдүн курама мүчөсүнүн айырмасы:

1. Ынтанатсыйа;
2. Жандама сүйлөмдүн ичинде сүйлөмдүн жалкы жана курама. мүчөсүнүн боло алышы;
3. Кайсы бир жандама сүйлөмдүн өз бетинче ээси боло алышы;

Дагы бир мисал: *Окууга кирген күндөн баштап, Сайранын мүнөз-кулку өзгөрө баштады.* Ошентип автор -са, -ып, -ган-да, -ган-дык-тан, -ба(й), -ган кезде -макчы болуп, -уу үчүн формалары аркылуу уюшкан сүйлөмдөрдү жандама сүйлөм деп көрсөтөт. Бирок “Аштык чыга турган жердин топурагы семиз болорун бил” деген сүйлөмдү ушул категорияга кошуп эсептегени кандайдыр түшүнүксүз. Жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөрдү ажыратуу негиздери, алардын семантикалык, грамматикалык, структуралык айрымаларын мындай түшүндүрүү бүгүнкү илимий талапка толук жооп бере албасы түшүнүктүү. Кандай дегенибиз менен өз доору үчүн сүйлөмдүн кошмо, татаал түрүн, анын компоненттерин аныктоодогу, семантикалык жана грамматикалык маанилерди ажыратуудагы Шабдан уулу Ажыймандын аракеттери анын тилдик эрудициясынын өз доору үчүн жетишерлик мазмунда экендигин көрсөтүп турат. 36-бетте кошмо сүйлөм деген термин колдонулат. Автордун берген багытына карап, (кошмо сүйлөмдүн дагы аныктамасы жок) буга чейин кездешпеген бул термин чынында кадимки эле бир өңчөй мүчөлүү жөнөкөй сүйлөмдү эске саларын анын мисалдарынан байкоого болот. (“Ошондой атооч турпатындагы бир өңчөй жандама мүчөсү болгон кошмо сүйлөмдө ээ болор, болбосун байкагыла”. 36-б). Демек кошмо сүйлөм деген терминдин өзү кандайдыр чаржайыт колдонулганы көрүнүп турат.

Бүгүнкү түшүнүк менен алганда жандама сүйлөм деген термин багыныңкы сүйлөм маанисине туура келип жатат. “Жандама сүйлөмдүн аяккы сөзүнүн баш сүйлөмдөгү атооч же этиш сөз менен тике тизмектешине карай, атооч жандама сүйлөм же этиш жандама сүйлөм дейт: этишке тике тизмектешкенин этиш жандама сүйлөм, атоочко тике тизмектешкенин атооч жандама сүйлөм дейт. Атооч жандама сүйлөм этиш жандама сүйлөмгө караганда өтө аз учурайт” (47-б).

Жандама сүйлөмдүн аяккы сөзү этиш же этиш аралашкан сөз болсо гана, анын өз бетинче ээси боло алат. Жандама сүйлөмдүн ээси баш сүйлөмдүн байандагычы менен

тике тизмектеше албайт (48-6). Жандама сүйлөмдүн кайсынысы атооч менен, кайсынысы этиш менен тике тизмектешкендиги, аяккы сөзүнө карай ажыратылат. Жандама сүйлөмдүн аяккы сөзү илик турпатында болсо, ал атооч менен тике тизмектешет: аяккы сөзү иликтен башка турпаттагы сөз болсо, этиш менен тике тизмектешет. Мисалы, *Кочкор болор козунун, маңдай жагы дөн болот* (48 – 49-6). Бул сүйлөмдөгү *Кочкор болор козунун* деген конструкциянын жандама сүйлөм катары сунуш кылынышы дагы анчалык ынанымдуу эмес. Жандама сүйлөм эмес, жандама мүчө тууралуу сөз кылса ылайыгы келчүдөй.

Кошмо сүйлөмдөгү татаалдашкан учурларды эске алып, андан ары: “Бир сүйлөмдүн ичинде бир нече баш же жандама мүчө болгон сыйактуу, бир нече жандама же баш сүйлөм боло берет” (49 – 6) деп китебин аяктайт.

Китептин аягында бир нече көнүгүүлөргө орун берилген. Алар өткөн материалдарды кайталоо жана бекемдөө максатын көздөгөн. Тыныш белгиси боюнча маалымат берилген жана акыркы бөлүм дагы бир жолу бышыктоо, өз бетинче иштөөгө арналган көнүгүүлөр менен жабдылган.

Ошол эле 1933-жылы Шабдан уулу Ажыйман И. А. Батманов менен бирдикте “Элементарные основы грамматики киргизского языка” деген окуу шайманын орус мектептер үчүн орус тилинде жазып чыгарышкан.

Китепте кыргыз тилинин грамматикасынын негизги маселелери козголгон. Тилдин фонетикалык бөлүгү кыргыз алфавитинен, тыбыштардын айтылыш өзгөчөлүгүнөн жана аларга ылайык оозеки айтуу үчүн арналган көнүгүүлөрдөн турат. Тыбыштык закондор, классификация, басым өзгөчөлүгү, төл жана бөтөн сөздөрдү айтуу жана жазуудагы закон ченемдүүлүктөр жөнүндө маалымат берилген.

Экинчи бөлүктө морфология менен синтаксис маселелери козголот. Бирок негизги көңүл сөз түркүмдөрүнө-зат атооч, сын атооч, ат атооч, сан атооч, тактооч жана жандоочторго арналган. Айрыкча этиш жана этиштен келип чыккан грамматикалык формаларга өзгөчө көңүл бурулат, (чак, ыңгай, мамиле категориялары, атоочтук, кыймыл атоочтук,

чакчыл формалар). XVII -главада синтаксис боюнча кыскача маалымат берилет (155-162-беттер). Анда бул материалдар маалымат берүү гана максатын көздөдү деп айтылат.

Сүйлөм жана анын баш, айкындооч мүчөлөрү болору айтылып келип, айкындооч мүчөлөр атоочторду жандап келүүчү жана этиштерди жандап келүүчү болуп бөлүнөрү эскертилет.

Сүйлөмдүн ээси атооч сөздөрдөн жана *-ган, -ар, -бас* формасындагы атоочтуктардан турушу маалымдалат. Баяндоочтордун милдетин атооч сөздөрдүн бардыгы жана этиштик формалар аткараары айтылып, ал эми *-са* шартуу формасы *экен* деген жардамчы сөз менен катар келсе гана баяндоочтук кызмат аткарышы эскертилет. М: *Эртең кетсе экен.*

Атооч сөздөрдү жандап жүрүүчү аныктагычтар зат, сын, сан атоочтордон “өздүк эмес ат атоочтордон” жана *-ган, -ар, -бас* формасындагы атоочтуктардан болушу көрсөтүлгөн. Ал эми этишти жандап жүрүүчү айкындооч мүчөлөр жатыш, чыгыш, барыш жөндөмөсүндө жана *-ган, -ар, -бас* формадагы атоочтуктар, чакчылдар, салыштырма *-дай* формасы менен келиши мүмкүн деп да көрсөтүлөт. Көрүнүп тургандай *-ган, -ар, -бас* формалуу атоочтуктардын синтаксистик функциясы так ачылбай калган.

Синтаксистик байланыштын түрлөрүнөн ээрчишүү байланышы эске алынып, алар ээ менен баяндоочтун жана аныктоочу менен аныкталгычтын ортосунда болот деген тезис айтылган. Ээрчишүүнүн кийинки түрүнө (аныктооч - аныкталгыч) таандык байланыштар дагы камтылат. Бул синтаксистик байланыштын бизге бүгүн белгилүү биринчи жана экинчи түрү түркологиядагы жалпы ырасталган көз карашты чагылдырат (конкретүү жана жалпы таандык). Ал эми *темир жол, кара жол, жыгач кашык, таш үй* деген сыяктуу учурларда аныктоочтор таандык маани билдирбестен, зат атоочторду өз ара айрымалоочу белги катары түшүндүрүлөт. Мында *темир, жыгач, таш* деген заттык маани менен *кара* сын маанисиндеги сөз окшошуп кеткен.

китептеринен кабары болгондур, балким орус тили боюнча дагы тийиштүү адабияттар менен тааныш болгон. Кыргыз тилинин фактыларына таянып, грамматиканын синтаксис бөлүмү боюнча атайын жазылган ушул китептери үчүн анын атын тийиштүү деңгээлге коюуга тийишпиз. Бул китеп аркылуу сабатсыздык акырындап жоюла баштады, ушул китептин негизинде баштапкы билим алынды. Эне тилибиз боюнча кийинки окуу китептерин жазууга, илимий-педагогикалык иликтөө жүргүзүүгө жол ачылды.

“Кто есть кто в Кыргызской науке” (1997) деген китептеги А. Шабдан уулуна бөлүнгөн төмөнкү саптарды окуйбуз.

Шабданов Ажыйман (1905 – 1939гг.) – Родился в селе Чон – Кемин, внук манапа Шабдана из рода Тынай племени Сарбагыш. Учился в местном мектебе, затем в русско – туземной школе в Пишпекке. Окончил Жети – Суйский (Алма – Атинский) институт образования.

Преподавал в общеобразовательных школах, педтехникуме. С 1928 года сотрудник Культурно – просветительского научно – исследовательского института.

Здесь он создал свои учебники по грамматике, орфографии, терминологии и др. Опубликовал ряд научных статей по этим вопросам. Преследуемый за свои взгляды и происхождение, он был переведен в 1932 году в Ошский педтехникум.

В дальнейшем он оказался в Таджикистане, где организовал просветительскую работу среди кыргызов Горно – Бадахшанской области. И здесь его продолжают преследовать. Был арестован и доставлен в Ташкент. Время и место его гибели неизвестно. В документе о его реабилитации от 29.02.1956 г. указывается, что “приговор Ошского окружного суда от 26.10.1939 г. отменен за недостаточностью обвинения”.

В 1929 г. совместно с С. Наматовым выпустил книгу “Букварь для неграмотных женщин”, в 1930 г. вместе с М. Элебаевым и Ж. Жамгырчиевым написал “Книгу чтения для третьеклассников”, которая была издана тиражом в 10 тысяч экземпляров. Совместно с М. А. Батмановым выпустил “Элементарную грамматику кыргызского языка” для

русскоязычных. Особой популярностью пользовался его учебник “Синтаксис кыргызского языка” (“Биздин тил”).

1932 – жылы К. Тыныстанов дагы бир китеби кыргыз тилинин иш китеби катары колдонуу максатында жарыкка чыкты (Касым, 1932). Бул китеп кыргыздын тили менен адабиятынын билим катчылыгынын токтому боюнча жазылган көнүгүүлөр жыйнагы эле. Көнүгүүлөрдөн кийин айрым корутундулар берилип, алар өзүнчө эреже менен жабдылат. Автор китепте кемчилик болушун алдын – ала эскертип, сунуш болушун күтөт. Тилибиздин синтаксисине тийиштүү материалдар өтө аз, китеп негизинен дагы эле фонетика менен морфологиянын маселелерине арналган.

Көбүнчө унгу, мүчө жана мүчөнүн түрлөрү, алардын унгу сөзгө жалганышы тууралуу маалыматтар берилген. Балким китептин колдонулуш максатына карай же күндөлүк турмуштагы колдонуу аракетин менен жеңилдетүү үчүндүр синтаксистик аныктамалар эң эле жөнөкөй, жеңил жана ошону менен бирге эске алчу жагдайлары да бар. Маселен: “Эки тыныштын арасындагы сөздөрдү сүйлөм дейбиз”. (16 – б). “Сүйлөм ичиндеги сөздү сүйлөм мүчөсү дейбиз. Сүйлөм ичинде ар бир мүчөнүн өз оруну болот, орундарын которуп жиберсек сүйлөмдүн мааниси өзгөртүп кетет” (17 – б). Синтаксистин объектисине тийиштүү маалыматтар мына ушулар менен гана чектелген. Албетте кыргыз тил илиминин бул мезгилдеги абалы жана калыптанышы жолундагы иш китебинин мындай көрүнүшү акылга сыярлык эле абал болчу. Тилдин фонетикалык аспектиси үйрөнүлбөй туруп, анын морфологиясына толук иликтөө жүргүзүү кыйын. А морфологиянын объектиси – сөз өзгөрүү, өзгөртүү, сөз жасоо ж.б. маселелери илимий жана практикалык жактан али толук жазылып чыга элек болчу. Ал эмес морфологиянын маселелери жаңыдан коюлуп жаткан көз эле. Синтаксистин маселелери балким ушул себептен кенири планда козголгон эмес, керек болсо бул маселе көп себептердин жагдайлардын айнынан иштелиши дагы эртерээк болчу.

Элдин агартууга болгон ыкыласы зор эле. Аны түшүнгөн, жооптуу милдетти моюнга алган билимдүү кыргыз

уул – кыздары бул ишке жан аябай жумшаган. 1933 – жылы А. Ыдырыс уулунун жана Т. Сопу уулунун эне тилибизге арналган китептери чыкты.

Аскар Ыдырыс уулу “Эне тил китебин” башталгыч мектептер үчүн багыштап (Ыдырыс уулу, 1933). Калктын сабатын ачууда өз убагында чоң мааниге ээ болгон зарыл курал катары бул китеп мектептер тарабынан кенири пайданылган. Башталгыч мектептин окуучуларына арналган бул китепте грамматика боюнча маалыматтар системалуу берилген эмес. Биринчи жылга багышталган бөлүмдө китеп сүйлөм жөнүндөгү маалымат менен ачылып, андан ары тамга, муун, ташымал, тыбыштар жөнүндө айтылып, үндүү табыштардын классификациясы менен аякайт. Экинчи жылга арналган бөлүмү сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү менен башталып, үндөштүк закону, үнсүздөр жана алардын бөлүнүшү, катар келген сөздөрдөгү үндүүлөрдүн түшүп калышы жөнүндө кабар берип, сөз жана сөзмүчөлөрү тууралуу айрым материалдар менен аяктайт.

Бүгүнкү күндүн бийиктигинде туруп, ушул окуу китебинин тигил же бул кемчиликтери бар же материалды тигиндей – мындай жайгаштыруу керек эле деп доомат коюудан алыспыз.

Тескерисинче эне тилибиз боюнча жазылган алгачкы саамалык катары бул фактынын өзүнө кеч болсо да чоң маани берүү абзел болор. Элдин агартууга болгон муктаждыгын сугарууда өз учурунда бул китептин мааниси алкоого гана татыктуу экендигин белгилей кетсек болот. А. Осмонкуловдо “А. Идрисовдун “Башталгыч мектептер үчүн эне тил китеби” программалык талаптарга ылайыкталып жазылбагандыктан, башталгыч класстын окуучуларынын билим деңгээлин, жаш өзгөчөлүктөрүн эске алган эмес. Фонетика, морфологияга байланыштуу эч кандай маалыматтар берилбейт. Баштан аяк синтаксиске тиешелүү материал кирген” деген ойлор кездешет (А. Осмонкулов, 1974). Ал мезгилде ар кандай эле жаны чыккан китеп жалпынын энчиси эмес беле, ал эми автор башталгыч мектептер үчүн колдон келишинче аракет жасаган,

натыйжада китеп мезгилдин талабына ылайык жалпы эле калайык – калкка керектүү окулма катары кызмат кылгандыгын танууга болобу?

А. Ыдырыс уулунун китеби албетте бүгүнкү илимий – методикалык талапка толук жооп бербес, бирок анын салган чыйыры кийинки окуу китептеринин мазмунун жана деңгээлин оңдоо үчүн чоң өбөлгө түзүп берди деген ойдобуз.

А. Ыдырыс уулу “Айтылып бүткөн бир ойду сүйлөм дейбиз” (5-6) деген аныктаманы сунуш кылат. “Ар бир сүйлөмдүн акырына келгенде үнүбүз басайып, дем алуу үчүн бул жерде токтолобуз. Жазганда токтолгон жерибизге чекит койобуз” (12-6) деген ошол учурга мүнөздүү түшүндүрмөлөрдү берет. Китептин экинчи жылга арналган бөлүмүндө сүйлөмдүн маанисине карай бөлүнүшү жөнүндө маалымат берилет. Маселен: суроолуу сүйлөмдө сүйлөмдүн айагында “бы” болот. Суроолуу сүйлөмдүн айагында “бы” болот же болбосо анын ичинде ким, эмне, кайсы, канча, эченчи деген сөздөрү болот”. Илептүү сүйлөмдө үн көтөрүлүп айтылат. “Суроосуз, илепсиз сүйлөмдөрдү жай сүйлөм дейбиз” (43-6). Ушул сыяктуу деңгээлде Алып – бээ (алфавит), муун, үндөштүк заңы, эрин күүсү (“сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбышка багынып жана улана турган муундун үндүү табыштары эрин үндүүлөргө айланып кеткени”) үндүүлөрдүн түшүп калышы, үнсүздөрдүн өзгөрүшү жана жумшак, каткалан, жолбун болуп бөлүнүшү, сөз мүчөлөрү туурасында кабар берет.

Китептин экинчи басылышында (Ыдырыс уулу, 1934) негизинен мурунку басылыштын мазмуну кайталанат, айрым гана аныктамалар такталган же автордун түшүнүгү боюнча өркүндөтүлгөн. Маселен: “сөздөр аркылуу айтылып, түшүндүрүлгөн жеке бир пикирди сүйлөм дейбиз” (4-6). “Сүйлөмдө сөздөрдүн байланышынан” деген түшүнүккө аныктама жок, ал жөн гана сөздөрдүн маани боюнча өз ара тутумдашын билдирип турат. “Ар бир суроо үчүн берилген сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөм дейбиз” деген тактоо катарындагы аныктама да бар. “Сүйлөмдө сөздөрдүн байланышы” деген тема кошулуп, бир

нече көнүгүүлөрдүн максаты “*менен, дагы, жана, үчүн, сайын, сыйактуу*” деген сөздөр сүйлөмдөгү сөздөрдү бири – бири менен байланыштыра турган сөздөр, аны көмөк сөздөр дейбиз” (64-6) деген аныктаманы түшүндүрүү аракети экендиги байкалат. Азырынча байламта, жандооч, бөлүкчө сыяктуу кызматчы сөздөр жөнүндө айырмаланган түшүнүк азырынча жок эле. “Кыргызстан маданий курулушу боюнча илим –изилдөө институтунун 1935-жылы январь айындагы отчетунда И. Идрисов түзгөн эне тил окуу китебинин кемчиликтери көп болгондуктан, басууга сунуш кылынбагандыгы айтылган. Жогорудай кемчиликтерине карабастан, бул окуу китеби ошол мезгилдеги класс – сабак – системасы боюнча оригиналдуу окуу китептерин түзүүдөгү алгачкы тажрыйба болуп, андан кийинки түзүүчүлөргө кандайдыр бир денгээлде жол көрсөткөн” (А.Осмонкулов, 1983, 40-6). Бул ойго кошумчанын кереги жок сыяктуу.

Замандаштарынын айтымына караганда А. Ыдырыс уулу өз заманындагы катаал доорго туш келип, жалган жерден караланып, башка толуп жаткан күнөөлөр мойнуна тагылып, репрессияга тушуккан жана абакка кесилгенден кийин өлбөстүн күнүн көрүп, Сибирге чейин сүргүндө жүрүп келген. 1950 – жылдардан кийин акталып, өз жерине келип, үй-бүлөлүү болуп, агартуу системасына кайра келип иштеп калган. Акыркы жылдары ал Ош педагогикалык институтунда кыргыз тили боюнча лекция окуп, сабак өтүп, жаштардын насаатчысы болуп бир топ жыл иштеди. Мурунку алган доценттик наамы кайрылып берилген эле. 1971 – жылы А. Идрисов “Кыргыз тилиндеги ысымдар” деген эмгегин жаратты. Автор киришүү бөлүмүндө жазгандай бул кезге чейин ономастикалык, анын ичинде антропонимия боюнча атайын илимий изилдөөлөр жок эле. А. Идрисов калыбы тил илиминин ушул багытында тийиштүү салым жасайм деп белсенген болуу керек.

Китеп адам аттарынын чыгыш тарыхынан сөз баштап, ат коюудагы элдик салттарга, ысымдардын лингвистикалык маселелерине, алардын семантикасы менен этимологиясын кошо камтып, айрымдарынын жазылышы менен тизмесин

берет. Натыйжада антропонимика боюнча чакан, кызыктуу, илимий фактыларга жана маалыматка таянган баалуу эмгек чыга келген.

А. Идрисов дагы эле кыргыз тил илимине тийиштүү эмгегин арнап, көкүрөгүндө катылган билимин, маалыматын калтырууга аракет кылган экен. Репрессиянын, абактагы оор турмуштун залалы калган болуу керек, ден соолуктун азабынан кийин пендечилик кылганы маалым болду.

Т. Сопу уулунун китеби (Т. Сопу уулу, 1933) өзү жазгандай “негизинен изилдөө метотуна сыйына түзүлдү... Ошондой болсо да гыраматикуни жазуудагы биринчи тажрыйба болгондуктан, түрдүү жаңылыш жана иретсиз кеткен жерлери болууга мүмкүн. Бул өндүү жаңылыштар болсо, өзүн – өзү сыноо иретинде жолдоштордун басма жүзүндө көрсөтүшүн сураймын. Көрсөтүлгөн кемчиликке карай китептин экинчи басмасында, китеп оңолууга тийиш”. Автордун окуучунун алдынан өткөн, иштин кызыкчылыгы үчүн жасаган ишараты анын илимий изилдөөдө, китеп жазууда объективдүүлүккө аракет кылганын көрсөтүп турат. Деген менен китептин мазмуну, андагы синтаксис боюнча жазылган маалыматтар, аларды түшүндүрүү аракеттери кубаттоого татырлык. Китеп тыбыштар, сөз жана сөз мүчөлөрү, сөз түрлөрүн бири – бирине өткөрө турган мүчөлөр жөнүндөгү бөлүмдөрдөн туруп, сүйлөмдүн курулушу бөлүмү менен аяктайт. Биз ушул акыркы бөлүм жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Т. Сопу уулу ар бир аныктама, эреже чыгарганга чейин байкоо, иликтөө, бышыктоо тапшырма үчүн суроо – көнүгүүлөрдү берип, окуучулардын жыйынтыка келүү жолун тандап алганга багыштаганы методикалык жактан өтө ынанымдуу сезилет. Эрежелерди так берүүгө карата жасалган аракеттери байкалып турат. Маселен: “Бир нерсе тууралу суралып айталган сүйлөмдү суроолу сүйлөм дейбиз”. Суроолу сүйлөмдүн айагына көбүнчө *качан, кайда, ким, нече* суроолордун бири болот, же аяккы сөзүнө – *бы* уландысы жалганып айтылат. “Бир киши же бир коомдун пикирин тарта айтканда же болбосо кайгырганда, капаланганда, кекээрденгенде, сүйүнгөндө айтылган сүйлөмдү илестүү

сүйлөм дейбиз”. “Суроосуз, илепсиз жайынча бир иш же нерсе тууралу айтылган сүйлөмдү жай сүйлөм дейбиз”(30-6).

Автор инотанациянын сүйлөм түзүүдөгү кызматын байкаган. “Айтайын деген ойундун ыңтайына карай, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн көтөрүңкү же басыңкы үн менен, же жай, же ылдам айтылышын ынтанатсийа дейбиз” деп бекеринен атайын эреже катары берген эмес.

Т. Сопу уулу сөз тизмектеши жөнүндөгү түшүнүктү киргизет “Айтыла турган ойбуздун ыңтайына карай сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн өз ордуна, мүчөлөрдүн ыңтайына карай түзүлүшүн сөз тизмектеши дейбиз”. Сүйлөм ичиндеги сөздөр эки түрдүү тизмектешет: а) бир сөз экинчи сөздүн маанисин тупа туура барып толтурат, муну тике тизмектешүү дейбиз; б) бир сөздүн мааниси экинчи сөз башка сөз аркалуу толтурат, муну кыйыр тизмектешүү дейбиз; М: *Аалы тоодон келди*. Бул сүйлөмдө *тоодон* жана *келди* сөзү тике тизмектешкен. *Тоодон* сөзү *Аалы* деген сөз менен кыйыр тизмектешкен. *Аалы* деген сөз менен *келди* сөзү тике тизмектешкен” (68-6). Сөз тизмеги, сөз айкашы, сөздөрдүн орун тартиби, жана кыйыр байланыш деген сыяктуу азыркы тил илиминдеги терминдер жана түшүнүктөр менен Т. Сопу уулунун китебин таразага салуу этикалык жактан туура эмес деген ойдобуз.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн бере турган мааниси жана турган ордуна карай (азырынча аткарган синтаксистик милдети деген мааниде эске алына элек – С. И.) башкы жана жандама мүчөлөргө бөлүнөт. “Толук маани түшүндүрө турган сүйлөмдү жасоо үчүн керектүү болгон негизги сөздөрдү – баш мүчө дейбиз – жана алар эки түрдүү – болот: а) Сүйлөмдүн ичиндеги сөз, маанысын кыйыр же тике толтуруп жана ким, эмне? деген суроолордун бирине жооп болуп түшүп, атоо турпатында турган сөздөрдү – ээ дейбиз; б) ээ боло турган сөздүн ишин билгизе турган сөздү – баяндагыч дейбиз. Ээ менен баяндагычтын бири жок болсо сүйлөм мааниси кем болот. Сүйлөмдүн башкы мүчөсүнөн башкасын жандама мүчө дейбиз. Алар башкы мүчөнүн маанисин толтурат”. Баш мүчөлөр бири – бирин жак, сан боюнча ээрчишет. (69-6). Ал эми ээнин маанисин толтура

турган сөздөр – атооч, жандооч, баяндагычтык маанисин толтурса – этиш жандооч делет. Буларга ылайык жалаң башкы мүчөлөрдөн куралган сүйлөмдөр – жалаң, ал эми баш мүчө менен жандама мүчөлөрдөн куралса – жайылма сүйлөм деп аталат.

Толук жана өксүк – сүйлөмдөн кабар берилет. Сүйлөмдүн баяндоочу атооч жана этиш сөздөрдөн турганына карай этиш жана атооч сүйлөмдөр деп ажыратып каралат.

“Бир нече сүйлөм биригип, бир сүйлөм жасаса, бирикме сүйлөм дейбиз”. Мында структурасы, сүйлөм мүчөлөрү боюнча окшош сүйлөмдөрдү өз ара бириктирүү аркылуу бирикме сүйлөм жасоо жолу түшүндүрүлөт. Бирок бул учурда бир өңчөй мүчөлүү гана сүйлөм пайда болгондугун бүгүн көрүп турабыз. Маселен: “*Кечээ күнү тоодо да, жакада да, ойго да жаан жаады*” деген сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бирин гана атоо менен маселен “*Кече күнү тоодо жаан жаады*” деген сыяктуу жеке колдонулушу да мүмкүн. Аларды бириктирүүнүн кандай зарылдыгы бар эле же бириктирүүнүн натыйжасында бир маанидеги эле сөздөрдүн сүйлөмдө колдонулушу эске алынбаган сыяктуу. Каратма сөз, жат жана төл сөздөр жөнүндөгү автордун пикири жана аныктамасы негизинен Шабдан уулу Ажыйманды кайталанган сыяктуу.

Ошентип, 1933 – жылы чыккан эки автордун – Т. Сопу уулу менен Ы. Ыдырыс уулунун китептери кыргыз тилинин морфологиясы жөнүндөгү К. Тыныстановдун салган издеринен анчалык алыс кетпей, сөз курулушу жөнүндөгү анын көз карашын кайталашат же өз мүмкүнчүлүгүнө жараша кеңейтишет, кошумча киргизишет. Бул эки автордун бир эле жылы чыккан китептери тилдин синтаксиси жөнүндө атайын кабар берип, сүйлөм, сөз тизмектери, сүйлөм мүчөлөрү жана алардын айрым түрлөрү, интонация жөнүндө кабар берген.

Т. Сопу уулунун сөз кылып жаткан китебинин үчүнчү басылышы 1935 – жылы чыккан. Мурунку китептериндеги жоболор кайталанат. Биздин оюбузча көзгө илинген бүдөмүк ой – пикир же тактоого муктаж болгон аныктамалар кездешет. Маселен “Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнөн гана түзүлгөн

сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөм дейбиз”, Сүйлөмдүн ээ, баяндоочу катышып турган сүйлөмдөрдү толук сүйлөм дейбиз” жана “Кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген айрым сүйлөмдөрдү жалаң сүйлөм дейбиз” ж.б. бирок кыргыз тилинин синтаксис бөлүмүнүн атайын изилдөөдөгү бул саамалыкта грамматикалык түшүнүктөрдүн, терминдердин тийиштүү система менен колдонулбагандыгы байкалып турат.

Т. Сопу уулунун бул китеби жөнүндө тил коомчулугу анчалык тааныш эмес. Ал кишинин кыргыз тили илиминин алгачкы баштоочуларынан болгонун жана тийиштүү мазмунда өз салымын кошконун эске сала кетишибиз керек. Кыясы упул жылдары кыргыз калкынын жалпы массасына фамилияларды жазууну орус тилинин традициясына көчүрүү адаты жаңыдан келип, кире баштаган мезгили окшойт. Жогоруда сөз кылган А. Ыдырыс уулунун “Эне тил” китебинде эреже берип жатпайбы: “Эркек кишилердин фамилияларынын айагында уп, үп, ин жазып, айалдардын (катындардын) фамилияларынын айагында уба, үба, ина болуп жазылат” (45-6). Эреженин турмушка ашуусунун практикалык мисалы катары төмөнкү китептин авторлорунун берилишин айтууга болот. З. Бектенуп,

Т. Бажыйуп. Кыргыз тилинин окуу китеби (1934). Бул китеп дагы буга чейинки окуу китептерине окшоп морфология жана синтаксис маселелерин камтыган.

Авторлордун эскертүүсүнө караганда “китептин синтаксис бөлүмү П.О. Афанасьев менен Н. Н. Шапошниковдун системинен пайдаланып түзүлдү”. Грамматикалык жана генеалогиялык жактан эки башка системада турган тилдердин лингвистикалык категорияларын салыштырып кароого ошентип чыйыр салына баштады. Орус тилиндеги тилдик көрүнүштөр кыргыз тилинен изилденип, анан салыштырма же окшоштуруу жагдайында изилдене баштады.

Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча мурунку авторлордо кезиккен категорияларга аныктамалар кездешет. Сүйлөм, сөз тизмеги бекемделет, авторлор аларга эреже беришпейт. “Сүйлөмдө түрдүү кабарларды өз үстүнө алып

жана ким, эмине деген суроого жооп берген сөздү ээ дейбиз”. Ээнин (заттын) эмине болуп жаткандыгын, кыймылын билгизген сөздү байандагыч дейбиз”. “Жалаң сүйлөм ээ менен баяндоочтон гана түзүлөт”. М: *Гудок кыйкырды*. “Сүйлөмдө ээ менен байандагычтан башка дагы сөздөр болот. Алар ээ менен байандагычты жандашат. Ошондуктан аларды “жандама” деп айтабыз”. “Сүйлөм ичинде зат атооч сөздөр ээнин ордуна да, байандагычтын ордуна да, жандама сөздөрдүн ордуна да колдонулат.” Синтаксис боюнча бул маалыматтар 3-жылы окуп жаткандар үчүн жетишерлик деп табылган болуу керек. Бул жылы ошентип кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн ээ, баяндоочу туурасында гана сөз болуп, алар көптөгөн көнүгүүлөр аркылуу бекемделет.

4-жыл үчүн сунуш кылынган бөлүмдө синтаксистин бир топ маселелери козголуп, аларды түшүндүрүү жана аныктама берүүдө кандайдыр тактыкка, кыскалыкка умтулган аракеттер көрүнүп турат. Маселен “Суроо иретинде айтылган сүйлөмдү суроолуу сүйлөм дейбиз”. Аларга ким, эмне, кайда, ече, канча, кайсы, качан деген суроолор берилет жана – бы мүчөсү жалганары эскертилет. “Ишти түшүндүрүү үчүн жайынча айтылган сүйлөмдү жай сүйлөм дейт” (43-6). “Кишинин ички сезими менен (кайгырганда, сүйүнгөндө, ачууланганда) айтылган сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейбиз”. “Илептүү, суроолуу жана жай сүйлөмдөрдөгү үндүн түрлүүчө (басыңкы, көтөрүңкү, жай же ылдам) чыгышын ынтанатсыйа дейт”. Дагы “Бир сүйлөмдө сөздүн бир түркүмүнөн болгон турпатташ бир нече ээ болсо, бирикме сүйлөм дейт”. Бул аныктама мурунку авторлор тарабынан дайыма айтылган жана кайталанып келет. Баш мүчөлөрдөн башкасын жандама (зат, этиш жандама) мүчөлөр деген жалпы эреже азырынча сүйлөм мүчөлөрүнүн көп кырдуу функция-кызматын ачып бере элек болчу. Бул балким бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмгө ат берүүнүн убактылуу “азабыдыр”. Авторлор бирикме сүйлөмдү түшүндүрүүнүн эң эле жөнөкөй жолун тандап алышкан. Мурун “*Шаардан Акмат келди*”. “*Шаардан Айша келди*”. “*Шаардан Бектур келди*” деген сыяктуу сүйлөмдөрдү ушундай тартипте ар бирин өзүнчө эскертет дагы эми “*Шаардан Акмат,*

Айша, Бектур келди” деген бирикме сүйлөм болот деп түшүндүрө коюшат. Мындай бириктирүүнүн зарылдыгына токтолушкан эмес. Бирок бирикме сүйлөмдүн жаратылышын ушундай көрсөтмөлүүлүк жол менен түшүндүрүү ушул эки авторго гана мүнөздүү.

Бул китепте биринчи жолу кошмо сүйлөмгө атайын аныктама берилген. “Бир нече жеке сүйлөмдөн кошулуп, бирин бири байланыштуу маани түшүндүргөн сүйлөмдү кошмо сүйлөм дейбиз”.

Жеке сүйлөмдөр бири – бири менен кошулат, же бирок жана да көмөк сөздөрү аркылуу байланышат. М: *Акмат жомок айтты, мен тыншадым.*

Күн чыкты, жан-жаныбарлар жанданды” (55-6). Кошмо сүйлөм факты катары гана эскертилип, анын өзгөчөлүгү, түзүлүшү ж.б. маселелерин козгоо азыр бул 4-жылдык денгээлдеги аудитория үчүн эртерээк эле. Ошондуктан авторлордун кошмо сүйлөм жөнүндө эскерип, түшүндүрмө мааниде сөз кылып кеткени максатка ылайык эле деп кабыл алсак болот. Сүйлөмдүн башка түрлөрү же дагы эле башка синтаксистик категориялар жөнүндө төмөнкүлөрдү окууга болот. “Ээси жок айтылган сүйлөмдү өксүк сүйлөм дейт” (57-6). “Сүйлөмдөн баш мүчөдөн (ээ, байандагыч) башка сөздөрдүн баарын жандама мүчө дейбиз”. Демек “баш мүчөдөн куралган сүйлөмдү жалаң сүйлөм дейт. Жандама мүчөлөрү бар болсо – жайылма сүйлөм делет” (58-6). Бул аныктамалар Т. Сопу уулунун аныктамаларына караганда тагыраак жана түшүнүктүү. Сөздөрдүн синтаксистик кызматын эске алып авторлор көмөкчү сөздөрдү санап өтүшөт: *жана, менен, же, дагы, эле, экен, дал, эчен, көрө, демек, аран, бөөдө, зорго, дароо, кайта, өңчөй, эгер, бирок, үчүн, чейин, эн, өтө, абдан, чымкый, деле, кепер ж.б.* Булар өз бетинче маани бербейт. Бирок ушул эле жерден көмөкчү сөздөрдү жандамалар деп дагы атап кетет. Жандамалардын сүйлөм мүчөсүнө кошулбасы, куранды менен өзгөргөсү, заңдарга баш ийбеси дагы эскертилет. Кайрадан көмөкчү сөздөр деп атап, алардын классификациясын сунуш кылышат: Жогоруда А. Шабдан уулу, А. Ыдырыс уулу көмөк сөздөр

деп аташкандыгын айтып өттүк. А. Шабдан уулу бул сөздөргө кошумча көмөк сөз иретинде колдонулган сөздөрдү санап өткөн жана аларды башкаргычтар деген ат менен андан ары айрымалап, бөлүнүштүрүп кеткен. Биз сөз кылып отурган эки автор көмөкчү сөздөрдү өз ара ажыратуунун төмөнкүдөй түрлөрүнө токтолушат.

Атооч жандоочу көмөктөр – эн, өтө, жалаң, кепер, өңчөй, өөдө, деле;

Этиш жандоочу көмөктөр – дароо, бөөдө, аран, зорго;

Этиш жана атооч жандоочу көмөктөр – чанда, абдан, эле, деген:

Байланыштыргыч көмөк сөздөр – жана, же, бирок, чейин, менен, эгер, үчүн.

Морфология бөлүмүндө зат, атооч, сын атооч, ат атооч, этиштер, зат атоочтордун жасалышы, үндөштүк заңынын сакталышы, мүчөлөрдүн сөз жана түркүм жасоо жолдору жана түрлөрү, мүчө уланганда табыштардын алмашуусу чагылдырылган. Жөндөмө мүчөлөр кайталанат, этиштин өткөн чак (берки, байыркы, капыскы), келер чак жана учур чак менен өзгөрүшүнө байланышкан материалдар кездешет.

Сан атоочтор өзүнчө бөлүнүп каралат (сан, ирет, чама, топтоо түрлөрү), тууранды сөздөр жөнүндө дагы эскертилет. Ошентип бул күнгө чейинки окуу китептеринде сөз түркүмдөрүнөн (түркүм деп айтылбаса да) зат, сын, сан, ат атооч, этиштер жана тууранды сөздөр жөнүндө маалымат топтолгон болот. Синтаксис боюнча сүйлөм, анын баш жана жандама мүчөлөрү, сүйлөмдүн түрлөрү, кошмо сүйлөм боюнча алгачкы маалыматтар белгилүү болду.

“Кто есть кто в кыргызской науке” деген китептен төмөнкүлөрдү окуйбуз.

Байджиев Ташым (1909-1952)-литературовед, фольклорист, переводчик и писатель. Кыргыз. Родился в с. Тепке Аксуйского района Иссык-Кульской области. Окончил филологический факультет Фрунзенского Госпединститута (1940). Работал директором детского дома Алайского района, зав. отделом Джалал-Абадского педагогического техникума, научным сотрудником, зав. сектором фольклора “Манас” КирФАН АН СССР. Он был

айкындоочтордун сүйлөмдөгү орду жөнүндө сөз болот. Андан ары “Ээси, же байандоочу такыр белгисиз сүйлөмдөрдү сыңар сүйлөм дейбиз. Сыңар сүйлөмдөр экиге бөлүнөт: ээси жогу - ээсиз сыңар деп, байандоочу жогу байандоочу сыңар деп аталат.

Маселен: *Түн. Дагы караңгылады.* Чыгармалардын жана мекемелердин аттары көбүнчө ушул байандоочусуз сыңардан түзүлөт” (12-б) деген жыйынтыктар кездешет. Мында автордун лингвистикалык баамына туура баа берип, азыркы атама сүйлөмдүн жаратылышы жөнүндө сөз баян жаткандыгын түшүнсө болот. Эми сүйлөмдүн татаал же жаңы структурасы – кошмо сүйлөм жөнүндөгү түшүнүктү улантууга мүмкүн болду.

К. Тыныстанов “Маани жагынан бирге тутумдашып, кошулуп кеткен сүйлөмдү – кошмо сүйлөм дейт. М: *Күн жаады да, жер көгөрдү.* Кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген ар бир жалаң сүйлөмдүн өзүнө таандык ээси жана байандоочу болот. Ошондуктан кошмо сүйлөмдүн тутумундагы айрым сүйлөмдөрдү ажыратып жиберүүгө мүмкүн. Кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирип турган сүйлөмдү жалаң сүйлөм дейбиз. Жалаң сүйлөмдү кошмо сүйлөмгө окшотуп, экиге бөлүүгө болбойт” (12-б). 11-бетте жөнөкөй сүйлөмгө келтирилген мисал: *Мен окудум.* 12-бетте кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жалаң сүйлөмгө мисал: *Күн жаады.* Жалаң жана жөнөкөй деген терминдердин окшоштугу же айырмасы бүдөмүк болуп турат. Жөнөкөй жана жалаң сүйлөмдөр К. Тыныстановдун келтирген мисалдарында баш мүчөлөрдөн гана турат. Болгондо жөнөкөй аркылуу алар өзүнчө турганда гана ушундай түшүнүлөт, ал эми алар кошмо сүйлөмдүн составында болсо жалаң сүйлөм деп берилген. Жөнөкөй жана жайылма сүйлөмдөр жөнүндө жогоруда көрсөтүлгөн Т. Сопу уулунун эмгегиндеги жоболор кайталанат. Мисалы: Ылгый баш мүчөлөрдөн курулган сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөм деп, баш мүчөлөрдөн башка айкиңдоочу мүчөлөр катышса жайылма сүйлөм дейбиз.

Андан ары “Ооругандыгынан, Асан мектепке келбеди” деген сүйлөмдүн мисалында “Кошмо сүйлөмдөгү, өзүнө

таандык ээси жок, жалаң сүйлөмдү жандама сүйлөм деп, өзүнө таандык ээси бар жана жандама сүйлөмдү өзүнө багындырып алган жалаң сүйлөмдү баш сүйлөм дейт” (13-б). Мында негизги критерий ээнин өзүнчө болуш, болбошу экендиги байкалып турат. Себеби.... “Кошмо сүйлөмдөгү жалаң сүйлөмдөрдү ажыраткандай жандама сүйлөмдү баш сүйлөмдөн ажыратып көрүүгө болбойт. Эгер ажыратып жазмакчы болсок, баш сүйлөмдөгү ээнин жандама сүйлөмгө да алып келүүгө керек. Анда сүйлөгөн сөзүбүз сулуу болуп чыкпайт. Маселен: *Асан ооруду. Асан мектепке келбеди*” (13-б). Мында кошмо сүйлөмдүн грамматикалык белгилери азырынча толук иштелип чыкпагандыгы көрүнүп турат. Ага стилистикалык фактордун да тиешеси бар экендигин автор баамдай алган.

К. Тыныстанов баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү түрлөргө бөлүү, ажыратуу маселесин ачык койбостон жөн гана кыстырынды, шарттуу, бирикме, өксүк сүйлөмдөргө жана көздөмө, каратма сөздөргө токтолот. “Ажыратып жиберүүгө мүмкүн болгон сүйлөмдөрдү шарттуу сүйлөм дейбиз. Маселен: *Жамгыр көп жааса, чөп жакшы чыгат.* Баш сүйлөм менен жандама сүйлөмдөр шарттуу сүйлөм болуп тутумдашат. Шарттуу сүйлөмдөргө шарт уландыларынын бири уланышпай койбойт. Шарттуу сүйлөмдөрдүн маанисин күчөтүү үчүн *эгер* деген сөздү колдонобуз”.

Бирикме сүйлөм түшүнүгү дагы эле жогорку авторлор көрсөткөн сыяктуу бирөөчөй ээ, баяндоочтору бар сүйлөмдү эске салат. “Сүйлөп жатканда кызуулуктан, же шашкандыктан айтайын деген ойбуз бүтпөй калат. Мындай сүйлөмдү өксүк сүйлөм дейбиз”. Окуучунун, же угуучунун пикирин айтылган айрым ойдун айланасына көп кармап калуу үчүн, сүйлөгөндө узак тыныш жасайбыз, жазганда көп чекит койобуз” (15-б).

Көздөмө сөздөрдү бөлүп кароо тийиштүү кызыгууну туудурат. “Сүйлөгөнүбүздө, сүйлөмдүн ээсине, же байандоочтун айкиңдоочуна көңүлдү өтө койуп сүйлөйбүз. Сүйлөмдүн көңүлдү атайы койуп айта турган мүчөсүн көздөп сүйлөйбүз. Сүйлөмдөгү мындай мүчөнү көздөмө сөз дейбиз.

Көздөп айтуучу сөзүбүздү, ыр эмес, жөнөкөй сөздө дайым байандоочтун алдына койбуз. Маселен: *Жумушчулар пуланды аткарды*. Эгер ээни көздөп сүйлөй турган болсок *жумушчулар* деген сөздү байандоочтун алдына койбуз”. (15-б). Бул жагдай албетте сүйлөмдүн өзгөчөлүгүнүн бири болгон интонация, анын түрү жана логикалык, фразалык басымдар, сөздөрдүн орун тартиби сыяктуу маселелерди өзүнө камтыган сүйлөмдүн өзгөчө грамматикалык көрсөткүчү жөнүндө маселени эске салып жатат. К.Тыныстанов бул белгини байкаганы менен маселенин талашсыз чечилишин азыр сунуш кыла алган эмес. Кошо сүйлөм маселесинде эртедир-кечтир байламталар жана жандоочтор, алардын сүйлөмдөгү ролу жөнүндө маселе козголо тургандыктан К. Тыныстановдун бул сөздөргө карата ушул китептеги ичкирине токтоло кетүүгө туура келет. Мүчөлөбөс сөздөр деген өзүнчө бөлүмдө мындай делет: Өзүнчө айрым турганда мааниге ээ болбогон жана мүчөлөп өзгөрбөгөн сөздөрдү мүчөлөбөс сөздөр дейбиз, же жардамчы сөздөр дейбиз. Жардамчы сөздөр сүйлөмдө мүчө боло алышпайт, булар сүйлөм мүчөлөрүн (кай бири бүткүл сүйлөмдү) жандап гана жүрүшөт жана сүйлөмдүн мүчөлөрүн, же сүйлөмдөрдү байланыштырат. Ошентип: “Сүйлөмдүн мүчөлөрүн өз ара байланыштырган жана сүйлөмдөрдү бир-бирине байланыштырган жардамчы сөздөрдү – байламта дейбиз”. К.Тыныстанов байламталарды өзүнчө сөздөрдүн тобу (түрү) катары биринчи жолу ачыкка алып чыгып отурат. Байламталарды экиге бөлүп карайт:

1. Сүйлөм мүчөлөрүндөгү байламталар – менен, жана, да, дагы, сүйлөмдүн ээлерин, баяндоочторун, айкындооч менен баяндоочторун, ээ менен байандоочторун, айкындоочторду өз ара байланыштырат.

2. Сүйлөмдөгү байламталар – да, бирок, анткени, үчүн, кийин, соң, менен, демек, же, - гандыктан сүйлөмдөрдү байланыштырат. (82-б). Семантикасы жана грамматикалык кызматы толук талдоого алынбай, байламталардын мындай бөлүнүшүн ошол доордогу тил

илиминин абалын эске алып, шарттуу мааниде түшүнүүгө болот.

Жандоочтор. Сүйлөмдүн мүчөлөрүн, же бүткүл сүйлөмдү жандап жүргөн жардамчы сөздөрдү жандооч дейбиз. Аткарган милдетине карай түркүмдөргө бөлүнөт.

1. Күчөткүчтөр – эң, чылк, өтө, абдан, тетен, андан бетер, ого бетер (сын атоочтун маанисин күчөтүп турат).

2. Таңгычтар – жок, эмес, эч жок, түк жок, такыр, түк, мүлдө, андан көрөк (жалаң сүйлөмдүн маанисин күчөтөт).

3. Бекемдегичтер – ооба, арийне, албетте, эмей (айтылган ойду бекемдейт).

4. Аныктагычтар – өңгөч, өңчөй, өң, ылтый, жалаң, бүткүл, кай бир, ар ким, такай, бүт, бүткүл, бат, сүлк, дароо (атоочтор, этиштер аныкталат).

5. Бышыктагычтар – ылгый, көк, так, нак, керт, али.

6. Тактагычтар – ылкый, эмкиче, араң, бөйдө, улам, утур.

7. Жоромолдогуч – го.

Жандоочтор дагы өзүнчө сөз тобуна (түрүнө) топтолот. Ал эми жандоочтордун лексико – грамматикалык кызматы, семантикалык мааниси өз ара салыштырылбайт. Азырынча жандоочтук милдет аткарган сөздөрдүн бар экендиги гана ырасталат.

Ушул эле жылы чыккан З. Бектенуп, Т. Байжыйуптун китебинде биз сөз кылып жаткан К. Тыныстановдун жандоочтору көмөк сөз деген ат менен берилген. Эки автор бул сөздөрдүн синтаксистик кызматына – кайсы сөздөр менен айкалышып келишине карай классификациялаган. К. Тыныстанов болсо негизинен сөздөрдүн семантикалык касиетине көңүл бурат. Тыныстановдун көз карашынын баалуу жагы бул сөздөрдүн грамматикалык өзгөчөлүгү сүйлөм мүчөлөрүн жана сүйлөмдү жандап жүргөндүгүн, ушуга ылайык өзүнчө сөздөрдүн классы катары бөлүп атагандыгында. Мурунку эки автордун көмөкчү сөздөрү негизинен атоочторду жана этиштерди жандап жүрүүчү гана сөздөр. Сүйлөмгө талдоо жүргүзүүдө, андагы сүйлөм мүчөлөрүнө лексико – грамматикалык талдоо жүргүзгөндө

Тыныстановдун классификациялык ыкмасынын артыкчылыгы байкалып калат. Бул тилибизди иликтөөдөгү кийинки эмгектер аркылуу бүгүн такталып отурат.

К. Тыныстановдун “жандоочтору” бүгүн ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө ыйгарылды жана тийиштүү топко бириктирилди. Эки автордун “көмөкчү” сөздөрү бүгүн жандоочторго, бөлүкчөлөргө, байламталарга, сын атоочторго ж. б. ажыратылды. (Грамматика, 1980).

1936-жылы К. Тыныстановдун “Кыргыз тилинин синтаксиси” (К. Тыныстанов, 1936) деген эмгеги чыкты. Шабдан уулу Ажыйман, Т. Сопу уулунан кийин тилдин синтаксис бөлүмүнө атайын арналып жазылган эмгек эле. Кыргызстан Борбордук Агартуу комитети бекиткен бул окуу китеби дагы эле жалпы кыргыз калкынын сабатсыздыгын жоюу ишинде жана алгачкы орто билимдүү кадрларды тарбиялоодо чоң мааниге ээ болгондугун байкоо кыйын эмес. 1936- жылы кыргыз калкында таптык карама – каршылык күчөп, ошол эле мезгилде жаңы замандын үгүтүнө баш ийип, сабаттуулукка умтулган элдин катмары калындап бараткан.

К. Тыныстановдун китеби чынында мектеп окуучулары үчүн арналганы менен сабаттуу болом деген чондор үчүн, башка кесиптеги адамдарга да (мугалимдер үчүн гана эмес) керектүү окуу куралы болгон. Синтаксис боюнча атайын жазылган окуу – методикалык, керек болсо илимий дагы эмгек десек болор. Кийинки түзүлгөн жана тил боюнча жазылган, айрыкча анын синтаксисинин изилдеген же ага кызыккандар үчүн негиз болгон атайын окуу китеби. Китеп автордун мурунку чыккан жоболорун кайталаган десек да болчудай. Синтаксис боюнча жазылган бул эмгек сүйлөм жөнүндөгү ой – пикирлер жана аныктамалар менен ачылат. Кошмо сүйлөм жөнүндөгү аныктамага бир аз өзгөртүү берилет: “Маани жактан баш кошуп турган айрым сүйлөмдөрдүн тутумун кошмо сүйлөм дейбиз”. “Маани жактан өзүнчө айрым турган сүйлөмдү жалаң сүйлөм дейбиз”. “Сүйлөм ичинде ойдун чордонун ээлеп турган нерсени көрсөтүүчү сөздү ээ дейбиз. Сүйлөмдө ээнин кыймылын, анын

ал – жайын, кандайлыгын, анын эмнелигин жана кимдигин байандай турган сөздү байандооч дейбиз” (5-6). Мурунку (морфологиядагы) аныктамага караганда бул жолу аталган терминдердин аныктамасы бир аз такталган же кошумча киргизилген. Маселен: “Сүйлөмдө айкындоочтор башкы милдетти аткара алышпайт. Ошондуктан, алар жандама мүчөлөр деп аталышат” (6-6). Бирок дагы эле – баш мүчөлөрдү жандап, аныктык – тактык киргизип келген айкындоочтор өз атында калбай, жандама же жаңыча жандооч мүчөлөр болуп кайрадан жаңыча аталышынын себеби белгисиз бойдон кала берет. “Менин китебим бар”. Китебим ээ деп көрсөтүп К. Тыныстанов таандык форма дагы ээ болушун көрсөтүп кеткен. Бирок кимиси, эмнеси деген суроолор жөнүндө азыр сөз жок.

К. Тыныстановдун “Этиштер жана сын атоочтор тубаса байандоочтор деп аталышат (бар жана жок деген сөздөр да тубаса байандоочко кирет)” деген эрежесине да көңүл бура кетүүгө болот. Айкындоочтун түрлөрү өз ара ажыратылат. “Маани жактан баш мүчө менен тике тутумдашкан айкындоочту тике айкындооч деп, баш мүчөгө тике айкындооч аркылуу барып тутумдашкан айкындоочту кыйыр айкындооч деп атайбыз”. “Нарындагы колхоздун малы семирди” деген мисалда *колхоздун* – тике айкындооч, *Нарындагы* – кыйыр айкындооч.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө маани жактан тике тутумдашып турган бир нече айкындоочторду терме айкындооч дейбиз. Маселен “Нарындагы колхоздун субай малы быйылкы жайда мыкты семирди” деген сүйлөмдө *колхоздун*, *субай*, *жайда*, *мыкты* – тике аныктоочтор. *Нарындагы*, *быйылкы* – кыйыр айкындоочтор. Тике, кыйыр, терме айкындоочтор деген терминдерди ушундай мааниде өздөштүрүү кыйын, алар баары бир ажыратылуучу белгилерди сурап турат. Автор айкындоочтордун жана баш мүчөлөрдүн өз ара синтаксистик мамилесин схема менен түшүнүктүү жана көрсөтмөлүүлүк менен жеткирүүгө аракет жасаган. Деги эле сүйлөмдүн структурасын, андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара грамматикалык мамилелерин (багыныкы

байланыштарын) схема аркылуу изилдөө үстүртөн байкалбаганы менен өтө эффективдүү жана ишенимдүү лингвистикалык жыйынтыкка алып келүүсү мүмкүн. (С. Ибрагимов, 1994).

Ээнин айкындоочтору жана байандоочтун айкындоочтору деген бөлүмдөрдө да ээ менен баяндоочтун зоналарын түзүүчүлөр көрсөтүлгөн. Маселен ээни сын, зат, сан, ат атоочтор айкындайт, баяндоочту – сын, зат, сан, ат атоочтор, табыш, жатыш, чыгыш, барыш түрдө турган атоочтор, -ып, -а менен келген этиштер айкындайт деп берилет.

Ээнин түрлөрү жөнөкөй, айкындоолуу, татаал, байанчы деп бөлүнөт. Айкындоолуу деп таандык формадагы ээни түшүнөбүз (*карындашым сынды*). Татаал ээге жандоочтор аркылуу айкалышкан (*ылгый ударниктер*), кош сөздөрдөн (*бала - бакыра*) энчилүү аттардан (*Чүй өрөөнү*), сан атоочтордон турган ээни ыйгарат. Байанчы ээге – уу, - ыш, - ган, -мак формалары аркылуу куралышып турган уңгулуу атоочтор кирет (*Сайма сайуу - усталык*). Байанчы ээлерге *Ленинизмди үйрөнмөк, тоого чыгыш, комузду чалган, бара жаткан, комузду чалуучу ж. б.* кирет. Баяндоочтор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт.

1. Жөнөкөй байандоочтор – сүйлөгөн – мен, сен жүгүр, сен камчылан.

2. Сыңар байандооч – жүгүрдүм, пионермин. Жалгыз турса да, сүйлөмдүн маанисине толук ээ болгон байандоочту сыңар байандооч дейбиз.

3. Татаал баяндооч-Менин айтканым-такыр андай эмес. Асан өтө тырышты. Мен үйгө бардым эле. Асан келген жок.

4. Айкындоолуучу байандооч. Бул иним. Тиги карындашым.

5. Айкындооч байандооч. Мылтык тарс этти. Шамал ыркырап жатты.

Баш мүчөлөр такталгандан кийин Касым агабыз айкындоочтун түрлөрүн ажыратат.

1. Жөнөкөй айкындооч деп “жалкы түрдө туруп, баш мүчөлөрдүн бирин (ээни, же байандоочту) айкындаган сөздөрдү” айтабыз. (33-б).

2. Байанчы айкындооч деп сүйлөмдө айкындоочтук милдет аткарган байанчы ээ болуучу сөздөрдү айтабыз. М: *Бара жаткан кишинин жанындагы жигит – менин жолдошум.* Мындагы ээ – жигит, аны тике айкындоочу – *жанындагы*, тике айкындоочтун айкындоочу – *кишинин*, тике айкындоочтун айкындоочун айкындап турган – *бара жаткан*. Мындагы байанчы айкындооч *бара жаткан* деген сөз ээнин кыйыр айкындоочунун айкындоочу болду.

(35-б). Терминдик жетишсиздик байкалып, түшүнүүгө кыйыныраак жагдай түзүлө баштаган бул окуу китебинде.

3. Татаал айкындооч дагы татаал ээ болгон сүйлөмдө айкындоочтук милдетти да аткараарын айтып келип, “мындай татаал ээлерди уюштуруучу сөздөрдөн түзүлгөн айкындоочторду татаал айкындоочтор дейбиз” деп түшүндүрөт. М: *Бала-бакыранын үнү угулду.* К. Тыныстанов жогоркулардан тышкары өзүнө чейинки авторлордо жолуккан айрым терминдердин аныктамаларын өркүндөтүүгө, тагыраак айтууга аракет кылат. Маселен. “Ээлери же байандоочтору бирдей болгон айрым сүйлөмдөрдүн биригип кеткен түрүн бирикме сүйлөм дейбиз” (77-б). “Кошмо сүйлөмдүн болгон же болуп жаткан кубулушту шалакы гана билдирген түрүн кошмо сүйлөмдүн баяндама түрү деп (*күн жаады да, жер көгөрдү*) боло турган кубулушту шайдоот билдирген түрүн чечкин деп атайбыз” (108-б). (*Күн жаайт да, жер көгөрөт*).

Мурунку авторлордо жолугуучу “сүйлөмдүн баяндоочу этиштен болсо – этиштик сүйлөм, атоочтон болсо – атоочтук сүйлөм” деген көз караш кайталанат.

Айрыкча ураандарда айтылуучу баяндоочту чакырык баяндооч деп атаганы жана ага ылайык чакырык баяндооч катышкан сүйлөмдү чакырыктуу сүйлөм деп бергендиги өтө кызыктуу.

Автор китеп башында жандама мүчөлөр деп баштаган менен аягын айкындооч мүчөлөр деген терминдик атоо менен бүтүрөт. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү жөнүндөгү окуу тактоону талап кылып турган жагдайга келип жеткен. Ал эми кошмо сүйлөмдүн маселелери дың жер бойдон калып, анын босогосуна гана келип токтогондугубузда ушул окуу

китебинин тейлеген мисалдары жана эрежелери айтып турат. Китепте кошмо сүйлөмгө арналган өзүнчө бөлүк бар. “Маани жактан өз ара тутумдашкан жалаң сүйлөмдөрдү кошмо сүйлөм дейбиз” (102-б) деп китептин баш жагында берген аныктамадан бир аз айрыма кетирет. “Тутумдан ажыратып, маани жактан качыктатып жиберүүгө боло турган (айрым ээлүү жана ойду так бүтүрө айтуучу айрым баяндоочтуу сүйлөмдөрдөн тутумдашкан) сүйлөмдү жөнөкөй кошмо сүйлөм дейбиз”. М: *Күн жаады да, жер көгөрдү.* “Жалаң сүйлөмгө ажыратууга болбогон (тутумундагы сүйлөмдөрдүн биринин баяндоочу ойду так бүтүрө айтпаган) кошмо сүйлөмдү татаал кошмо сүйлөм дейбиз”. М: *Күн жаап, жер көгөрдү.* “Кошмо сүйлөмдүн тутумунда натыйжаны көрсөтүп турган жана баяндоочу ойду бүтүрө айткан сүйлөмдү баш сүйлөм дейбиз. Кошмо сүйлөмдүн тутумунда себепти көрсөтүп турган жана баяндоочу ойду так бүтүрө айтпаган сүйлөмдү багыныңкы сүйлөм дейбиз” (104-б).

К. Тыныстанов кошмо сүйлөмдүн бир нече түрүн ажыратып кеткен. Бири себепти, бири натыйжаны көрсөтүп турган маанидеги сүйлөмдөрдөн турган кошмо сүйлөмдөр танапташ деген ат менен берилет. Аларды көбүнчө *себептүү, үчүн, соң* деген жардамчы сөздөр жана – *дыктан* деген сөз мүчөсү тутумдаштырат. М: *Жашоо көнүлдүү болгон себептүү, стахановчулар кыймылы туулду.* Танапташ сүйлөмдүн бардык түрү татаал сүйлөмдүн түркүмүнө кирет делинген.

Кезметтеш сүйлөм деп “бир окуядагы эки кубулуштун бири – бирине тике себеп, бири – биринин тике натыйжасы экендигин так көрсөтпөй, эки кубулуштун кезметтешкенин (биринен соң биринин болгондугун) гана көрсөткөн сүйлөмдөрдү” (110-б) айтабыз. Аларды – *да* (байламта), – *ып* (мүчө) жана *эле, экен* (жардамчы сөздөр) уюштурат. М: *Күн жаады да, чөп жайкалды. Чөп жайкалып, мал семирди.* Мындай сүйлөмдөрдүн да чечкин, шалакы, одоно түрү болушу мүмкүн.

Натыйжалама сүйлөмдү *анткени, себеби, демек* деген жардамчы сөздөр уюштурат. Болгон же болуп жаткан окуянын натыйжасы ушул сүйлөмдөрдөн байкалып туруу

керек. Байламталардын колдонулушуна карата баш жана багыныңкы сүйлөм орун алмашып келе бериши мүмкүн.

М: *Быйылкы окуу жылынын натыйжасы мыкты болот, анткени окуучулардын баары стакановчо иштеди. Жаз жамгырдуу болду, демек – эгин мыкты болот.*

“Шарттуу сүйлөмдөрдү шарттуу этиштер тутумдаштырат да, баш сүйлөм дайым келер чакта турат”. М: *жамгыр жааса, жер көгөрөт.*

Кайчылаш сүйлөм болсо “себеп менен натыйжа экөөнүн ортосундагы кайчылаштыкты көрсөтүп турат”. М: *жамгыр жаады, бирок жер көгөрбөдү.* Танапташ, кезметтеш, натыйжалама, шарттуу сүйлөмдөр кайчылаш сүйлөмгө айланып айтылышы мүмкүн.

Окуядагы кубулуштардын (себеп менен натыйжанын) кезметтешкенин гана айтпай, алардын учур менен тутумдашканын көрсөтүүчү учурдаш сүйлөмдөр да болот. Аларды – *да, -гыча* байламтасы менен мүчөлөрү уюштурат. М: *Жамгыр жааганда, жер көгөрдү.*

Салыштырма сүйлөмдөр “окуядагы кыймылдардын жактарын жана кыймылдын, мазмундун, натыйжанын сапаттарын көрсөтөт” жана аларды “*кандай - ошондой*” деген сөздөр уюштурат. М: *Жашоо кандай көнүлдүү болду, ошондой стакановчулар кыймылы туулду*”.

Жандамалуу сүйлөмдө болсо “кошмо сүйлөмдүн тутумунда өзүнө таандык ээси өнөк, бирок баяндоочу экинчи сүйлөмдүн ээсине баш ийип турган сүйлөмдөрдүн болушу учурун айтабыз”. М: *Жамгыр жаады, бирок аз жаады.* “Болгон же болуп жаткан, же боло турган кубулуш жөнүндө так эмес, эки анжы болуп айтылган сүйлөмдөрдү автор божомол сүйлөм деп атайт. М: *Бүгүн же күн жаайт, же шамал болот.* Божомол сүйлөмдүн туташтыруучусу – *же.* Ал эми “ойдун түркүн кырдаалын көрсөтүүчү сүйлөмдү киринди сүйлөм дейбиз”. Киринди сүйлөм катышкан кошмо сүйлөмдү кириндилүү сүйлөм дейбиз”. (128-б). М: *Бүгүн, кандай болсо да, жамгыр жаайт.* Киринди сүйлөмдөр ойду чындайт, эскертет, күчөтөт, тактайт. Татаал тутумда топтолгон бир канча ойду айтуу үчүн, ал ойлордун негизин эң мурун үстүнөн

дүң айтабыз да, калган тармактарын андан соң чечмелейбиз. Кошмо сүйлөмдүн мындай түркүмүн чечме сүйлөм дейбиз. М: *Тоо башын бурган чалды. же жамгыр жаайт, же бороон болот.*

К. Тыныстанов берген маанилерине карап кошмо сүйлөмдүн жогорку түрлөрүн ажыраткан. Алардын канчалык даражада өтүмдүү жана тилибиздин чыныгы синтаксистик мазмунун кандайча ачып берери жөнүндө талашты кое туруп, жалаң, жайылма, жөнөкөй сүйлөм деген терминдерди түшүнүүнүн өзү дагы бир аз тактоону сурап турат. 130 – бетте “Кошмо сүйлөмдүн тутумуна жалаң сүйлөмдөрдүн бары тең катышат. М: *Кун жаады да, жер көгөрдү* (мында катышкан сүйлөмдөр – ылгый жөнөкөй сүйлөмдөр). *Жашоо көңүлдүү болду да, стакановчулардын кыймылы туулду* (мында – ылгый жайылма сүйлөмдөр)” деген үзүндүдө жогорку терминдердин чыныгы мааниси тактоону талап кылып турат. Ушул сыяктуу жөнөкөй жана татаал сүйлөм деген атоолордун ички мазмуну азырынча ачылбай калган.

К. Тыныстановдун синтаксис боюнча бул кызык китеби тыныш белгилеринин коюла турган орундарын тактоо менен аяктайт.

1939 – 1949-ЖЫЛДАРДАГЫ ОКУУ КИТЕПТЕРИ

К. Бакеевдин “Кыргыз тилинде” (К. Бакеев, 1939) синтаксис боюнча минималдык маалыматтар кездешет. Автор “Сөздөр аркылуу түшүндүрүлгөн айрым бүткөн бир ойду сүйлөм дейт” (4-6). Негизинен мурунку окуу китептериндеги аныктамалар кайталанат дагы, көбүнчө таанып – билүү максатында окуучулардын окуганды үйрөнүүсү үчүн ар түрдүү турмуш жагдайынан алынган мисалдар, көнүгүүлөргө кеңири орун берилген (адамдар, алардын кесиби, айбандар, кыймыл – аракеттер жөнүндө).

II – класс үчүн арналган бөлүмдө “Суроолуу сүйлөмдө үн көтөрүнкү чыгат. Суроо үчүн берилген сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөм дейт. Үн күчөтүлүп, ички сезим менен айтылган сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейт. Суроосуз жана илепсиз сүйлөмдү жай сүйлөм дейт. Жай сүйлөмдө үн меелүүн айтылат” (38-6) деген аныктамалары бар. Ушул сыяктуу 43 – бетте кыргыз тилиндеги 31 тамганын катары тизмеленип берилет дагы, “Мына мындай тартипте түзүлгөн тамгалар алфавит деп аталат” деген сыяктуу эң жөнөкөй жана копол тил менен түшүндүрүлүп койгон моменттер кездешет. Бирок “*менен, да, дагы, жана, үчүн, сайын, сыйактуу* сөздөр сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү байланыштырууга жардам болушат. Ошондуктан, булар байламта сөз деп аталат” деген эреже бар. Мында К. Тыныстанов киргизген (1934) терминди К. Бакеев практикалык колдонууга тартып жатат. Байламталардын азырынча сөз менен сөздү гана байланыштыруусу айтылган жана байламталардын арасына таза байламталык кызмат аткарган сөздөр да кирип кеткендиги көрүнүп турат (М: *үчүн, сайын*).

К. Бакеев үндөшүү заны деген буга чейинки жалпы түшүнүктү үндүүлөрдүн ээрчишкени деп берет. Кыргыз тилинин грамматикасын жана жазуу эрежелерин иштеп чыгууга Н. Макешев да өз салымы менен келип кирген. (Н. Макешев, 1939). Тилдин синтаксис бөлүмүнө тийиштүү маселелерди козгоо менен китептин алгачкы барактары ачылат. “Бир сөз аркылуу же бир нече сөздөрдүн тизмеги

аркылуу түшүндүрүлгөн бүткөн айрым бир ойду сүйлөм дейбиз” (3-6). “Сүйлөм ичиндеги сөздөр адамдын айтуучу ойуна карай тизмектелет. Муну сүйлөмдө сөз тизмеги дейбиз” (5-6). Сүйлөмдүн ээ, баяндоочу боюнча өз доорундагы башка авторлордун ой – пикирин колдонот. “Ээ менен баяндоочтон башка сөздөрдү айкындооч сөздөр дейбиз. Алар же ээни, же баяндоочту айкындашат. Эгер айкындоочу бар болсо, аны жайылма сүйлөм дейбиз” (20-6). Ошентип Н. Макешев жандама мүчө деген терминден биринчилерден болуп четтейт дагы, айкындооч сөздөр дегенди колдоно баштайт. Ал эми жандама сөздөрдүн катарына *өтө, абдан, эн, чымкый* деген сөздөр киргизилет (64-6).

Н. Макешев *жана, менен, да, дагы, анткени, аркылуу, бирок* сыяктуу сөздөрдүн аягына мүчө айкашпагандыктан аларды мүчөлөбөс сөздөр деп атайт. Алар сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү бир – бирине байланыштыруу милдетин гана аткарат. Өз алдынча жеке бир маани түшүндүрбөгөндүктөн мүчөлөбөс сөздөр сүйлөмдүн мүчөсү да болбой тургандыгын эскертет.

Бирок төртүнчү жылдыктарга арнаган китептин экинчи эле бөлүмүндө сүйлөм жөнүндөгү мурунку аныктама бир аз өзгөрүлүп берилет. “Бүткөн айрым бир ойду билдирген сөздү, же сөздөрдүн тизмегин сүйлөм дейбиз”. Же болбосо: “Ээ менен баяндоочту аныктоочу же толуктоочу сөздү сүйлөмдүн айкындоочу дейбиз”. Буга ылайык ээнин, баяндоочтун айкындоочтору болот (88-6). Бир эле китептин эки бөлүмүндөгү терминге аныктама берүүдөгү мындай так эместик тил боюнча алган билимдин бир беткей, бекем жана түшүнүктүү болушуна доо кетириши мүмкүн эле, аны автор кийин байкады бекен? Ээ менен баяндоочту толуктоочу сөз жөнүндө биринчи жолу Н. Макешев алып чыгат.

“Жай сүйлөмдө сүйлөмдүн ээси мурун жазылып, андан кийин баяндооч түшөт, себеби – баяндоочту ээ башкарат” (22-6) деген жобо дагы тилдик фактыларды бир аз өктөмдүк менен түшүндүрүп жатканга окшоп кетет. Автор көп ээлүү, көп баяндоочтуу, көп айкындоочтуу сүйлөм деген терминдерди колдонот. Өксүк сүйлөмдүн ордуна кемтик сүйлөм делинип

айтылат. “Маани жагынан башка сүйлөмдөр менен байланышпай, өз алдынча туруп, айрым мааниге ээ болгон сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөм дейбиз”. “Маани жактан өз ара тутумдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдү кошмо сүйлөм дейбиз. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз алдынча таандык ээ жана баяндоочтору болот” (109-6). “Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү ажыратып, жеке – жеке жазууга болот” ж. б.

Н. Макешев кошмо сүйлөм маселесине башкаларга караганда олуттуу көңүл бурган. “Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири бирине байланыштыруу үчүн *да, эле, бирок, себеби, анткени* деген байламта сөздөр жана *-ып, -са*, деген мүчөлөр катышат” (109-6). Бул ой дагы жаңы, байламта сөздөрдүн кызматын жана кошмо сүйлөмдүн структуралык – грамматикалык түзүлүшү тууралуу кыргыз тил илиминдеги алгачкы маалымат деп айтууга болсо керек.

“Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы натыйжаны чыгарып турган жана баяндоочу ойду так бүтүрө айткан жөнөкөй сүйлөмдү баш сүйлөм дейбиз. Баш сүйлөмгө себеп болуп турган жана баяндоочу ойду так бүтүрө айтпаган жөнөкөй сүйлөмдү багыныңкы сүйлөм дейбиз. М: *Жамгыр жаап, чөп жакшы чыкты*”. Н. Макешев ошол убакта эле кошмо сүйлөмдүн жаратылышына, анын компоненттеринин грамматикалык өзгөчөлүгүнө туура баа бере алгандай көрүнөт.

Автор тилдин морфологиялык маселелерине да сүнгүп кирип, бул жерде да сөз түркүмдөрүнүн бири бирине өтүшү, сөз турпаты, мүчөлөрү, этиштин чактары ж. б. тууралуу бир топ өтүмдүү ойлорду айта алган. “Кай бир жардамчы сөздөр сүйлөм ичиндеги сөздү же бүтүн сүйлөмдү жандаса – жандоочтор дейт. М: *өтө, абдан, кепер, өңчөй, бөөдө, дароо, зорго, аран, чылк, такыр, эч, чанда* ж. б. Алар сүйлөмдө атоочту да, этишти да жандайт, сүйлөм мүчөлүк милдет аткара албайт” (166-6). Китептин 64 – бетинде жандоочтор деп азыр аталган сөздөр жандама сөздөр деп берилген. Мындай эки ача атоолор окуучуларда бүдөмүк ой калтырары шексиз. Н.Макешевдин китеби дагы К. Бакеевдин китеби менен бир

жылда, 1939 жылы чыккан. Экөө тең байламта жөнүндөгү түшүнүктү жана терминди колдонгон. К.Бакеев байламта сөз дейт.

Н. Макешев байламта деп атап, анын санын жана колдонуу чөйрөсүн кенитет. Кай бир жардамчы сөздөр сүйлөм менен сүйлөмдү, же сүйлөмдүн мүчөлөрүн бир бирине байланыштырат. Аларды байламталар дейт. М: *менен, жана, дагы, да, үчүн, бирок, аркылуу, анткени, демек, кийин, же ж. б.* Жалпы эле жардамчы сөздөр жөнүндө кеңири маалымат бербегендиги же ал түшүнүктү кеңири тескебегендиги көрүнүп турат. Ошентип кыргыз тил илиминде буга чейин сөз түркүмдөрүнүн саны зат атооч, этиш, сын, сан, ат атоочтор жана тууранды сөздөр менен катталып келсе, 1939 – жылдагы чыккан окуу китептеринин маалыматына ылайык аларга жандоочтор жана байламталар кошулду. Бирок авторлордун эч кимиси сөз түркүмдөрүн атайын изилдей элек эле.

Ушул эле 1939 – жылы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча Т.Актанов менен К.Бакеевдин окуу китеби чыккан. Н. Макешевдин жогорку китебинде чагылдырылган синтаксис боюнча айрым маалыматтарга кошумча төмөнкүлөр камтылган. Т. Актанов менен К. Бакеев бул китепте биринчи жолу синтаксистик байланыштын түрлөрү жөнүндө атайын кабар беришет жана мисал, көнүгүүлөр аркылуу алар жөнүндөгү окуучулардын билимин бекемдөөгө аракет жасашкан. Бирок байланыштын түрлөрү эреже формасында эмес, түшүндүрүү деңгээлинде жүргүзүлгөн. Маселен: “Кээ бир сөздөр уңгу түрдө болсо да, сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр менен ыкташа берет. *“Ал жакшы жазат”*. Же болбосо “сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр ээрчишип да келишет. М: *Менин атым*. Бул мезгилдеги авторлордун көпчүлүгү эле ушул формадагы сөз айкашын б. а. багынынкы сөздүн илик жөндөмө туруп, багындырган сөздүн таандык формада турушун ээрчишүү деп түшүндүрөт. Ал эми баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү деп өзүнчө, китептин аягында берилет. Калыбы муну байланыштын өзгөчө түрү деп түшүнгөндөн болсо керек.

Башкаруу. Жан – жакты көрсөтүп турган баш мүчөлөргө ар кайсы жөндөмөдө турган атоочтор толуктооч

болуп да келе берет. М: *Мектепте окуйм* (7-6). Бул түшүндүрмө аркылуу баары бир башкаруунун маңызы ачылбай калган. Толуктооч деген термин аталганы менен өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн укугун ала элек эле. Натыйжада бир белгисиз менен экинчи белгисиз маанисин түшүндүргөн сыяктуу болуп калган. Жогоруда К.Тыныстанов көрсөткөн (К. Тыныстанов, 1934) сыяктуу бул китептин авторлору да “таандык атоочтордун бардык түрү ээлик милдетти аткарат” (20-6) дешет дагы бул ойго ылайыктуу мисал, көнүгүүлөрдү келтирбейт жана ээнин бул түрү жеткиликтүү түшүндүрүлбөй кала берет.

Ушул мезгилде И. А. Батмановдун “Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке” деген чакан эмгеги жарык көрдү. (1940). Эмгекте Т. Актанов, К. Бакеевдин китебинде (1939) айтылган синтаксистик байланыштын түрлөрү илимий жол менен өзүнчө баяндалып берилет, башка тилдердин материалында такталып, орус тилиндеги ушундай кубулуштарга салыштырылат. И. А. Батманов боюнча:

- а) сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара катышы аркылуу келип чыккан байланышты Ыкташуу,
 - б) сөздүн формасы башка сөздүн маанисине көз каранды болсо Башкаруу,
 - в) өз ара багынган сүйлөм мүчөлөрү бир грамматикалык категория менен берилсе Ээрчишүү деп аталат деп берилет.
- Ээрчишүү баяндооч менен ээнин, аныкталуучу менен аныктагычтын

ортосунда жүрө тургандыгы айтылат. Башкарылуучу жөндөмөлөр катары табыш, барыш, жатыш, чыгыш аныкталат. *Менен, жөнүндө* жандоочтору аркылуу келген сөздөрдүн өз ара катышы дагы башкаруунун тобуна катталат. Атооч жөндөмөдөгү сөз кыймылдын объектиси болсо (*китеп окуду*), башкаруу байланышы болот. Ошондо иликтен башка жөндөмөлөрдүн баары башка сөздөр менен башкарылат деген тыянак келип чыгат. Таандык жөндөмө гана (*окуучунун китеби*) ээрчишүү байланышы боло алат. Ыкташуу

байланышына этиш аныктоочулар жана атооч сөздөрдү аныктоочулар кириши мүмкүн. Мында аныктоочтор сан, сын, зат, ат атоочтордон жана тактоочтордон жасалат (*беш китеп, жакшы китеп, тетиги айыл, аз китеп*). Ыкташууда зат атоочтордун теги, чени, жынысы, кесиби, мамилеси, аныкталып турушу мүмкүн (*жыгач кашык, бир кадак нан, ай балга, мектеп үйү*).

Эмгек кандайдыр кыргыз тилин орус тилине салыштыруу планда, орус окуучусуна кыргыз тилинин синтаксистик байланыштарын түшүндүрүү максатында жазылган сыяктуу. Айрым жоболор боюнча көз караштарды териштирип көрүүгө боло тургандыгы, бирок алар синтаксис боюнча кийинки чыккан эмгектерде өзүнөн - өзү такталгандыгына күбө болуп турабыз.

1940 - жылы Т. Актановдун педагогикалык окуу жайлары үчүн түзүлгөн синтаксиси басмадан чыкты (Т. Актанов, 1940). Кыргызстанда сабаттуулук үчүн жүргүзүлгөн аракет өз акыбетин бере баштады. 1940 жылдарда коомчулуктун, айрыкча жаштардын жана ликбез курстарына катышкан элдин басымдуу көпчүлүгү латын алфавитин өздөштүрүп, чыгып жаткан газета - журналдар, көркөм адабият менен кабардар болуп, жазууга да үйрөнүп калышкан эле. Кыргыз тили боюнча жазылган мурунку окуу китептери башталгыч жана орто мектептин окуучуларына арналса, эми Т. Актановдун китеби педагогикалык окуу жайлары үчүн жазылып жатпайбы. Ушунун өзү эле элдин билим денгээлинин көрсөткүчү катары кабыл алынса да болот.

Бул окуу китеби албетте синтаксистин маселелерин көбүрөөк жана кененирээк камтыган салыштырмалуу көлөмдүү окуу китеби болчу. Биз бул жерде Т. Актановдун жоболорунун, түшүндүрмөлөрүнүн жана аныктамаларынын өзүнөн мурунку авторлордун жазгандарына туура келген жерлерин эске алып, синтаксис боюнча киргизген жаңылыктарын же мурункуларга кайчылаш келген өзгөчөлүктөрүнө токтоло кетүүнү туура таптык. "Сүйлөм тутумуна кирип жана кандайдыр бир суроого жооп берген сүйлөм мүчөлөрү деп аталат". Бул аныктама менен

сүйлөм мүчөлөрүнүн тилдеги синтаксистик кызматы ачылганы турат. Жандама мүчө деген түшүнүктөн арылдык окшойт. Бирок "айрым ойду туйундуруучу сүйлөмдүн ичинде сүйлөмдүн мүчөлүк милдетин аткарбаган сөздөр да болот. Мындай сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө таандык болсо, ошо мүчө менен бирге айтылат да, ал мүчөнүн гана тутумуна кирет. М: *Булбул үнү менен, тоту жүнү менен*" (3-6). Кандай сөздөр жөнүндө айтылып жаткандыгы түшүнүктүү жана аныктамалардын тактыгы, жеткиликтүүлүгү жөнүндө ой айтуудан азырынча алыспыз. Т. Актанов жөнөкөй, жалаң, жайылма сүйлөмдөр жөнүндөгү азыркы аныктамалардын баштоочулары болгондугу анын жазгандарынан байкалып турат. "Татаал бир ойду туйундуруп, эки же бир нече жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган сүйлөмдү кошмо сүйлөм дейбиз. М: *Куз келип, күн суук боло баштады*" дейт дагы кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөр бири - биринен үтүр менен ажыратылат" деп графикалык белгиси же чегин ажыратуунун жолун гана көрсөтөт. "Ээрчишүү деп сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн жак жана сан жагынан бири - бирин ээрчишип, байланыштуу болгонун айтабыз" деп жалпы айтылганы менен иш жүзүндө ээ менен баяндоочтун байланышы жөнүндө сөз болот. М: *Мен жаздым* "Башкаруу - баяндоочтун толуктоочторду башкарышын жана толуктоочтордун баяндоочко баш ийип, белгилүү бир жөндөмө турушун башкаруу деп айтабыз. М: *Акматты көрдүм*. Сүйлөмдүн кээ бир мүчөлөрү, баш мүчөлөрү сыяктуу, ээрчитүү же ээрчүү милдетин да, башкаруу же башкарылуу милдетин да аткарбастан, өзүнүн формасын жоготпостон, баш мүчөлөрдүн тегерегинде тизмектешет да, ал мүчөлөргө тактык жана ачыктык киргизет. Байланыштын мындай түрүн ыкташуу дейбиз. М: *Ал тез жазат*" (9-6). Аныктаманын оор экендигине карабастан ыкташуу байланышын түшүндүрүүгө жасалган автордун аракети кубаттоого татырлык. Автордун "сүйлөмдүн ээси аныкталгычтык милдетти гана аткарат" деген пикири дагы оригиналдуу чыккан. Ушундай эле "Этиштерден жана сын атоочтордон болгон баяндоочторду тубаса баяндооч дейбиз" деген жоболор кездешет. Андан ары автор

айкындооч менен азыркы бышыктоочту бир маанидеги сүйлөм мүчөсү катары берет. Ошондуктан “аныктооч деп сүйлөмдө же ээни, же байандоочту аныктап, анын бир жакка таандык экендигин, сын – сыпатын, белгисин, тулкусун, санын көрсөтүп кандай?, кайсы?, кимдин?, эмненин?, канча?, нече?, канчанчы?, неченчи? деген суроолорго жооп болуп түшкөн атоо түрүндөгү сөздөрдү айтабыз” (14-б). Аныктоочту мындай түшүнгөнгө ылайык этиштик аныктооч болушу мүмкүн. М: *Доклад кызык болду*. Толуктооч деген термин сүйлөм мүчөсүн сунуш кылган Т. Актанов. “Толуктоочтор деп сүйлөм ичинде байандоочтор башкарып, затты көрсөтүп турган сөздөрдү айтабыз. Алар илик жөндөмдөн башка жөндөмдө турган атоочтордун бардык түркүмү менен айтылат”. М: *Мал тоого чыкты*. Бул аныктамага ылайык толуктоочтор жөнөкөй (-ны, -га, -дан), орун (-да), мезгил (*бийыл, кече, күздөн кийин, бүткөндө*), максат же себеп (*жаагандыктан, көрүү үчүн, -ган себептүү*) болуп бөлүнөт. Ээ болсо жөнөкөй, аныктоочтуу (таандык), татаал, байанчы (-уу, -ыш, -мак, -ган менен келген) болуп ажырайт. Байандооч составы боюнча жөнөкөй жана татаал болушу мүмкүн.

Т. Актанов жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүнө токтолуп, алардын бөлүнүш принциптерин түшүндүрүп өтөт. Атама, кыскартылган байандоочтуу, өксүк, кемтик сүйлөмдөргө токтолот. Дагы эле бирикме сүйлөмдөр жөнүндөгү түшүнүк калай эле. Ал гана эмес көп байандоочтуу, көп айкалоочтуу, көп аныктоочтуу, көп толуктоочтуу бирикме сүйлөмдөр жөнүндө сөз козголот. Ал эмес жалпылагыч ээлүү, жалпылагыч аныктоочтуу, жалпылагыч толуктоочтуу бирикме сүйлөмдөр болушу мүмкүн экендиги көрсөтүлөт. Бирикме сүйлөмдөрдө санак ээлер, санак толуктоочтор, санак байандоочтор ж.б. болушу мүмкүн.

Кошумча ээлүү, кошумча мүчөлүү сүйлөмдөр, каратма сөздөр жөнүндө дагы китепте маалымат берилет. Айрыкча Т. Актанов Киринди сөздөрдү - “грамматикалык жагынан сүйлөм менен байланышпаган, айтыла турган ойду бекемдөө үчүн колдонулуп, угуучунун көңүлүн ошол ойдун айланасына топтоо үчүн айтылган сөздөрдү” өзүнчө бөлүп кароосун

көңүлгө алууга болот (*албетте, арийне, ошентип, сөзсүз, шексиз, балким, кандай болбосун, эн кеминде, экинчиден, демек ж. б.*). Сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөргө сырдык сүйлөмдөр деген маани берилет.

Айрыкча кошмо сүйлөмдүн синтаксиси боюнча Т. Актановдун көрүнүктүү эмгегин танууга болбойт. Азырынча синтаксистин объектиси дагы аягына чейин тактала элек мезгил экенин авторлордун кыргыз грамматикасынын бөлүмдөрүнө жасаган мамилесинен байкалып турат. Негизинен синтаксис бөлүмү сүйлөм жана анын айтылыш максатына, түзүлүшүнө карай бөлүнүшү тууралуу кабар берилет да, сүйлөм мүчөлөрүнүн түрлөрүн атоо менен гана чектелген. Т. Актанов баш жана айкалооч мүчөлөр, жөнөкөй сүйлөм жана анын түрлөрү жана кошмо сүйлөм туурасында кыргыз тил илимине өз салымын кошуп кетти. Деги эле кошмо сүйлөм маселеси боюнча кенири жана далилдүү пикирлерди бул авторго чейин эч ким айта элек болчу.

Кошмо сүйлөмдүн өзүнө жана анын баяндама, чечкин түрлөрүнө берген аныктамалар негизинен К. Тыныстановдун синтаксисин кайталап турат. Т. Актанов кошмо сүйлөмдөрдү жана алардын структуралык бөлүктөрүн ажыратып жатат. Автордун кошмо сүйлөмдү бөлүштүрүү схемасын, аныктамаларын К. Тыныстановдун схемасына салыштырып көрүүгө болот. (Караңыз: К. Тыныстанов, 1936).

“Кто есть кто в Кыргызской науке” деген китептен:

Актанов Тойчу Кулунтай уулу. (1910-1942)- представитель первого поколения кыргызских советских ученых – просветителей. Родился в с. Кашка – Суу Аламедиинского района Чуйской области. До 6 класса учился в кыргызской, затем окончил русскую школу № 6 в Бишкеке. В 1927 – 1930 гг. учился в Ташкентском педагогическом институте. Его отец был репрессирован как местный кулак. В 1938 – 1941 гг. работал преподавателем во Фрунзенском педучилище, вел научные исследования и выполнял обязанности редактора издательства Кыргызстана.

В 1937 г. опубликовал в соавторстве с К. О. Бакеевым книгу “Кыргыз тилинин синтаксисинин конспектиси” (в латинской

графике). В 1938 – 1940 гг. вышел в трех изданиях его учебник по кыргызскому языку, для 6 – 7 кл. В 1938 г. был вторично издан “Учебник киргизского языка: (Для русских групп)”, (И. Батманов, г. Казань). Был одним из авторов словаря кыргызской орфографии (Фрунзе, 1938).

Его учебник в соавторстве с Н. М. Абрамовым – “Алиппе: Окууга жана жазууга үйрөтүү үчүн”, издавался ежегодно в 1947 – 1953 гг. Автору более 10 учебников было всего 32 года, когда оборвалась его жизнь. В 1942 г. он погиб на войне.

Колубузда Т. Актанов, Н. Макешев, К. Бакеев (1941) эми биригип жазган “Кыргыз тилинин синтаксиси” турат. Өз учурунда Т. Актанов, К. Бакеев жана Н. Макешев ар кимиси жекече жана биргелешип кыргыз тилинин грамматикасы, асыресе синтаксиси боюнча окуу китептеринин авторлору болушкан. Китептин бул үчүнчү басылышы жана 1941 – жылы, Улуу Ата Мекендик согуш башталган жылы чыккан. Калыбы китеп өзү айтып тургандай мурунку эки басылышында кеткен кемчиликтер жоюлуп, кайра ондолгон болсо керек. Китеп орус алфавитинде басылган жана авторлордун шилтемеде (төмөндө) көрсөтүлгөн китептериндеги ойлор, аныктамалар негизинен кайталанат. Өз учурундагы элибиздин сабаттуу жана билимдүү уулдарынын кыргыз тил илими боюнча методикалык жана практикалык иликтөөнү мойнуна алып, кыргыз калкына жасаган колдон келген жардамы деп карообуз туура болор. Ошондуктан алардын ар биринин жекече салымына жана ошондой эле бул коллективдүү эмгегине өз доорунун көз карашы менен караганда туура маани берүүгө болот.

Айрым ондоолорун жана буга чейин белгилүү болгон жоболорду эске алып, биздин оюбузча дурус чыккан аныктамаларды жана кошумчаларды эске сала кетсек жетиштүү болор. Маселен сүйлөмгө берилген аныктама эми мындайча угулат: бүткөн айрым бир ойду түшүндүрүүчү сөздү же сөздөрдүн тизмегин сүйлөм дейбиз. Мурун түшүндүрүүчү деген сөздүн ордуна билгизүүчү сөзү колдонулган эле. Ээрчишүү аркылуу сөздөр ортосундагы сан, одоно – сылык

формасы жана жак менен ээрчишкен байланышты эске салат да, ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү деп такталбайт. Ыкташуу, башкаруу Т. Актановдун педагогикалык окуу жайлары үчүн жазылган грамматикасындагы аныктама аркылуу түшүндүрүлөт. “Бир нерсе жөнүндө суралып айтылган сүйлөмдү суроолуу сүйлөм дейбиз жана алар а) сурама ат атоочтор аркылуу, б) суроо уландылар жана в) интонация аркылуу уюшулат. “Сүйлөмдө ээ менен баяндоочту жандап жүрүп, аларга аныктык жана тактык киргизген сөздөрдү сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү дейбиз” деген такталган аныктама сунуш кылынат. Ушул эле сыяктуу “Сүйлөм ичинде баяндоочтор башкарып, орунду, мезгилди, себеп менен максатты көрсөткөн сөздөрдү толуктооч дейбиз”. Толуктоочтун милдетин зат, сын, сан атоочтор жана мезгилди көрсөткөн атоочтор да аткарат. М: *Мен бүгүн келдим*. Азырынча тактоочтор жөнүндө маалымат жок эле. Андан ары: “Ой жагынан башка сүйлөмдөр менен тутумдашпай, өз алдынча туруп, айрым ойго ээ болгон сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөм дейбиз” (54-б). “Ээси көмүскөдө калып, жалгыз гана баяндоочтон түзүлгөн сүйлөмдөр жалаң сүйлөм болот. М: *Келе албады*. Сүйлөм ичиндеги ээ менен баяндоочтун байланышын сүйлөмгө талдоо жүргүзүү учурунда гана эстеп, өзүнчө баш мүчөлөрдүн ээрчиши деп беришет. Көздөмө деген сөздөр логикалык басымды бөлүп кароодо керек болгон сөзгө окшоп кетет. Сүйлөмдү баяндоочуна карай этиштик жана атоочтук сүйлөм болуп бөлүүнүн зарылдыгы байкалбайт. Толук, кемтик сүйлөмдөр өзүнчө бөлүнүп, “ээси же баяндоочу такыр белгисиз болгон сүйлөмдөр атама жана баяндоочу айтылбаса да, сүйлөмдүн кырдаалынан билинип турган сүйлөмдөр кыскартылган сүйлөмдөр деп аталат”. (77-78-б). Атама сүйлөмгө берилген аныктама мурункуларга караганда ынанымдуу сезилет, ал эми “*эт – этке, сорпо бетке*” кошулат деген баяндоочу түшүп калгандыктан кыскартылган сүйлөм деп аталган.

Бирикме сүйлөмдөр жөнүндөгү мурунку ойлор кайталанат. Каратма жана киринди сөздөр грамматика жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр деп

түшүндүрүлөт. Авторлор “Айрым турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маани жагынан өз ара тутумдашып кеткен түрүн кошмо сүйлөм” деп аташат дагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара төмөнкүлөр менен байланыштырат.

1. Интонация аркылуу,
2. Жардамчы сөздөр аркылуу (*анткени, себеби, бирок, демек, кандай - ошондой*),
3. Байламта сөздөр аркылуу (*да, эле*),
4. Байламта мүчөлөр аркылуу (*-ып, -са, -бай, -майынча, -ба*).

Жөнөкөй жана татаал кошмо сүйлөм, алардын уюштурулушу, баш жана багыныңкы сүйлөм, шарттуу кошмо сүйлөм, кыстырынды жана киринди сүйлөм, чечме сүйлөм жөнүндөгү Т.Актановдун “Грамматикасындагы (1940).... эрежелер кайталанат. “Болгон, же болуп жаткан, же боло турган окуя жөнүндө болжол менен айтылган сүйлөмдү божомол сүйлөм дейбиз, ал көбүнчө же байламтасы аркылуу уюшулат” деген такталган мурункудан башкачараак эреже сунуш кылынган. Китептин акырында төл жана бөтөн сөз жана тыныш белгилеринин коюла турган орундары жөнүндө жеткиликтүү маалымат берилген.

Үч автордун ушул китеби 1942 – жылы 4 – жолу басмадан чыккан. Бирок ондолуп басылганы менен мурункудан принципалдуу эч бир айрымасы же өзгөрүүсү сезилбейт. Т. Актанов, Н. Макешев, К. Бакеевдин аталган китебинин 6 – басылышы менен 7 – басылышы косметикалык гана ондоо, кошумчасы болбосо колго илине турган жаңылыктары жок. Маселен сөз болуп жаткан китептин 6 – басылышында жөнөкөй сүйлөмдүн түрүнө жалпылагыч сүйлөм деген жаңы бөлүм киргизилет. Бирикме сүйлөмдөгү жалпылагыч ээ (*Мен, сен, Ашым – үчөөбүз окудук*), жалпылагыч айкындоочтуу (*Жаныш менен Байып экөөнү мектепке алдык*) сүйлөмдөрдүн болушу көрсөтүлөт. Бирикме сүйлөмдөрдө санак ээ, санак баяндоочтор болушу мүмкүн. Кошумча мүчөлүү, туурасын айтканда кошумча ээлүү,

кошумча айкындоочтуу, кошумча баяндоочтуу сүйлөмдөргө да орун берилет. Каратма, киринди, сырдык сөздөр грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр деп өзүнчө топтолгон. Сырдык сөздөр биринчи жолу эске алынып кеткен.

Авторлор “ураандарда айтылуучу баяндоочту чакырык баяндооч дейбиз” деп баяндоочтун жаңы түрүн алып чыгышкан. “Чакырык баяндооч өтө күчтүү сезим менен айтылгандыктан, дайыма логика басымына ээ болуп, сүйлөмдүн башына түшөт”. Чакырык баяндоочтуу сүйлөм ушул себептен чакырык сүйлөм деп аталышы керек. М: *Гүлдөсүн советтик эл!* Кээде чакырык сүйлөмгө каратма сөздөр катышы мүмкүн. Кошмо сүйлөмдүн синтаксиси боюнча мурунку окуу китептериндеги ойлор кайталанган.

Китептин 7 – басылышында деле олуттуу ондоолор байкалбайт. Бирок “Сүйлөм ичинде баш мүчө менен тике тутумдашкан аныктоочту тике аныктооч деп, баш мүчөгө тике аныктооч, же тике толуктооч болгон сөздөр аркылуу барып тутумдашкан аныктоочторду кыйыр *аныктооч* дейбиз” (516). М: *Мектептеги пионерлердин жыйналышы бүгүн болот.* (мектептеги пионерлердин – кыйыр аныктооч, пионерлердин жыйналышы – тике аныктооч). “Ээ, баяндооч жана айкындооч мүчөдөн түзүлгөн сүйлөмдү жайылма сүйлөм дейбиз” (71-6). “Баяндоочу айтылбаса да, сүйлөмдүн кырдаалынан кайсы болору билинип турган сүйлөмдү кыскарган баяндоочтуу сүйлөм дейбиз”. Мурун 3 – басылышында алар жөн гана кыскартылган сүйлөмдөр деп берилген эле.

Кошмо сүйлөмдүн синтаксиси бөлүмүндө кошмо сүйлөмдүн түзүлүшүнө катышуучу арсеналдар бир аз кеңейтилген. Эми аларга: *интонация, анткени, себеби, демек, ошондой* жардамчы сөздөрү, *да, эле* байламта сөздөр, *-ып, -са, -бай, -майынча, -ба, -да* байламта мүчөлөр, *заман, менен* деген сөздөр катышары айтылат. Грамматиканын башка маселелери китептин мурунку басылышындагы жоболорду кайталайт.

1950 – жылдары согуштун эл – жерге, жалпы журтка тийгизген залалын жоюп, кансырап турган мамлекеттин экономикалык деңгээлин кайра калыбына келтирүү иштери кызуу жүрүп жаткан мезгил эле. Улуу Ата Мекендик согуштун аяктаганына 5 жыл болду, эл чарбасын кайрадан жөнгө салуу боюнча мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлде зор иштер жүрүп жаткан. Бул ишке катышуу ар бир адамдын асыл милдети катары түшүнүлгөн.

Согуштун жүрүшүнө, анын көкөйдү кескен муң зарына карабай элдин келечекке койгон максаты, эртеңки мазмундуу, оокаттуу турмуштан үмүтү үзүлгөн эмес. Айрыкча агартуу жаатында жаш муундарды мектепке тартуу, жалпы эле калктын сабатын толук ачуу иштери тынбай жүрүп тургандыгы байкалат. Бул жөнүндө ошол доордон кабар берген толуп жаткан архивдик материалдар айтып турат. (А. Осмонкулов, 1983).

Ошол мезгилде жалпы эле Өкмөттүн саясатына да, элдин агартуу жаатындагы мүдөөсүнө да туура келген өтө зарыл окуу китептеринин бири, А. Жапаровдун “Кыргыз тилинин грамматикасы” болгон (А. Жапаров, 1950). Өз учурунда бул китепти республиканын Агартуу Министерствосу сунуш кылган. Бул мезгилге чейин мектеп окуучулары мурунку Т. Актанов, Н. Макешев жана К. Бакеев жазган синтаксис боюнча окуу китептеринен пайдаланышкан. Согуш мезгилинде окуу китептеринин кайра басылып чыгышы татаал маселе болгондугу түшүнүктүү. Ошондуктан жалпы эле билим берүү жагында абалдын кыйын болушу белгилүү эле. Мектеп ачуу, ага окуучуларды тартуу, жашы жогорулап калган жалпы массанын сабатын ачуу, айрыкча буларды ишке ашыруу үчүн агартуу тармагын тийиштүү кадрлар менен камсыз кылуу маселеси оңойго турбаса керек.

Согуштун алдындагы репрессия жылдары (1933 - 40), согуш мезгили жана андан кийинки катаал жылдарда башка элдердей эле кыргыз эли дагы жөндөмдүү уул – кыздарынын бир тобунан ажырады. Бул сыяктуу терс көрүнүштөр

тийиштүү деңгээлде улуттун интеллектуалдуу казынасына кайтпас доо калтырды. Бул окуялардан аман калган, ошол опаат доорлорду басып өткөн элдин билимдүү өкүлдөрү улуттун ар – намысын, аң – сезимин, билимин көтөрүү үчүн күчүн аябай чечкиндүү энергия менен колдон келген аракетин жасашты. Ошондой кыргыз интеллектуалдуу корунун ишке жараган тил жаатындагы өкүлү деп биз мына азыр сөз кылганы турган

А. Жапаровду жана анын грамматикасын айтууга болот.

А. Жапаровдун “Грамматикасы” 1950 – жылы 20090 экземпляр менен басылып чыккан. Ушул цифранын өзү эле ал мезгилдеги китепке болгон муктаждыктын айкын көрсөткүчү болуп турат. Мектептер үчүн окуу китеби өтө керек эле. Анын үстүнө жыл сайын окуган балдардын саны тынымсыз өсүп турган.

А. Жапаров VI, VII класстар үчүн атайын жазылган синтаксис боюнча окуу китебинин автору катары ушул китеби аркылуу өз замандаштарынын ичинен тил боюнча өтө терең билимдүү адис экендигин көрсөтө алган. Китепте синтаксис боюнча мектеп окуучуларына ылайыкталган маалымат системалуу жана бир жактуу кылып берилген. Маселен китептин биринчи бети сүйлөм жана сүйлөм мүчөлөрү менен ачылат. Андан ары баш мүчөлөрдүн түрлөрү, айкындооч мүчөлөр жана алардын түрлөрү жөнүндө кабар берилет. Автор биринчи болуп айкындооч мүчө деген өзүнчө термин колдонуп, анын өз ара үч түрүн ажыраткан. Айкындооч мүчөлөр мурунку грамматикаларда жандама мүчө делип келинген эле. Толуктооч өзүнчө сүйлөм мүчөсү катары дал ушул окуу китебинен баштап өзгөчө статус алат. Бышыктооч деген түшүнүк – терминди А. Жапаров биринчи болуп сунуш кылган. Бышыктоочтун 5 түрүнөн (сан – сапат, орун, мезгил, себеп, максат) кабар берилет. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышынан да кабар берилет (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу).

Жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү деген бөлүмдө жалаң, жайылма, толук жана кемтик, атама сүйлөмдөргө орун берилген. Айрыкча орун бирөнчөй сүйлөм мүчөлөрүн

аныктоого берилет (биренчөй ээлүү, баяндоочтуу, толуктоочтуу, бышыктоочтуу, аныктоочтуу). Ушундай эле жол менен турпатташ биренчөй мүчөлүү, кошумча (түшүндүрмө) мүчөлүү сүйлөмдөргө аныктама, көнүгүүлөр берилет. Каратма, кириңди, сырдык сөздөр ушул тобу менен грамматика жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр деген атка конот.

Кошмо сүйлөм жөнүндө да ырааттуу түшүнүк айтылган. Анын түзүлүшү, жөнөкөй жана татаал болушу, баш жана багыныңкы сүйлөмдөр, ошондой эле багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү – булардын ар бири өзүнчө тема менен ажыратылып берилген: мезгил, себеп, максат, шарттуу, сыпат.

Китептин структуралык түзүлүшү негизинен ушундай бөлүмдөрдөн жана аларды бекемдөө үчүн тандалып алынган көнүгүүлөрдөн турат.

А. Жапаров синтаксис боюнча алп адис, анын кийинки эмгектерин айтпаганда да ушул биринчи окуу китеби аркылуу өзүнүн оригиналдуу окумуштуу экендигин, синтаксис боюнча билиминин өтө терең мазмунун белгилей кетсе да болот. Сөз болуп жаткан грамматика мурунку авторлордун китептеринен көп айрымалуу, синтаксистик көп категорияларга берген аныктамалар жана көз карашы жаңыча же өзүнчө түшүндүрүлгөн. Кандайдыр кыргыз тилинин синтаксиси жаңы жазылгандай. Айрым фактыларга кайрыла кетүүгө болот.

Ырас, сүйлөмгө берилген аныктамада К. Тыныстановдун аныктамасы да бир жолу тастыкталат: “Бүткөн айрым бир ойду түшүндүрүүчү сөз, же сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат” (3-6). Сүйлөм мүчөсүнө берген аныктама бир жактуу гана болуп калганы менен (“сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр айрым мааниге ээ болуп, кандайдыр бир суроого жооп берсе, сүйлөмдүн мүчөсү деп аталат”) мурун “Жандама мүчө” деген абстракттуу атоо конкреттештирилип, эми сүйлөм мүчөсү делип жана алардын тобу жалпысынан айкындооч деп, бирок өз ара ажыратылып берилген. Сүйлөм мүчөсүн ага берилген суроо менен аныктап, ал эми анын синтаксистик кызматын өзүнчө түшүндүрүү практикасы азырынча үстөмдүк кылып турган эле. Айкындооч мүчөнүн

аныктамасы жана анын үч түрү – толуктооч, аныктооч, бышыктоочторго берилген аныктама жана түшүндүрмөлөрү өзүнүн тактыгы жана далилдүүлүгү менен айырмаланат. Ушул сыяктуу жай, суроолуу, илептүү, жөнөкөй жана кошмо сүйлөмгө берилген аныктамалар кийинки түзүлгөн жана жазылган окуу китептерине үлгү болгондугу бекеринен эместир. Ээнин милдетин аткаруучу сөздөр – атооч жөндөмөдөгү зат, сын, сан, ат атоочтор жана атоочтуктар менен, ал эми баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөр – этиш, зат, сын, сан, ат атооч жана *бар, жок* деген сөздөр менен чектелет. Мектеп грамматикасы үчүн мындай маалымат толук жетишерлик деп айтууга укугубуз бар. Көмөкчү сөзгө азырынча татаал баяндооч уюштурууга катышкан этиш сөздөр, бөлүкчөлөр, кириңди сөздөр дагы биригип кеткен (*жүрөт, олтурат, болчу, экен, эле, тура ж.б.*). А. Жапаров ээге ким, эмне, кимдер, эмнелер, кимиси, эмнеси, кандайы, канчасы деген суроолор берилерин айтып чыгат. Айрыкча акыркы төрт суроо (таандык форма) кыргыз тилинин грамматикасында биринчи жолу аталып отурат. Ушуну менен таандык формадагы заттык маанидеги атооч сөздүн сүйлөмдө ээ болору ачык айтылды. Чынында бул форманын ээлик милдетти аткарышы мүмкүн экендиги К. Тыныстановдо (1934) эле айтылган. Бирок илимий колдонууга жолду А. Жапаров ачты.

Жөнөкөй жана татаал ээ, жөнөкөй жана татаал баяндоочтор, алардын милдетин аткаруучу сөздөр, жөнөкөй жана татаал айкындоочтор тууралуу дагы маалымат берилет.

Китепте ушул кезге чейин өзүнчө бөлүп айтылбаган аныктооч деген термин – түшүнүк киргизилип, анын лексико – грамматикалык мүнөздөмөсү берилгендигин айтып өттүк. Ушундай эле жол менен толуктооч, бышыктоочко жаңыланган аныктама берилет, алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү саналып өтөт. Грамматикалык терминдерге берген аныктамалар өзүнүн кыскалыгы, түшүнүктүү жана жеткиликтүүлүгү менен даана байкалып турат. Бул болсо автордун кыргыз тили боюнча теоретикалык жана практикалык билими өтө мазмундуу экендигин көрсөтүп

турат. Автор бышыктооч менен толуктоочтун, аныктооч менен бышыктоочтун айрымасын түрдүү мисалдар менен ажыратуунун жолдорун үйрөтө кетет. Ошентип мурунку окуу китептеринде орун алып келген жандама мүчөлөр деген түшүнүк биротоло жаңы, так маанидеги конкреттүү терминдер менен алмашылды. Жалаң, жайылма, толук жана кемтик (мурун өксүк деп келинген) атама, кыскартылган баяндоочтуу, ээсиз сүйлөмдөргө берилген түшүнүктөр жөнүндө дагы ушуну айтууга болот.

Биреңчөй мүчө жөнүндө жалпы түшүнүк айтылып, алар аркылуу келип чыккан сүйлөмдөр эми мурункудай бирикме сүйлөм деп аталбайт. Биреңчөй ээлүү, баяндоочтуу, толуктоочтуу, бышыктоочтуу, аныктоочтуу сүйлөмдөр болушу мүмкүн. Кээде биреңчөй мүчөлөрдү бириктирген жана алардын ордуна колдонулган жалпылагыч мүчөлөр да болорунан кабар берет.

Турпатташ биреңчөй мүчөлөр, алардан келип чыккан турпатташ биреңчөй ээлүү, баяндоочтуу, айкындоочтуу сүйлөмдөр атайын, ылайыкталган мисал, тексттер менен окуучуга жеткирилет. Буга салыштырмалуу кошумча (түшүндүрмө) мүчөлүү (ээлүү, айкындоочтуу, баяндоочтуу) сүйлөмдөр жөнүндөгү бөлүмдөр дагы жеткиликтүү чыккан.

Каратма, киринди, сырдык сөздөр грамматика жагынан баш, айкындооч мүчө боло албагандыгы жөнүнөн өзүнчө бириктирилет. Киринди, сырдык сөздөрдү кыргыз тилинин грамматикасына биринчи сунуш кылган А. Жапаров болуп жатат. Буга чейин каратма сөз, каратма сүйлөм жөнүндө маалыматтар айрым окуу китептеринде кездешкен эле. Киринди сөздүн

6 түрдүү кырдаалды (ойду чындоо, эскертүү, күчөтүү, иретти, капа – кубанычты көрсөтүү, натыйжалоо) көрсөтөрү айтылат. Сырдык сөздөр сүйүнгөндүктү, өкүнгөндүктү, кубангандыкты гана көрсөтөт. Окуу китебинин дагы бир жакшы жери ар бир тема, бөлүм боюнча жазуу эрежелери тиркелген.

“Айрым турган жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан өз ара тутумдашып, татаал ойду түшүндүрүп турса, кошмо сүйлөм деп аталат”

(134-6). Кошмо сүйлөм интонация, байламта мүчөлөр (-ыл, -са, -бай, -майынча, -ганча) жана жөндөмдөгү атоочтуктар, байламта сөздөр аркылуу (да, эле ж.б.), байламталык милдет аткаруучу сөздөр аркылуу (демек, себеби, анткени, натыйжада, бирок ж. б.) түзүлүшү мүмкүн. “Тутумунан ажыратып жиберүүгө мүмкүн болгон жана баяндоочтору ойду так бүтүргөн жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлгөн кошмо сүйлөмдөр жөнөкөй кошмо сүйлөм деп аталат. Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринин баяндоочу ойду так бүтүрө айтпаган жана жөнөкөй сүйлөмдөргө бөлүп жиберүүгө мүмкүн болбогон кошмо сүйлөмдөр татаал кошмо сүйлөм деп аталат” (142-6). Ал эми бул экөө аралашып кетсе, аралаш кошмо сүйлөм келип чыгат. Өз доору үчүн бул аныктамалар жеткиликтүү даражада так жана даана экендиги байкалат. Кошмо сүйлөм жөнүндөгү окууга жаңыдан чыйыр салынып жатпайбы (ошондуктан жогорку эки аныктамадагы “жөнөкөй” деген сөздүн колдонулуш мааниси аныктаманын натыйжалуулугуна шек келтирип жаткандай).

Баш жана багыныңкы сүйлөм өз ара ажыратылып, түшүндүрүлөт. Бирок алар натыйжага алып келген себеп, мезгил, шарт, максат аркылуу түшүндүрүлөт. Албетте натыйжа – баш сүйлөм болушу гана мүмкүн.

Кошмо сүйлөмдөгү сүйлөм мүчөлөрүнө карап, орток ээлүү (бир ээге багынган), биреңчөй багыныңкы, тике жана кыйыр, багыныңкы, кыстырынды, чечме маанидеги сүйлөмдөрдүн болушу ырасталат. Ал эми багыныңкы сүйлөмдөрдүн түрлөрү – бышыктооч мезгил, себеп, максат, шарттуу, сыпат багыныңкы болуп бөлүнөт. Төл жана бөтөн сөздөрдүн (мурунку окчун сөз) грамматикалык кызматы жөнүндө айтылат. Китептин аягында тыныш белгилеринен маалымат берилет. Китеп 1951 – жылы кайра басылып чыкты. Мурунку басылышындагы тилдик материалдарды жайгаштыруу ондолуп, алардын айрымаларынын жайланыш орду өзгөртүлгөн, көнүгүүлөр жаңыланган. Эми китеп жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси жана кошмо сүйлөмдүн синтаксиси деген эки бөлүмдөн турат.

Баш мүчөлөрдүн милдетин аткаруучу сөздөр бөлүмүнө эми кызматчы сөздөр деген атайын кошумча киргизилет. “Өзүлөрүнчө туруп сүйлөмдүн тизмегинде ээлик, баяндоочтук, айкындоочтук милдет аткарбаган, сүйлөмдө мүчөлүк милдет аткаруучу сөздөргө таандык болуп, аларга кошумча маани киргизген сөздөр кызматчы сөз деп аталат” (25-б) аларга *көмөкчү сөздөр* (жат, тур, кел, кет, отур деген этиш сөздөр, эле, экен, керек, сыяктуу, го, деген жардамчы сөздөр), *күчөтмө сөздөр* (эн, абдан, өтө, ылгый, өңчөй) жана *байламталар* (да, же, жана, менен ж. б.) кирет. Автор байламталарды синтаксистик кызматына карай *бирдиктүү* (жана, менен), *мезгилдеш* (да), *божомол* (же), *аныктама* тактама (эле) деп өз ара бөлүштүрөт.

Бул китептеги дагы бир баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөргө карай жаңылык этиштик жана атоочтук баяндоочторду ажыратып бергендигинде. Эгерде мурун бирөнчөй мүчөлүү сүйлөмдөр алардын түрүнө карата ажыратылып, өзүнчө глава – мисалдар менен түшүндүрүлүп отурса, бул жолу алар жалпы ат менен гана берилген (бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр). Ушундай жол менен турпатташ бирөнчөй мүчөлөр жөнүндө кабар берилет. Кошумча (түшүндүрмө) мүчөлүү сүйлөмдөр өзгөрүүсүз, мурункудай кайталанат.

“Грамматикалык жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр” деген термин “грамматика жагынан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр” деп ондолот. Ушундай эле “кошмо сүйлөмдүн түзүлүшү” “кошмо сүйлөмдүн жасалышы” менен алмаштырылат. Бирок байламта сөздөргө *да, эле* сыяктуу сөздөр тартылып, байламталык милдет аткаруучу сөздөрдүн тутумуна *демек, себеби, анткени, натыйжада, бирок* деген сөздөрдүн дагы эсептелип кетиши кызыкчылыкты туудурат.

1950 – жылы жөнөкөй жана татаал кошмо сүйлөмдөр аталып, эрежеси берилип гана кетсе, бул жолу алар кенири планда берилди. Эми жөнөкөй кошмо сүйлөм байламтасыз жана байламталуу түрлөргө ажыратылды, байламтасыз түрү жөн гана эскертилсе, байламталуу түрү байламтанын түрүнө

карага ажыратылды (бириктирүүчү, мезгилдеш, карама – каршы, божомол, себеп). Мына ушул жерден автордун ой – пикириндеги айрым так эместикти байкоого болот. Байламталуу жөнөкөй кошмо сүйлөмдү *себеби, анткени, натыйжада, демек* байламталары уюштурат деп 159 – бетте айтылса, алар жогоруда 147 – бетте байламталык милдет аткаруучу сөздөр делип берилген. (А. Жапаров, 1951).

1951 – жылдагы китепте мурункудай эле жөнөкөй жана татаал кошмо сүйлөмдүн касиеттери бар аралаш кошмо сүйлөм жөнүндө маалымат дагы берилет. Ал эми багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү бул жолу бышыктооч багыныңкы сүйлөмдөрдүн түрлөрү катары көрсөтүлөт жана кошумча жаңы түрү карама – каршы багыныңкы сүйлөмдөр кошулат.

Бир нече багыныңкы сүйлөмдөр катышкан кошмо сүйлөмдөр деген бөлүмгө бирөнчөй, тике жана кыйыр багыныңкы сүйлөмдөр, төл жана бөтөн сөздөр катталган.

А. Жапаровдун орто мектептер үчүн жазылган синтаксиси ошентип экинчи жолу басылган жылы педагогикалык окуу жайлары үчүн багышталган варианты дагы жарык көрдү. (А. Жапаров, 1951). Бул китеп жогорку экөөнөн принципиалдуу айрымасы болбогондугуна карабастан айрым, өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Автор китеп сунуш кылынган аудиторияга ылайыктап айрым эрежелери такталган, аныктамаларын өзгөрткөн, башка мисалдарды тарткан. Алардын кээ бирлерине токтоло кетсе болот. Автор жаңыдан “Речтин грамматика жагынан жана маани жагынан өз ара байланышкан эн кичине бөлүгү, айрым бүткөн ойду түшүндүрүп турса, сүйлөм болот” (3-б) деген эрежени сунуш кылып, сүйлөмдүн 5 түрдүү белгилерин санап өтөт. Речь дегендин өзү түшүнүксүз калып жатса дагы эрежеге илимий багыт берүү аракети байкалат. Кандай кылган менен китеп педагогикалык окуу жайынын студентине, эртеңки мугалимге билим жана багыт берүү үчүн арналганын автор эсинде сактаган.

Сүйлөмдө баш жана айкындооч мүчөлөрдөн тышкары кызматчы сөздөрдүн группасы болору түшүндүрүлүп, аларды өз ара көмөкчү (эмес, эле, экен, сыяктуу, чалыш деген

жардамчы сөздөр, бар, тур, кел, жат деген этиш сөздөр), күчөтмө (эң, өңчөй, абдан, чылкый), байламталар (жана, менен, да, же, эле) деп андан ары ажыратат. Автор байламталарды бириктирүүчү (жана, менен), мезгилдеш (да), божомол (же), аныктама (эле) деп бөлүштүрө кеткен. Бир составдуу жана эки составдуу сүйлөм жөнүндөгү пикирлер кездешет.

Азыркы сөз айкашы деген терминди автор башында сөз тизмектелиши деп берет дагы, бул тизмектеги сөздөрдүн байланышынын үч түрүн тактайт: башкаруу, ыкташуу, ээрчишүү. Ээрчишүү баш мүчөлөрдүн жана баш мүчөлөр менен айкындоочтордун ортосунда болоруна мисалдарды табууга болот. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси бөлүмүндө мектеп грамматикаларында берилген принциптер баш жана айкындооч мүчөлөргө карата негизинен кайталанат. Баш мүчөлөрдүн түзүлүшү, түрлөрү, бирөнчөй жана жалпылагыч мүчөлөр, айкындооч мүчөлөр жана алардын түзүлүшү менен түрлөрү жөнүндө да ушундай пикирди айтууга болот. Болгондо толуктоочтун тике (табыш жөндөмөсүндө) жана жандама (барыш, чыгыш, жатыш жөндөмөдө жана менен, жөнүндө, тууралуу деген сөздөр тутумдашуу менен жасалган) болуп бөлүнүшүндө, жандама деген терминдин колдонулушу кандайдыр копол көрүнөт (тике толуктооч деле этиштик баяндоочту түздөн – түз жандап жүрөт го). Айкындоочтор түзүлүшү жана колдонулушу жагынан негизги, бирөнчөй, жалпылагыч, кошумча болуп бөлүнгөн.

Окуу китебинин түзүлүшүнө ылайык жөнөкөй сүйлөмдөр бир составдуу (атама, ээсиз, жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр), эки составдуу (жалаң, жайылма, толук жана кемтик, кыскартылган баяндоочтуу, турпатташ бирөнчөй мүчөлүү сүйлөмдөр), грамматика жагынан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр (каратма, сырдык, киринди) болуп бөлүнүшөт. Мында автор жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр жөнүндө жаңыдан кабар берет.

Кошмо сүйлөмдөрдү составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышына карай экиге бөлөбүз – жөнөкөй жана татаал кошмо сүйлөмдөр. Бул китепте 1951-

жылы чыккан мектеп грамматикасындагыдай жөнөкөй кошмо сүйлөмдөр байламтасыз жана байламталуу болуп экиге бөлүнүп берилет. Кыстырынды, чечме сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдүн түзүлүш жагына карай түрлөрүнө кирип кеткен. Ушул эле бөлүмдө бирөнчөй багыныңкы, тике жана кыйыр багыныңкы сүйлөмдөргө жана төл жана бөтөн сөздөргө орун берилген.

Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү дагы кайталанат. Эгерде 1951 – жылдагы А. Жапаровдун мектеп грамматикасында демек, себеби, анткени, натыйжада байламталык милдет аткаруучу сөз катары эсептелсе (147-б), ошол эле жылы чыккан биз сөз кылып отурган педагогикалык окуу жайына арналган китепте алар себеп байламта деп берилет (159-б).

Китепте татаал кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара байламта мүчөлөр аркылуу тутумдашат делип, аларга төмөнкүлөр кирет.

1. –ып, –бай, –а мүчөлөрү.
2. –дыктап.
3. Жөндөмөдөгү атоочтуктар багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болот (–ган-да, –ган-дан кийин).
4. –са.
5. –ча.
6. –майынча (173-б).

А. Жапаровдун китеби жыл сайын кайра ондолуп, чыгып турат. Жыл сайын автор өзүнүн жоопкерчилигин сезип, аздыр – көптүр ондоо же кошумча киргизип отурган. Улам утурумдук нускасын карап отурбай, 1959 – жылдагы сегизинчи басылышына кайрылып көрдүк. (А. Жапаров, 1959).

“Бүткөн айрым бир ойду түшүндүрүүчү грамматикалык жактан уюшулган сөз, же сөздөрдүн айкалышы сүйлөм деп аталат” (3-б). Аныктама кенитилип, тактыкка жана дааналыкка умтулганы байкалат. Сүйлөмдүн маанисине, айтылышына карата (жай, суроолуу, илептүү) жана түзүлүшүнө карата түрлөрү (жөнөкөй, татаал) жөнүндөгү

маалымат алдын – ала берилет дагы, сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы (тең, багыныңкы) деген бөлүм башталат. Автордун ою боюнча эми багыныңкы байланыштын жаңы түрү – кыйышуу байланышы сунуш кылынат “багындыруучу сөздөгү таандык мүчөгө карай багыныңкы сөздүн иликте турушу кыйышуу байланышы деп аталат”. Кызматчы сөздөрдүн (мурунку китептердеги) көмөкчү сөзү калып (керек эле), күчөтмө сөз жана байламталар алынып ташталган. Баш мүчөлөрдүн жаңы түрү – тутумдаш ээ (*жөө алган, найза саймак*), тутумдаш баяндоочтор (*бирөө болду, кем эмес эле*) кездешет. Буларга ылайык тутумдаш айкындоочтун болушу да закондуу көрүнүш. Аныктоочтун өзгөчө түрү катары жандооч деген термин кездешет (*Барпы - ырчы*). Мурунку кошумча (түшүндүрмө) мүчөлүү сүйлөмдөр эми ээнин түшүндүрмө аныктоочу, аныктоочтун түшүндүрмө аныктоочу, түшүндүрмө толуктооч, бышыктооч, баяндооч болуп берилген.

Мурунку басылмалардагы бышыктоочтун сан – сапат түрү эми сапат жана сан – өлчөм болуп эки банка берилет.

Кошмо сүйлөм бөлүгү да бир топ мазмундуу иштелген. Анын тең байланыштагы жана багыныңкы түрү биринчи жолу коюлуп олтурат. “Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири экинчисине багынбай, тең укукта туруп байланышса, тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат”. “Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы бир жөнөкөй сүйлөм экинчисине багыныңкы абалда байланышып турса, багыныңкы кошмо сүйлөм деп аталат” (88, 89-б). Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр бири – бири менен интонация жана байламта сөздөр аркылуу (*демек, себеби, же, анткени, натыйжада, бирок ж.б.*) байланышат жана ушул өзгөчөлүгүнө карай байламтасыз жана байламта сөздүү тең байланыштагы кошмо сүйлөм болуп экиге бөлүнөт. Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн бир мезгилдеш, ыраттуу мезгилдеш, карама – каршы, ар мезгилдеш, себеп – жыйынтыкчыл түрлөрү бар. Ал эми байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр төмөнкү байламта сөздөр аркылуу тизмектешет.

а). Карама – каршы байламта (*бирок, бирок да, а (ал), ал эми, ошондой болсо да, анткени менен, ошентсе да ж.б.*).

б). божомол байламта (*же, же болбосо ж.б.*).

в). бириктирүүчү байламта (*жана*).

г). себеп байламталар (*ошондуктан, демек, себеби, анткени, натыйжада*).

Чечме сүйлөм өзүнчө түр катары келтирилген.

Багыныңкы кошмо сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара төмөнкүчө тутумдашат.

а). чакчыл – *ып, -а, -бай, -майынча, -ганча* аркылуу.

б). шарттуу – *са*.

в). атоочтук менен этиш – атоочтун – *ган, -уу, -ыш* мүчөлөрүнөн кийин *үчүн, дейре, чейин, кезде, кийин, чакта* жардамчы сөздөр аркылуу.

г). атоочтук – *ган*, атоочтук – *лык* аркылуу.

Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү мезгил, себеп, максат, шарттуу, сыпат, салыштырма, карама – каршы, өлчөм, бирөңчөй жана тике, кыйыр багыныңкы болуп айрымаланган. Бул жолу салыштырма, өлчөм, бирөңчөй багыныңкы сүйлөмдөр менен толукталган. Баш сүйлөмдүн ээ, баяндоочунун арасына багыныңкы сүйлөмдүн кыстырылып калган түрүн кыстырынды сүйлөм деп берилген.

Ар бир сүйлөмдүн түрүнүн жазылыш эрежелери жана китептин аягында жалпы эле тыныш белгилери жөнүндө кеңири бөлүм тиркелген.

Китепте айрыкча мектеп окуучуларына жана окуучулардын билим деңгээлине ылайык мазмунда кошмо сүйлөм, анын түрлөрү жөнүндө чакан маалымат – материалдар камтылган. Китептин баш жагында “Сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышын, сүйлөмдүн түрлөрүн жана өз ара байланышын үйрөтүүчү грамматиканын бөлүгү синтаксис болот” делгени менен азырынча сөз айкашы жөнүндө өзүнчө түшүнүк бериле элек эле.

1956 – жылы жарык көргөн М. Мураталиевдин “Кыргыз тилиндеги мезгил жандама сүйлөмдөр” (М. Мураталиев, 1956) деген эмгеги кыргыз тилиндеги ушундай

сүйлөмдүн грамматикалык мүнөздөмөсүн жазып чыгууга арналган эле. Бул мезгилге чейин деги эле кошмо сүйлөм жөнүндө илимий изилдөө же анын чыныгы лексико-грамматикалык, семантикалык жаратылышын ачып берген атайын эмгек жарала элек болчу. Ушул себептен болуу керек, М. Мураталиевдин аталган эмгегин татаал сүйлөмдүн критериясынан (негизги белгилеринен) башталат. А. Жапаровдун мектеп грамматикасындагы (1950) кошмо сүйлөмдүн грамматикалык белгилерин көрсөтүп кеткендиги жөнүндө М. Мураталиев эч кандай кабарсыз болгон өңдөнүп, татаал сүйлөм жөнүндө өзүнүн байкаган белгилерин сунуш кылат (буга чейинки колдонулуп келаткан кошмо сүйлөм дегендин ордуна татаал сүйлөм терминин колдонот).

Ошентип татаал сүйлөмдүн төмөнкүдөй белгилери саналат.

1. Татаал сүйлөмдөр эки же андан көп сүйлөмдөн түзүлөт (*кулкү азайып, күйүккөндөр демин алып, катуу өткүн төгүп – төгүп жиберип, теребелген күндүн алтын нуру себилгендей, үй ичинде сүйкүмдүү, мээлүүн тынчтык пайда болду* – 5 сүйлөмдөн түзүлдү).

2. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өздөрүнө тиешелүү ээси жана баяндоочу болот (*төлгө төл кошулуп, эгинден түшүм көбөйүп, колхоз өркүндөй баштаган кез*).

3. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдөр айрым маанини түшүндүрөт жана алардын аралары интонациялуу айтылат да, үтүр менен ажыратылат (*Графка – кулкү, а сага - ый*).

Татаал сүйлөмдүн негизги белгилери ушулар. Андан ары –ган формасы менен аяктаган этиш сөздөргө илик, барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөрү жалгануу аркылуу жасалган сөз тизмектерин жайылма мүчө деп эсептөө боюнча түрколог – окумуштуулардын талаш – тартышы жөнүндө сөз болот дагы, Н.Т.Сауранбаевдин ою боюнча мындай мүчөлөр өз алдынча ээ болбой, сүйлөмдүк милдетти аткара албастыгы айтылат.

М. Мураталиев жандама сүйлөм деген терминди багыныңкы сүйлөм деген терминдин ордуна колдонот дагы, муну кыргыз тилине туура көрүп, орус тилиндеги придаточный деген терминге мазмуну жактан өтө жакын деп табат. “Жандама сүйлөм 1950 – жылдарга чейин грамматикабызда көрсөтүлбөй келди” – дейт автор. Бирок бул так эмес экендиги бүгүн бизге белгилүү. Жандама мүчө деген термин 1934 – жылы эле З. Бектенов,

Т. Байжиев тарабынан колдонулган, ал эми жандама мүчө, жандама сүйлөм ошол эле 1934 – жылы К. Тыныстанов тарабынан сунуш кылынган эле.

К. К. Юдахиндин (1944, 1965) сөздүктөрү көрсөткөн придаточный дегендин ордуна багыныңкы деген эле кыргыз тилинин жаратылышына, грамматикасына да туура келмек. М. Мураталиев термин маселеси боюнча

А. Жапаровдун грамматикасындагы (1950, 1951, 1953) терминдик атоолорго каршы экендигин билдирет. Өз доорундагы В. В. Виноградовдун сөзү менен айткандай “... орус тили советтик терминдерди, социалисттик советтик идеялар менен сезимдердин көрүнүштөрүн таратып жайылтуучу очогу болуп санала тургандыгы жөнүндө түшүнүк берет” деген оюн автор терминдерди да жасоодо орус тилине ылайыкташтыруу керек дегени менен ырастап отурат.

Жандама сүйлөмдөр типтерге бөлүнөт. М. Мураталиевдин ою боюнча мектеп грамматикаларында (А. Жапаров, 1953) жандама сүйлөмдүн 9 түрү айтылган десе (10-б), башка бир жеринде 6 түрү айтылган (13-б) деп жүрөт.

Жандама сүйлөмдүн өзүнө түшүндүрмө же аныктама таппадык. Автор “кыргыз тилиндеги жандама сүйлөмдөрдү өздөрүнүн грамматикалык түзүлүшүнө, берген маанисине жана суроого жооп беришине карата төмөнкү типтерге бөлөт” (13-б). Жандама сүйлөмдүн баш сүйлөмгө тутумдашуу жолунун алды сызылды.

1. Салыштырма жандама сүйлөм (*Чункур жердин чөбүн кум чайкагандай кылып, айлананы туман каптады*).

2. Шарттуу жандама сүйлөм (*Апам муну билсе, түн катып келер эле*).
3. Орун жандама сүйлөм (*Эмгек кайда болсо, ошол жерде жениш болот*).
4. Себеп жандама сүйлөм (*Кызыл Армияда мындай кемсинтүүчү сезим жок, анткени ал раса жагынан тең укуктуулук духунда тарбияланган*).
5. Максат жандама сүйлөм (*Биздикилер окуу алысыраак жибереш үчүн, көгүш ракстаны бермекчимин*).
6. Каршылаш жандама сүйлөм (*Түнү бою чорголоп нөшөр куйса да, күн чыкканда, токумдай булут көрүнбөйт*).
7. Кыймыл (сын - сыпат) жандама сүйлөм (*Көгүлтүр түтүнү бурк эте түшүп, машина жөнөй берди*).

Мезгил жандама сүйлөмдөр кандайдыр жандама сүйлөмдөрдүн сегизинчи тиби катары сезилет. Алар баш сүйлөмдөгү окуянын, кыймыл - аракеттин мезгилин көрсөтүп, качан?, качанга чейин?, канчага дейре? сыяктуу суроолорго жооп болуп түшүшү мүмкүн. Баяндоочторунун грамматикалык формаларына караганда мезгил жандама сүйлөмдөр көп түрдүү, тилдеги өнүмдүү көрүнүштөргө кирет жана түрдүүчө оттенектогу маанилерди билдирет. Мезгил жандама сүйлөмдөр баш сүйлөм менен төмөнкү каражаттар аркылуу байланышат.

- интонация аркылуу,
- сөз мүчөлөрү аркылуу (-да, -ганда, -а, -бай, -ган + да, -ган + ча, -са, -ып, -ганы ж.б.).
- учур, мезгил, убак, чак, чен, кез, күн деген сыяктуу сөздөргө жатыш жөндөмөнүн уландысы -да жалганып айтылуу аркылуу.
- Элек, келер, кетер, бар, жок жана аларга -да нын жалганышы менен.
- Послелогдор аркылуу (*кийин, соң, дейре, чейин, мурун, замат, менен, сала, бери, тартып*).
- Жардамчы сөздөр аркылуу (*эле*).

Татаал сүйлөмдүн грамматикалык сапаттары ачылбай, баш жана жандама сүйлөмдөрдүн функционалдык айрымасы,

синтаксистик мамилеси, байланышуу жолдоруна келип чыккан семантикалык айрымалар ж.б. толуп жаткан маанилүү көрсөткүчтөр кандайдыр тактоого муктаж болуп калган.

Татаал сүйлөмдөгү байламталардын кызматы ачылбай калган. Интонация аркылуу байланыш менен сөз мүчөлөрү аркылуу байланыштын баш жана жандама сүйлөмгө тийгизген таасири жөнүндө сөз айтылбаган.

Кандай дегенибиз менен бул чакан монография өз учурундагы татаал сүйлөмдүн синтаксиси боюнча атайын эмгек катары синтаксистик маселелердин көп жана терең экендигин, аларды изилдөөнүн кезектеги милдеттерин илимий жактан эске салып кете алган.

1950 - жылдар кыргыз тил илиминин калыптанышында бурулуш жылдар болгон. 1953 - жылы К. К. Сартбаев "Азыркы кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксисинин негизги маселелери" деген темада доктордук диссертация, ал эми 1955 - жылы А. Жапаров "Азыркы кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын грамматикалык структурасы" деген кандидаттык диссертацияларын жактады. Бул эки илимий иштин, эмгектин корголушу жана чыгышы тил коомчулугу үчүн өтө керектүү жана зарыл эле. Кошмо сүйлөм маселеси али илимий көз караштан эч бир иликтене элек болчу. Сөз айкашы маселеси синтаксистик объект катары буга чейинки илимий эмгектерди көө туралы, окуу китептеринде да көзгө илинерлик деңгээлде чагылдырылбай келген. А. Жапаров сөз айкаштарынын жаратылышын, түрүн, курамын толук ачып бербесе да (бул анын милдети эле деп ойлоодон алыспыз), сөз айкаштарын түзгөн компоненттердин өз ара синтаксистик байланышын жана мамилесин биринчи жолу ачып берди. Сөз айкашынын түзүлүш структурасынын түрлөрү ажыратылып, алардын ички синтаксистик өз ара багыныңкы мамилелери илимий аппараттын негизинде такталды. Синтаксистик байланыштын түрлөрү эми ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу жана кыйышуу байланышы деген терминологиялык ат менен тилдик адабиятка катталды. Айрыкча кыйышуу байланышы жөнүндөгү түшүнүктүн статусун эне тилибиздин грамматикасына сунуш кылуу демилгеси жана практикасы А.

Жапаровго ыйгарылганы чындыкка туура келчүдөй. Негедир буга чейинки илимий адабияттарда, окуу китептеринде синтаксистик байланыштын бул түрү жөнүндө жеткиликтүү маалымат таппадык.

Эми К. К. Сартбаевдин ошол доктордук диссертациясынын негизинде жарыкка чыккан "Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси" (1957) жөнүндө сөз кылууну ылайык деп эсептейбиз. Китеп жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы катары сунуш кылынган. Эмгек тил илиминдеги кошмо сүйлөмдүн жалпы маселелери жөнүндө обзордон башталат. Кошмо сүйлөм грамматикалык жактан байыркы доордо калыптанып, анын өнүгүшү жөнүндө окумуштуулардын арасында эки түрдүү көз караш бар экендиги эскертилет. Биринчиси – эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жанаша айтылып, өз ара тутумдашы аркылуу кошмо сүйлөм келип чыккан десе, экинчиси – жөнөкөй сүйлөмдүн өз ара ичиндеги өнүгүшүнөн барып татаал кошмо сүйлөм келип чыккан делет. Теориялык жактан кошмо сүйлөмдүн калыптанышы, өнүгүшү боюнча автор орус окумуштууларына таянат

(А. Рифтин, А. Потенбя, А. Б. Шапиро, В. В. Виноградов, Д. Н. Ушаков, Г. С. Бархударов). Түрк тилдери боюнча кошмо сүйлөм маселесинде

П. М. Мелиоранский, В. Насилов, Н. П. Дыренкова, В. А. Богородицкий, Н. К. Дмитриев, А. П. Поцелуевский сыяктуу окумуштуулардын эмгектерин эске албай кетүүгө болбой тургандыгы эскертилет. Кыргыз тилинде дагы жөнөкөй сүйлөм менен кошмо сүйлөмдүн чегин ажыратуу кыйын болгон учурлар кездешет. Тескерисинче кошмо сүйлөмдү аныктоонун ченемдерин, критерийлерин тактоо дагы кыйынчылык туудурушу мүмкүн. Бул жөнүндө атоочтук, чакчыл түрмөктөрдүн, кыймыл атоочтордун синтаксистик кызматы, байламта, байламтанын милдетин аткарган жардамчы сөздөрдүн (маселен, бөлүкчөлөр, жандоочтор, сөз мүчөлөрү ж. б.) кызматын талдоо жана объективдүү көз караш менен баяндап берүү иштери күтүп турат.

К. К. Сартбаев кошмо сүйлөмдүн жөнөкөй түрүнө (азыркыча тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр) кандайдыр жеңил мамиле жасап, анын маселелерин оной эле чечип койгондой сезилет. Жөнөкөй кошмо сүйлөм анын курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара тутумдашына карата экиге бөлүнөт.

1. Байламтасыз жөнөкөй кошмо сүйлөм,
2. Байламталуу жөнөкөй кошмо сүйлөм.

Автордун маалыматы боюнча жөнөкөй кошмо сүйлөмдүн карамагына кирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тутумдашынын негизги жолу интонация. Интонациядан тышкары:

1. Кошмо сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдүн орду,
2. Айрым сөздөрдүн кайталанып айтылышы,
3. Сөздөрдүн бирдей формада болушу,
4. Сүйлөмдөрдө колдонулуучу ат атоочтор дагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу, кошмо сүйлөмгө айлануусуна себепчи болуп түшүшү мүмкүн. Бирок бул каражаттар практикалык мисалдар менен далилденбейт, ошол себептен теориялык жактан алардын ишенимдүү жана чечүүчү күчүнө ишенүү кыйын.

Сүйлөмдөрдү тутумдаштыруунун (терминологиялык кополдук байкалып турат) дагы бир жолу катары жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мүчөлөрүнүн кайталанып айтылышы дагы жарашы мүмкүн делет. (37-б). Буга макал – лакаптардан мисалдар келтирилет. *Булбул токойдо сайрайт, тил топто сайрайт. Ооруда чанчуу жаман, сөздө каңкуу жаман. Ачта жеген куйканы токто унутпа, токто жеген куйканы түк унутпа.* Бул мисалдардагы бирдей маани аткарган сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө сөз болушу керек, алар кошмо сүйлөмдүн мурунку жана кийинки бөлүгүндө бирдей кызмат аткарышып жатат.

Байламтасыз жөнөкөй кошмо сүйлөмдөр өз ара бөлүнүшөт (классификацияланат). Бул үчүн автор бир нече мисалдар келтирип, аларда камтылган маанилерди, өз ара салыштырып, төмөнкүдөй түрлөргө ажыратат:

1. Мезгилдеш жөнөкөй кошмо сүйлөмдөр (алар бир мезгилдеш жана ар мезгилдеш болуп дагы ажырайт).
2. Ынтайлаш жөнөкөй кошмо сүйлөм.
3. Кайчылаш жөнөкөй кошмо сүйлөм.
4. Себеп – натыйжалаш жөнөкөй кошмо сүйлөм.
5. Бириктеш сүйлөм.

Бул классификациянын чындыкка жарамдуулугу кийинки изилдөөлөрдөн такталышы мүмкүн, бирок автордун: “Байламтасыз кошмо сүйлөм деген түшүнүккө кирүүчү кошмо сүйлөмдөр, чындыгында, кыргыз тилинде көп маанилүү” (40-б) жана “Мына ошентип, байламтасыз жөнөкөй кошмо сүйлөм мынча түрдүү болууга тийиш деп кесе айтуунун өзү да кыйын” (41-б) деген жыйынтыктарына кандай мамиле жасоону билбей кетебиз.

Байламталуу жөнөкөй кошмо сүйлөмдөр аларда кездешкен байламталарга ылайык өз ара бөлүнгөн. Байламталар буга чейин багынычсыз жана багыныңкы болуп ажыратылып келди. Бирок багыныңкы байламталар кыргыз тилинде өтө аз экендигин эскертүү менен автор түрк тилдеринин айрым грамматикалык байламтасыз жөнөкөй кошмо сүйлөмдөр кандай бөлүнсө, алардын байламталуу түрү дагы ошондой бөлүнүп келгенин эске салат. Автор орус окумуштуусу Ф. И. Буслаевдин төмөнкү оюн жетекчиликке алгысы келет: “Равносильные предложения сочетаются одно с другим тремя способами:

- 1). Соединительным,
- 2). Противительным,
- 3). Разделительным.

Каждый из этих способов пользуется соответствующими ему союзами” (Историч. грамм. русс. яз, II, изд. 5-е, 1881). Андай болгондо байламталуу жөнөкөй кошмо сүйлөмдөр бириктеш, кайчылаш, айыргыч болуп гана ажыратылышы керек эле (эгер орус тилиндеги кошмо сүйлөмдүн грамматикалык – семантикалык маанилери кыргыз тилиндеги ошондой структуралардан турса). Бирок иш жүзүндө кыргыз тилиндеги

байламталуу жөнөкөй кошмо сүйлөм төмөнкүдөй маанилерге ажыратылат:

1. Бириктеш маанилүү (жана, да).
2. Кайчылаш маанилүү (а, бирок, антсе да).
3. Айыргыч же ажыраткыч маанилүү (же, же болбосо).
4. Себеп – натыйжалаш маанилүү (ошондуктан, андыктан).

Ошентип байламтасыз жана байламталуу жөнөкөй кошмо сүйлөмдүн ич ара бөлүнүштөрү бири – бирине анчалык туура келбей калат.

К. К. Сартбаев боюнча аныктооч, толуктооч, жайылма мүчөлөр жана чакчыл обороттор жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөргө кирбей өзүнчө каралат. Себеби алар багыныңкы сүйлөмдүк касиетке ээ эмес.

Китептин басымдуу көлөмү багыныңкы сүйлөмдөргө арналат. Кыргыз синтаксисинин кошмо сүйлөм жөнүндөгү окуусунда баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн тутумдашуу жолдорун автор системага салууга аракет кылган. Ал жолдор төмөнкүлөр:

- 1). Атоочтуктар аркылуу,
- 2). Чакчылдар аркылуу,
- 3). -са мүчөлүү этиштер аркылуу,
- 4). Булардан башка, байламта жана байламталык милдет аткаруучу сөздөр аркылуу (28-б).

Бул жолдор аркылуу багыныңкы сүйлөмдүн шарттуу, карама – каршы, мезгил, максат, себеп, өлчөм, салыштырма, амал бышыктооч багыныңкы, толуктооч менен ээ багыныңкы, орун бышыктооч багыныңкы түрлөрү келип чыгат. Буларга дагы көп багыныңкылуу жана аралаш кошмо сүйлөмдөр кошулат. Ошентип, бардыгы 13. Бирок автордун төмөнкү жыйынтыгы бизди дагы таң калтырат: “Багыныңкы сүйлөмдөрдү баш сүйлөм менен тутумдашуу жолуна карата же жалаң тышкы формасына карата классификациялоого болбойт... Демек, кээде татаал кошмо сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан бирдей болсо да, маани жагынан бирдей эмес, ар түркүн болуп кезигет” (165-б). Китепте колдонулган грамматикалык

терминдердин так эместиги, алар билдирген түшүнүктүн маңызына төп келбегендиги байкалат.

Ы. Жакыповдун “Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси” (1958) Кыргыз ССРнин агартуу министрствосу тарабынан педагогикалык институттардын жана университеттин студенттери үчүн окуу куралы катары чыккан. Буга чейин “синтаксис боюнча жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы жана окуу китеби болгон эмес”. Бул абалды эске алып автор “жалпы тил илими боюнча жазылган илимий грамматикалар жана атайын изилдөөлөр менен методикалык эмгектерди, кыргыз тили боюнча жазылган эмгектерди, программаларды мүмкүн болушунча пайдаланган” (2-б).

Синтаксистин объектисин аныктап жатып, автор “орус тил синтаксисинин илимий мааниде коюлушун 1755 – жылга таандык кылып кароого негиз болсо, түрк тилдериникин, негизинен, 1839– жыл деп белгилөөгө мүмкүндүк бар”(3-б) дегени менен бул фактынын кимдин жана кайсы эмгектин чыгышы менен белгиленип жаткандыгы күнүрт кала берет.

Автор чынында эле жалпы тил, орус тил илими, монгол жана түркологиялык адабияттарга, кыргыз тилинин маселелерине тийиштүү чыккан эмгектерге жана авторефераттарга, диссертациялардын маалыматтарына таянып, синтаксистин жөнөкөй сүйлөмгө тийиштүү жана ага чейинки бардык маселелерине илимий обзор берүү менен, алардын негизги маңызын ачууга аракет кылып, өз мезгилиндеги кооз адабияттын, фольклордун, илимий – популярдуу чыгармалардын мисалдарынан тарткан. Автор колдо болгон материалдарга таянып, “сөз жана сөздөрдүн тизмеги аркылуу өз бетинче ойду билдирген учурду жөнөкөй сүйлөм дейбиз” деген аныктаманы сунуш кылат (4-б). Сүйлөм болуш үчүн 5 критерий коюлат: 1. Бүткөн ойду билдириши, 2. Баш мүчөлөрдүн болушу, 3. Интонация, 4. Ой жүргүзүү же грамматикалык категориялардын мүнөздүүлүгү, 5. Өзүнүн мурунку же кийинки сүйлөмдөр менен байланыштуулукта чечилиши. Бирок бул критерийлер В. Виноградовдун жана Н. К. Дмитриевдин аныктамаларына канчалык туура келерине маани бербестен, аларга автор макул болот.

В. В. Виноградов: “Предложение – это грамматически оформленная по законам данного языка целостная единица речи, являющаяся главным средством формирования, выражения и сообщения мысли. В предложении выражается не только сообщение о действительности, но и отношение к ней говорящего” (В. Виноградов, 1954) десе Н. К. Дмитриев: “Предложение – это такая группа слов, которая выражает определенную законченную мысль и позволяет из этой мысли сделать какой – либо реальный вывод” (Н. Дмитриев, 1948) деген ойду айткан эле. Орус тилинин Академиялык грамматикасы дагы В. Виноградовдун сүйлөмгө берген аныктамасын кайталайт.

Сүйлөмдүн колдонулуш максаты жана айтылыш жагына карата 4 кө бөлөбүз: жай, суроолуу, илептүү, суроолуу – илептүү сүйлөмдөр. Илептүү сүйлөм дагы 12 түрдүү маанини билдирүүсү мүмкүн (буйрук, акыл айтуу, алкыш, тандануу, какшык, ураан ж. б.)

Ы. Жакыпов сүйлөм менен сөз тиркешин (азыркы сөз айкашын С.И) айрымалоого, сүйлөмдүн коммуникативдик, сөз тиркешинин номинативдик айрымасын тактоого аракет жасаган. Айрыкча сөз тиркештеринин компоненттерин өз ара салыштырып, алардын 21 түрүн бөлүп кеткендиги өтө чон кызыкчылыкты туудурат. Атоочтор, этиштер, тактоочтор аркылуу сөз тиркештери түзүлөрү кеңири жазылат.

Сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдүн өз ара тең жана багыныңкы байланышта болору, багыныңкы байланыштын бир түрү катары ээ менен баяндоочтун ортосундагы ээрчишүү байланышынын түрдүү формаларына мүнөздөмө берилет. Аныктооч менен аныкталгычтын ортосундагы ээрчишүүгө илик жөндөмөдө турган (илик жөндөмөсү түшүп айтылса да) атооч сөздүн таандык мүчө уланган сөзгө байланышы кирерин тактоого атайын орун берилет. Т. Актановдун (Т. Актанов, 1940) мындай түшүндүрүүсүнө макул болуп, А. Жапаровдун кыйышуу байланышы деген атоосуна (А. Жапаров, 1956) автор макулдугун бербейт. Ал Б. Балакаевдин “матаса байланыскан сөз тизмектери” деген терминдик атоосуна макул болуп, кыргыз тилинде да “маташа байланышкан сөз

тиркеши” деп атоону туура табат. Башкаруу төрт жөндөмө келген (атооч, иликтен башка) атооч сөздөрдүн этиштер аркылуу башкарылышына жана послелогдук башкарууга бөлүнөт. Послелог азырынча башка термин менен алмашылбайт жана автор алардын сүйлөмдө колдонулган учурларын санап келип, табыш, барыш жөндөмөлөрүн талап кылуучу өзгөчөлүктөрү бар экендиги айрымаланат. Ушул эле учурда *аркылуу*, *жөнүндө*, *сыяктуу* деген послелогдор атооч жөндөмө менен келиши эске алынбай кеткен.

Атоочтук башкаруу деген өзүнчө бөлүк орун алган. Мында баяндоочу сын, зат атоочтор “бар”, “жок”, “аз”, “көп” деген сөздөрдөн болгон баяндоочтордун мурунку келген сөздөрдүн тийиштүү жөндөмөдө турушун талап кылары эске алынган (*кимге ылайыктуу*, *оорудан тазабыз*, *кыштакта дүрбөлөн ж. б.*). Башкарылган жөндөмөлөр – барыш, чыгыш, жатыш.

Ыкташуу байланышы менен келген сөз тиркешинин компоненттери өз ара салыштырылат, ыкташуунун милдетин аткарган сөз түркүмдөрүнө ишенимдүү мисалдар тартылат.

Сүйлөм мүчөлөрү боюнча бөлүмдө адаттагыдай эле ээ, баяндооч, алардын милдетин аткаруучу сөздөр, составы боюнча бөлүнүшү кеңири планда түшүндүрүлөт. Аныктоочко арналган жеринде кошумча мүчө (приложение) айкындоочтун айрыкча бир түрү катары түшүндүрүлөт: “Өзүнөн мурунку сөздүн маанисин, анын мүчөлүк кызматын, касиетин тактап, дааналап түшүндүрүүчү айкындоочтун түрүн кошумча мүчө (приложение) дейбиз” (172-б). Маселен: *Адыл мырза*, *Токтогул акын*, *инженер – технолог ж. б.* Андан ары толуктооч экиге (тике, кыйыр), бышыктооч жетиге (сапат, сыпаттама, сан – өлчөм, орун, мезгил, себеп, максат) бөлүнөт.

Ы. Жакыповдун бул китебиндеги маанилүү жактарынын бири – сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби жөнүндөгү атайын главага орун бериш. Орун тартип – синтаксистик маанилүү категория болгону менен буга чейинки синтаксистик эмгектерде бул маселе козголбой же дайыма көңүлдө калып келген. Ы. Жакыпов ошентип сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн жазмада, оозеки сүйлөө

тилиндеги ордун, орун тартибин жазып чыкты. Алардын жай сүйлөмдөгү жайгашын, өз ара тиркешин салыштырып келип, “түрк тилдериндеги, анын бири кыргыз тилиндеги сөздөрдүн сүйлөмдөгү орун тартибинин ар качан эле туруктуу боло бербей тургандыгын да унутууга болбой” тургандыгын эскертет (230-б) жана бул жыйынтыктан чыккан жана ага туура келген учурлардын закон ченемдүүлүгүн жыйынтыктоо аракети жасалган.

Дагы бир көңүл буруучу жагдай – жөнөкөй сүйлөмдүн түр жагынан болгон бөлүнүшү. Түркологиялык тилдик – илимий адабияттарга таянып

Ы. Жакыпов жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүнүн берилип келе жатышын, аларды классификациялоонун 4 түрүн көрсөтөт:

1. Жайылма, толук, кемтик;
2. Жөнөкөй, жайылма, ээсиз, номинативдик (атама), кемтик;
3. Ээсиз, атама;
4. Жактуу, жаксыз, толук, кемтик, атама.

Кыргыз тили үчүн автор жөнөкөй сүйлөмдү түр жагынан 6 га бөлүүнү туура табат: толук, кемтик, жалаң, жайылма, атама жана ээсиз сүйлөмдөр. Кандайдыр түгөйлөштүрүү жана карама – каршы коюу принциби колдонулган сыяктуу. Булардын ичинен кемтик, жалаң, ээсиз сүйлөмдөрдүн маанисине, структуралык түрүнө кеңири түшүндүрмө берилет. Синтаксис жөнүндө жазылган ар кандай окуу китеби сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр жана тыныш белгилери жөнүндө маалымат менен аяктоо салты мында да бузулган эмес. Окуу китеби деп аталган бул эмгекте айрым аныктамалар ашыкча деталдашып, эреже катары колдонууга кээде кыйынчылыкты туудурушу мүмкүн. Бирок окуу китебин илимий принципте жазуунун алгачкы мисалы катары Ы. Жакыповдун жөнөкөй сүйлөм жөнүндөгү бул китебинин окуучулар арасындагы авторитети ушуну менен түшүндүрүлөт деген ойдобуз.

М. Мураталиев менен А. Турсуновдун “Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү” деген эмгеги 1961 – жылы Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Редакциялык – Басма

сөз Советинин чечими боюнча жарыкка чыкты. Авторлор өздөрү айткандай..."мурунтан бери топтолуп келаткан теориялык, практикалык материалдарга таянып, кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнө, анын түрлөрүнө мүмкүн болушунча кеңирирээк мүнөздөмө берүү, өзгөчө алардын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү, сөз айкалыштары аткараары жана сүйлөмдүн ал мүчөлөрүнүн бере турган негизги маанилери жөнүндө толугураак кабар берүү милдетин коюшкан" (3-6). Бул максат тийиштүү даражада ишке ашкан.

Белгилүү синтаксист – авторлордун эмгеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн сүйлөм түзүүнүн, аны уюштуруунун зарыл элементтери катары көрсөтөт. Буга чейинки авторлордун (негизинен окуу китептеринин) баш мүчөлөргө тийиштүү көз карашына токтолуп отурбай эле, бул маселе боюнча байкалган теориялык жана практикалык жыйынтыктар сунуш кылынат. Бул жагдайда баш мүчөлөрдүн грамматикалык бөтөнчөлүктөрү эсептелип чыгат. Алардын колдонулушу, кээде сүйлөмдө биринин түшүп калышы же деги эле болушу, болбошу жана буларга байланыштуу сүйлөмдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрү жөнүндө кабар берилет. Ээ, анын жөнөкөй жана татаал түрлөрү, жайылма жана бирөнчөй ээ, булардын милдетин аткаруучу сөздөр жөнүндө маалымат кездешет. Ушул эле сыяктуу баяндооч, анын жөнөкөй жана татаал формасы, жайылма жана бирөнчөй баяндоочтордун айрымачылыктарына орун берилип, авторлор ээ менен баяндоочтун ортосундагы грамматикалык байланыштардын түрдүү айрымаларына кеңири токтолот. Мында ээ баары бир негизги баш мүчө катары бөлүнүп, баяндооч аны сан, жак боюнча ээрчийт деп табылат (атоочтук, этиштик баяндооч учурларында).

Сүйлөм түзүүчү борбор катары баш мүчөлөрдүн кызматына жана ордуна татыктуу маани берилет дагы, айкындооч мүчөлөрдүн аларсыз айтылбашы, баш мүчөлөргө карата багыныңкы же сүйлөм түзүүдөгү экинчи даражадагы гана милдетине басым коюлат. Айкындооч мүчөлөр ойду толуктайт, тактайт, сыпаттайт, заттын белгисин, касиетин ачат

ж. б. Бирок авторлордун "Сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүн айкындап туруучу мүчөлөр айкындооч мүчөлөр деп аталат" (43-6) деген аныктамасы кандайдыр калпыс угулуп калган сыяктуу.

Айкындооч мүчөлөрдүн ар бири өзүнчө мүнөздөлөт. Маселен аныктооч, анын түрлөрү (жөнөкөй, татаал, жайылма) жана компоненттеринин морфологиялык структуралары тизмеленип чыккан. Толуктоочтун тике, кыйыр топтору, жайылма толуктоочтор, алардын милдетин аткарган сөздөргө орун берилген. Ушул эле сыяктуу мазмунда бышыктооч, анын сыпат, орун, мезгил, себеп, максат, сан – өлчөм түрлөрүнө кылдаттык менен байкоо жүргүзүлгөн. Жайылма бышыктоочтор дагы сыпаттык, себептик, мезгилдик, максаттык маанини билдириши мүмкүн экен.

М. Мураталиев, А. Турсунов кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүн изилдеп, алардын бул тилдеги семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүгүн изилдеп жатып, терминдик аныктамаларга келгенде орус авторлорунун оюна таянгандыгы же аларга шилтеме жасалгандыгы бизге түшүнүксүз бойдон калды, маселен аныктооч менен бышыктоочтун аныктамасы "Грамматика русского языка" китебине, толуктоочто – Е.И.Убрятованын "Исследования по синтаксису якутского языка" деген эмгегине шилтеме жасоо менен түшүндүрүлөт. Бул эмне, кыргыз жана орус тилдеринин грамматикасы, асыресе сүйлөм мүчөлөрүнүн мүнөздөмөсү, жасалышы жана функциясы эки тилде бирдей же айрымасы жок деген пикирби? Грамматикалык категорияларга берилүүчү аныктамалар ушул эле тилдин табиятына, грамматикасына жана башка көрсөткүчтөрүнө негизделишин максатка ылайык деп табар элек. Орус, кыргыз тилдеринин грамматикалык өзгөчөлүктөрү кыргыз тилиндеги жайылма, түшүндүрмө мүчөлөрдөн деле байкалышы мүмкүн. Биз сөз кылып жаткан эки автордун китеби түшүндүрмө мүчөгө арналган бөлүм менен аяктайт. Бул маселеге Ы.Жакыпов дагы кайрылып (Ы. Жакыпов, 1958), кошумча мүчө деген атоо менен анын жандамалуу, түгөйлүү, обочолонгон деген түрлөрүн бөлүп кеткен. Ал эми М. Мураталиев менен А. Турсунов түшүндүрмө мүчөнүн ошол

эле түрлөрүн кайталайт дагы, обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук формаларын ачып, алардагы коюлуучу тыныш белгилерине токтоло кетишкен.

“Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү” окуу китеби же кадимки колдонмо эмес, атайын жазылган илимий эмгек. Орус тил илиминдеги маселеге тиешеси бар илимий адабияттарга таянып жазылган бул эмгек, өз учурундагы терең жана мазмундуу деңгээлде жазылган лингвистикалык адабияттарга кирери шексиз деген ойдобуз.

М. Мураталиев “Кыргыз тилиндеги тике жана кыйыр сөздөр” (1964) деген эмгегинде минтип жазат. “Кыргыз тили боюнча жазылган бардык окуу китептеринде жана изилдөө иштерде татаал сүйлөмдүн составындагы автордун оюн билдирүүчү компонент “төл сөз” деген термин менен, андагы татаал сүйлөмдүн составындагы кимдир бирөөнүн оюн билдирүүчү компонент “бөтөн сөз” деген термин менен белгиленип келе жатат. Бул китептерде төл сөз менен бөтөн сөздөргө карата берилген айрым аныктамалардын кээ бирөөлөрү тактоону талап кылат” (6-б). Автордун байкоосуна карап, “Бөтөн сөз” деген термин “Тике сөз” жана кыйыр сөз деген түшүнүктү ичине алат. Тике сөз бул – сүйлөөчүнүн дал өзүнүн гана ою экендикти – сүйлөөчүнүн дал өзү гана баяндагандыкты билдирет, ал эми кыйыр сөз дегенибиз бул – кимдир бирөөнүн ою автордун сөзү менен берилгендикти билдирет. Экинчи бир сөз менен айтканда, кимдир бирөөнүн дал өзү аркылуу гана баяндалган ой тике сөздү, ал эми мына ошол кимдир бирөөнүн ою автордун сөзү аркылуу берилиши кыйыр сөздү билдирет. (7-6)

М. Мураталиев тике жана кыйыр сөздүн айрымаларын тагыраак ачып берүү үчүн алардын грамматикалык белгилерин салыштырып атат. Схема түрүндө бул айрымаларды төмөнкүчө көрсөтсөк да болчудай:

	Тике сөз	Кыйыр сөз
1	Кимдир бирөөнүн дал өзүнүн оюн билдирүүчү конструкция.	Кимдир бирөөнүн оюн баяндоочу автордук конструкция.
2	Өзгөрүлбөстөн, мүнөздүү грамматикалык белгилерин сактайт.	Структурасы өзгөрүлүшү мүмкүн, тике сөзгө мүнөздүү грамматикалык белгилер толук сакталбайт.
3	Сүйлөмдүк касиетинен ажырабайт.	Сүйлөмдүк касиетинен ажырашы мүмкүн, айрым мүчөлүк милдетти аткара берет.
4	Каратма, сырдык – сөз болот, көп учурда суроолуу, илептүү сүйлөмдү уюштурат.	Каратма сөздөр катышпайт, жай сүйлөм маанисинде колдонулат.

Автордун оюн билдирүүчү төл сөздүн да өзүнө мүнөздүү белгилери бар. Маселен, тике сөздүн үч жактын бирине таандык болуп айтылгандыгын билдирүүчү *деди, деген, дейт, деп* сыяктуу баяндагыч сөздөр болот. Ошентип, “составында лексикалык мааниси боюнча, тике сөз кайсы экендигин, ал тике сөз үч жактын бирине таандык болуп айтылгандыгын билдирүүчү баяндагыч сөздөр болгон жана татаал сүйлөмдүн бир компоненти катары кызмат кылган конструкция автордун сөзү деп аталат” (8-б). Автордун сөзү менен тике сөздүн өз ара тутумдашуу жолуна көпчүлүк түрк тилдеринде *деп, деди, дейт* сыяктуу каражат колдонулары эскертилет.

Тике сөзгө арналган бөлүмдө тике сөздүн грамматикалык белгилерине, түзүлүшүнө, мында интонациянын синтаксистик кызматына тийиштүү ойлор айтылат. Биринчи жакка (*дегенмин, дечүмүн, деген элек, дедик ж. б.*), экинчи жакка (*дегенсиң, дечүсүн, дединер ж. б.*), жана үчүнчү жакка карата колдонулуучу (*деген, дечи, деп ж. б.*) баяндагыч сөздөр туурасында түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги көз караштардан кабар берилет.

Эмгектин дагы бир маанилүү жагы тике сөз менен автордун сөзүнүн орун тартиби жөнүндөгү маалыматы. Бул

эки түрдүү сөздүн сүйлөмдөгү орду, орун алмашуусунун болушу, мурун – кийин келиши жана ага ылайык келип чыккан синтаксистик маанилер схема менен, көрсөтмөлүүлүк багытында көрсөтүлгөн. Көпчүлүккө белгилүү В. И. Ленин айткан: “Ким иштебесе, ал тиштебейт” деген сүйлөмдүн компоненттерин же деги эле ушул сүйлөмдөрдүн конструкциясын 5 түрдүү өзгөртүп берет.

Кыйыр сөздүн грамматикалык көрсөткүчтөрү өзүнчө бөлүмдө каралат. “Баштапкы структурасы бул же тигил өлчөмдө бузулуунун натыйжасында тике сөзгө мүнөздүү болгон грамматикалык белгилерге ээ боло албаган, сүйлөмдүк касиетинен да ажыраган конструкция кыйыр сөз деп аталат” (38-б) деген жумушчу аныктаманы берет. Кыйыр сөздүн аныктамасы тике сөздүн грамматикалык белгилеринин бар же жогоу аркылуу такталып жаткандыгынын себебин бул эки конструкциянын биринен экинчиси келип чыккандыгы сыяктуу мүнөзүнөн го деп түшүнсөк туура болчудай. Маселен: “*Жолдош Жапар, сизди он сегизинчи палатада жаткан бир жоокер чакырат*”, - деди сестра келип. Бул тике сөз кыйыр сөзгө төмөнкүчө өзгөртүлүп, өттү. “*Жапарды он сегизинчи палатада жаткан бир жоокер чакыргандыгы жөнүндө сестра келип айтты*” (38-б). Кыйыр сөздө каратма, сырдык сөздөр түшүп айтылышы мүмкүн деген жогорку эрежелер сакталды.

Автордун сөзү, тике сөз жана кыйыр сөз катышкан сүйлөмдөрдү изилдеп отуруп, алардын структуралык түзүлүшүндө багыныңкы сүйлөмдүк төмөнкүдөй карым – катыштардын болушун дагы автор төмөнкүдөй тизмелейт.

1. Толуктооч багыныңкы сүйлөм (“*Кайра келди Курманбек, кайратым чалдан кемби деп*”)
2. Мезгил багыныңкы сүйлөм (“*Ай эми окубай эле турайын дегенде, кылт этип суроосу эсине түшө калды*”).
3. Максат багыныңкы сүйлөм (“*Бутум муздап калбасын деп, жаман чокоюнун боосун чечүүгө аракет кылды*”).
4. Себеп багыныңкы сүйлөм (“*Сен ырдабасан, мен ырдаймын дегендей, эрегишип кайра өзү ырдады*”).

5. Шарттуу багыныңкы сүйлөм (“*Айбанда акыл жок десе, баарыңар ишенесиңер*”).

Автордун сөзү менен тике сөздүн ортосундагы багыныңкы сүйлөм боюнча катыштын дагы бир түрү орток сүйлөмдөр бөлүнүп каралат.

М. Мураталиевдин ою боюнча бул типтеги сүйлөмдөрдө тике сөзгө да, кыйыр сөзгө да жакын белгилери бар, бирок аларды автордун речинен ажыратып таанууга болбойт. Мындай конструкция автордун оюн билдирип турган сүйлөмдөн кийин колдонулат, структурасы боюнча көп учурда бир нече жөнөкөй сүйлөмдөн турган татаал сүйлөм болот. Мисалы: *Бирөөгө ичинен шыбырагансыйт! Билем, Касымжан, сенде азыр уйку жок, көзүңдү бет алдындан айрыбай, колунду рычагдардан албайсың, бирок мени азыраак болсо да эстейсинби? Ээ Касымжан, Касымжан! (Ч. Айтматов).*

Тике сөздүү конструкциялардын структуралык түрлөрү ошентип көп болгондуктан аларды жазуу эрежелери, андагы коюлуучу тыныш белгилери да бир топ эрежелерден турары анык болду. М. Мураталиев бул маселелер үчүн атайын бөлүм арнап, тике сөздүү сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилерин, алардын коюлушун көптөгөн мисалдар менен тактап берген.

Корутунду бөлүмдө белгиленгендей тике жана кыйыр сөздүү конструкция – татаал сүйлөмдүн бир көрүнүшү, бирок чиелешкен, үйрөнүлүшү оор, байыркы конструкция. Автордук сөздү тике жана кыйыр сөздөн ажыратып билүүдө баяндагыч сөздөр чечүүчү ролду ойнойт. Изилденип жаткан конструкцияларга эми такталган аныктама берсек болот.

Составында лексикалык мааниси боюнча тике сөз кайсы экендигин билдирүүчү *деп, деди, деген, дейт, дегендей, дечү, дешчү, дептир, мындай дейт, десе* жана башка формалардагы баяндагыч сөздөр болгон жана сүйлөөчүнүн да оюн билдирген татаал конструкциянын бир компоненти автордун сөзү деп аталат.

Автордун сөзү менен ажырагыс бирдикте туруп, эч бир өзгөрүүсүз колдонулган, же айрым өзгөрүүлөргө дуушар болсо да, грамматикалык белгилери боюнча сүйлөмдүк

касиетке ээ болгон татаал сүйлөмдүн бир компоненти тике сөз деп аталат.

Тике сөз формасындагы структурасынан бул же тигил өлчөмдө ажыроо жолу менен сүйлөмдүк касиетин жоготкон, же сүйлөм боло алса да, тике сөздүк маанисинен ажыраган сөз айкаштары кыйыр сөз деп аталат.

Тике жана кыйыр сөздүү конструкцияларда багыныңкы сүйлөмдөр активдүү колдонула тургандыгы азыркы кыргыз тилинин мисалында жана алардын айрым түрлөрү байыркы түрк жазма эстеликтеринен кездеше тургандыгын М. Мураталиев ушул китебинде бизге көрсөтүп кеткен.

Кыргыз тилиндеги – деп этиш формасынын лексико – семантикалык жана грамматикалык функциясына арналган М. З. Вагапованын изилдөөсү ушул жылдын аягында диссертация катары корголгонун эске сала кетишибиз мүмкүн. (М. З. Вагапова, 1964).

Мурунку эмгегинен туура 7 жыл өткөндөн кийин Ы. Жакыпов “Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүн” орто педагогикалык окуу жайларына, окуучулардын калып катмарына сунуш кылды (Ы. Жакыпов, 1965). Бул жолу автор жөнөкөй сүйлөмгө атайын китептин биринчи главасын арнап, анын тарыхый жактан калыптанышына көз чаптырат. Байыркы түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөргө мүнөздөмө берилет.

V- VIII кылымдарга таандык түрк эстеликтериндеги жазуулардын жөнөкөй сүйлөмдүк үлгүлөрү бар экендигин жана сүйлөм курулушу, анын өнүгүшү татаал жолду басып өткөндүгүн автор бизге эскертет.

Октябрь революциясына чейин негизинен татар, осмон түрк, якут, алтай, казак, чуваш тилдери изилденгени белгилүү, бирок алар жөнүндө алынган жыйынтыктар башка түрк тилдерине да мүнөздүү экендигин моюнга алууга тийишпи. Ы. Жакыпов, П. Мелиоранский, В. В. Катаринский, М. А. Казем-Бек, Н.И. Ашмарин ж. б. таянып, түрк тилдеринин синтаксисин изилдөөнүн өткөндөгү абалына токтолот. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн изилдениши 1925 – жылдан башталып, Совет өкмөтүнүн

сабатсыздыкты жоюу, окутуу, билим берүү саясаты жалпы эле билимдин, анын ичинде кыргыз тили боюнча китептердин жаралышына мүмкүнчүлүк бергенин айтып өтөт. Маселен, 1925 – жылы 14 окуу китеби түзүлүп, алар 76 миң даана өлчөмүндө басылып чыккан экен. Деги эле ошол кездеги республикалык бюджеттин 31,6 % агартуу ишине бөлүнгөндүгү бүгүнкү күндө бизди таң калтырып жатпайбы. Ы. Жакыпов 1925, 1931 жылдары чыккан алиппе китептери, “Биздин тил” (кыргыз тилинин синтаксиси) сыяктуу окуу китептерин санап өтүп, авторлордун атын атабагандыгы дагы эле (1965 - жылдары) өткөндөгү шейит кеткен “улутчул” кыргыз уулдары Э. Арабаев, К. Тыныстанов, А. Шабдан уулу ж. б. агартуучулардын атын атоого салынган тыюу алынып салына электиги жөнүндө айтып турат. Болбосо ушул эмгегибиздин башында аталган “улутчул”, “эл душманы” болгон кыргыздын чыгаан, илимпоз агартуучуларынын эмгеги бүгүн атоого жана алкоого татыктуу экендигин ким танат?

Калыбы ушул себептен болуу керек Ы. Жакыпов А. Шабдан уулу, К. Тыныстанов түзгөн синтаксис боюнча окуу китептерин атабай, түз эле

1940 – жылы чыккан Т. Актановдун синтаксис боюнча окуу китебин алгачкы синтаксистердин көрүнүктүүлөрүнүн бири деп көрсөтөт (17-6). Албетте бул агайыбыз Ы. Жакыповдун чекилиги эмес, ал киши өз доорунун, тоталитардык замандын, идеологиялык жактан Лениндин улут саясатын бурмалаган идеологиялык үстөмдүктүн жараны эле.

Андан ары жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшүндөгү интонациянын синтаксистик кызматы такталат (сүйлөмдүн аякталышы, модалдык оттенкасы, эмоцияны билгизүү даремети).

Сүйлөмдүн мүнөздүү жактары жөнүндөгү талаш. – тартышты чечүү багытында сүйлөмдөн суждение (ой – пикир, түшүнүк), сөз айкашын айрымалоо максаты коюлат. Сүйлөмдүн аныктамасы жөнүндөгү талаш пикирлерден улам анын белгиси катары модалдык, предикативдик маанисин жана интонациянын болушуна макулдук билдирилет дагы, бир

нече кырдаалдын болушун шарттайт. Бирок бул кырдаалдардын канчалык даражада зарылдыгы болушу жөнүндө маселени ачык калтырууга болот деген ойдобуз. Алар мына булар: 1. Сүйлөм относителдүү бүткөн ойду билдириши керек; 2. Грамматикалык ирээттүүлүк; 3. Ээ менен баяндооч болушу зарыл; 4. Эгер сырдык, жардамчы сөздөр катышса баш мүчөлөр керектелбейт; 5. Интонация менен сөздөрдүн орун тартиби белгилүү роль ойнойт (42 – 43-б). Сүйлөмдүн критерийлерге бул кырдаалдар канчалык, кандайча тиркелерин чечкиндүү айтуу кыйын.

Ы. Жакыповдун бул китебинде “Сүйлөм кадыресе сөз айкашынан айрымалуу” деген темача кездешет. Бирок сөз айкашынын чыныгы жаратылышы, грамматикалык, семантикалык белгилери ачылбайт, компоненттери аныкталбайт. Автор сөз айкашын сүйлөмдөн ажыратууга болорун айткан менен иш жүзүндө бул иштердин жыйынтыгын тактоо кыйын. Ойлор кээде түшүнүксүз. Маселен биринчи эле сүйлөм “Сүйлөм да жана кадыресе айкындооч менен айкындалуучу сөздөрдүн өз ара айкалыштары да тилдик фактылардан, речтерде катышып, байланыш – катнашка кызмат кылат жана синтаксисте башкы ролду ойнойт” (43-б) дегенден эмнени түшүнүүгө аракет кылышыбыз керек. Орус, түрк тилдери боюнча окумуштуулардын пикири айтылганы менен кадыресе сөз айкашы кандайдыр белгисиз калат. Буга автордун төмөнкү мүнөздүү учурлары да жардам берерине ишениш кыйын:

1. Көбүнчө эки – үч сөздүү. Анын үстүнө бири багынуу, экинчиси багындыруу абалына ээ.
2. Булардын ортосунда дайыма маанилик жана грамматикалык байланыш болгон себептүү сөздөр өз ара тизмектүү келинет.
3. Сөз айкашында сүйлөмдөгүдөй интонация менен предикативдүүлүк белгилер болбойт.
4. Кадыресе сөз айкашы тилдеги сөздөрдүн өз ара ыктарын жана айкалыш жолдорун үйрөтөт. (46-б). “Сүйлөм жана суждение (ой – пикир, түшүнүк)” деген темачада дагы сүйлөмдүн белгилерине тактоо жүргүзүлөт.

Бирок мурунку тилдик салтка таянган эрежеге ылайык автордун бул китепти жазган мезгилинде да тилдик фактор логикалык факторлор аркылуу түшүндүрүлүп калган.

Бул ойду бекемдөө үчүн көрүнүктүү түркологдор Н.К. Дмитриевдин,

Е.И. Убратованын, казак, түркмөн тилдериндеги сүйлөмгө берилген аныктамаларды эскерте кеткени орундуу көрүнөт.

Китептин экинчи жарымы – үчүнчү глава сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жөнүндөгү окуунун түркологияда иштелиш тарыхына, баш мүчөлөрдүн кыргыз тилиндеги түрлөрүнө, милдетин аткаруучу сөздөрдү жазып чыгууга арналган. Бирок “жайылма ээ” деген бөлүмдө сүйлөмдүн белгилерин 4 кө жеткирет:

1. Предикативдик байланыштык.
2. Ойду относителдүү бүтүрө алгандык.
3. Интонациялуулук.
4. Модалдуулук.

Баш мүчөлөрдүн ортосундагы грамматикалык байланыштар сан жана жак боюнча ээрчишүү менен ишке ашары жөнүндөгү маалыматтар менен китеп аяктайт.

Советтик доордо (керек болсо азыр деле) тил илими боюнча жазылган илимий иликтөөлөр жалпы эле түрк тилдүү башка коомчулуктун энчиси болушу үчүн орус тилинде жазылуусу же которулуусу керек эле. Орус тилинде жазылган эмгектин түркологиялык деңгээлге көтөрүлүшү, ал аркылуу жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө да жетиши доордун чындыгы эле. Бул өнүгтөн караганда кыргыз тилчилеринин мазмундуу жана терең изилденген илимий жактан баалуу эмгектери орус тилине которулбагандыктан жалпы түркологиялык тил илиминин энчиси боло албай, айласыздан жергиликтүү мааниде гана калып кетип жатышы өкүнөрлүк маанайды кээде алдыга тартат. Дегинкиси кыргыз тилинде жазылган кыргыз тили боюнча айрым баалуу иликтөө, изилдөөлөрдү орус же башка “дүйнөлүк” тилдерге оодарып же которуп чыгаруунун керектиги бүгүн түшүнүктүү болду.

Абдыкул Джапаровдун “Главные члены предложения” (1964) деген фундаменталдуу монографиясы кыргыз

синтаксисин изилдөө багытындагы маанилүү бурулуш катары баалоо далилсиз чындык экендигин моюнга алсак, ашып кеткендик болбос. Сүйлөм жөнүндөгү окууда буга чейин мындай көлөмдүү жана кеңири диапазондогу илимий эмгектин кыргыз тил илиминде жаралышын беш манжа менен санап өтсөк болот. Анын үстүнө орус тилинде жазылып, кыргыз тилиндеги баш мүчөлөрдүн маселесин керек болсо башка түрк тилдериндеги иликтөөлөр, алынган мисалдар аркылуу салыштырма планда изилдеген бул эмгек тез эле илимий керектөөгө алынган адабияттын катарына алынгандыгы байкалып турат.

Китептин кириш бөлүмүндө автор кыргыз тилиндеги сүйлөм жөнүндөгү окуунун калыптаныш маселелерине кайрылып, айрым жыйынтыктарга токтолуп, кээ бир конструктивдүү пикирлери менен ой бөлүшөт. Оозеки тилибиздин техникалык революция мезгилиндеги радио, телетехника аркылуу өнүгүүнүн өзгөчө жолуна түшкөндүгүнө байланыштуу жазма адабий тилдин дагы өзүнө мүнөздүү жактары өөрчүп, өнүгө баштады. Мындай шартта адабий тилдин нормаларын иштеп жана жазып чыгуу, анын орфоэпиялык, стилистикалык өнүгүшүн камсыз кылуу аракеттери күч алууда. Бул жагынан А. Жапаров тилдин тазалыгын көздөп, анын адабий формасын өнүктүрүүгө камкордук көрүүнү жактайт, бул багытта территориялык, административдик жана экономикалык себептер менен тилдик нормадан алыстап кеткен тилдик диалектилик өзгөчөлүктөрдү ашкере колдонууга каршы турат (10-6). Тилдин тазалыгы, анын адабий нормасын сактоо сүйлөмдү туура түзүүдөн жана колдонуудан башталат. Ошондуктан сүйлөм жөнүндөгү окууга приоритет берилет. Ал эми сүйлөмдүн негизги, ядросу анын баш мүчөлөрү аркылуу аныкталат. Бул багыттан алганда аталган изилдөө үч маселенин айланасында жүргүзүлгөн: 1. Баш мүчөлөрдү үйрөнүүнүн таанып - билүүчүлүк жана практикалык мааниси; 2. Алардын азыркы кыргыз адабий тилиндеги орду жана кызматы; 3. Бул проблеманын кыргыз жана башка түрк тилдеринде изилдениш даражасы.

Жалпы элдик тилдеги сүйлөмдүн оозеки чыгармачылыкта кездешкен бир нече конструктивдик нормаларын азыркы адабий тил анчалык толук пайдаланбай жүрөт. Анын ордуна көбүнчө стандарттуу синтаксистик конструкциялар массалык маалымат каражаттарында көп колдонулуп, жаңы формалар изделбей бараткандыгына автор бир топ кейийт.

Тилдин өнүгүшүн жалаң эле өздөштүрүлгөн сөздөр аркылуу лексиканын байышынан издөө чындыкка туура келбейт, ошондой эле сүйлөмдүн конструктивдүү типтерин адабий тилдин нормасы деп эсептөөгө болбойт.

Улуттук тилдин колоритин сактоо Токтогул, Тоголок Молдо сыяктуу акындардын ырларынан, К. Баялинов, К. Жантөшев сыяктуу жазуучулардын прозалык чыгармаларынан байкалып келген. Ушул себептен А. Жапаров элдик тилдин оозеки үлгүлөрүн акын - жазуучулардын чыгармаларынан, күндөлүк чыгып жаткан басма сөздүн мисалдарынан пайдаланган. Көп тармактуу мисалдар аркылуу сүйлөмдүн чыныгы ажааты ачыларын автор алдын - ала сезген.

Сүйлөмдүн мүчөлөнүшү деген түшүнүк киргизилип, ал аркылуу сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдүн синтаксистик жактан өз ара байланышы, айкалышы эске алынат. Бул үчүн сөздөрдүн байланышынан келип чыккан мааниге, аны туюнтуучу формаларга көңүл буруу өтө маанилүү.

Сүйлөмдүн ээси жөнүндөгү окуу синтаксистин борбордук маселеси болгондугу көп сандаган түркологдордун эмгегинен байкалып турат. Аны негизги мүчө катары тааныганы менен кээ бир окумуштуулар ээнин формасы, аталышы жөнүндө талашып келет. Бирок ээнин атооч жөндөмөдө болушу, көз каранды эмес абалы жөнүндө кайчы пикирлер кездешпейт.

А. Жапаров ээге тийиштүү дагы бир белги - анын баяндоочтун алдында келиши жөнүндөгү жобону тактайт. Ээнин кызматын тактоодо жана анын милдетин аткаруучу сөздөрдү талдап отуруп, белгисиз, белгилүү, нейтралдуу, жалпылагыч, жандама, аракет, абал, белги, сан, сапат, активдүү жана пассивдүү, кыймылдын аты сыяктуу маанини билдирген ээнин

түрлөрү жөнүндө жыйынтык чыгарган окумуштуулардын бир тобунун эмгектери эске алынат (А.Н.Кононов, Н.К.Дмитриев, С.Кудайбергенов, К.Дыйканов, В.А.Гордлевский, Н.Ф.Катанов, З.И.Будагова, А.С.Сафаев), бирок мындай ар түрдүү көз караштын болушун А. Жапаров төмөнкүлөр менен түшүндүрөт.

Биринчиден, сөз түркүмдөрүнүн семантикасы начар иштелген, аларды семантикалык подгруппаларга бөлүү классификациясы иштелип чыккан эмес.

Экинчиден, жаңы сөздөрдү жасоодогу сөз жасоочу аффикстердин начар изилдениши.

Үчүнчүдөн, сөз өзгөртүүчү формалардын начар иштелиши.

Төртүнчүдөн, айкашкан сөздөрдүн өз ара мамилеси жана таасири эске алынбайт жана начар иликтенген.

Ушул постулаттарга ылайык ээнин грамматикалык жаратылышы кыргыз тилинин мисалында иштелип чыккан.

Айрыкча баяндооч маселеси, анын түрк тилдериндеги мазмуну, мааниси, формасы, составы, жасалышы ж.б. жактары дайыма талаш-тартыштын, аларды түрдүүчө түшүндүрүүнүн аракеттерин А.Жапаров көп илимий эмгектердин, изилдөөлөрдүн мисалында көрсөтүп жасаган. Маселен баяндоочтун жаратылышын эле Н. П. Дыренкова этиштик баяндоочтор аркылуу аныктаса, А. Н. Кононов функционалдык милдетине көңүл бурат, М. Б. Балакаев баяндоочту абалды, аракетти, белгини билдирчү сөздөр деп аныктайт. Баяндоочтун көп түрдүү мүнөздөмөлөрүн ачып берүү үчүн К. Гренбектин, К. Брокельмандын, А. фон Габаиндин, Г. И. Кисслингдин, А. Эмренин латын тамгасы менен ар кайсы жылда жазылган түрк тили боюнча эмгектерин жана алардын маалыматын алдыга тартат.

Баштапкы главада сүйлөмдү мүчөлөштүрүү маселесине токтолот. Ал үчүн сүйлөм мүчөлөрүнүн структурасы такталат, бул ишти аткаруу үчүн сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык-синтаксистик кызматын эске алуу маанилүү экендиги

эскертилет. Сүйлөм мүчөсү составы жагынан бир сөздөн, эки же андан ашык маани берүүчү сөздөн, функция жагынан болуңбөс маани берүүчү сөз менен кызматчы сөздүн айкашынан турушу мүмкүн. Функционалдык жактан сүйлөм мүчөлөрү баш жана айкындооч мүчөлөрдөн болуп, аларды аныктоо дайыма эле суроо берүү аркылуу жүргүзүлүшү шарт эмес.

Китептин ээге арналган бөлүмдөрүндө анын функциясы жана буга ылайык келип чыккан маанилери айтылат. Атооч жөндөмөдө же көз карандысыз, өзүнчө абалда болушу ээнин негизги көрсөткүчү же формасы болуп эсептелет. Буга кошумча ээнин позициялык абалы дагы анын грамматикалык көрсөткүчү боло алат. Мындан тышкары ээнин болушу үчүн аракет кылуучу жактын илик жөндөмөдө (*мен, алганым жок*), логикалык субъект жатыш жөндөмөдө (*шаар багынын дал орто жеринде "Ударник" киносу*), кээде ээ стилистикалык ыкма катары түшүрүлүп айтылышы да мүмкүн (*улуу бурулуш доорунда туулдук, кылыдар бою көксөгөн эл тилегин жүзөгө ашырабыз*).

Ээнин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, анын милдетин зат, сын, сан атоочтор, тактоочтор, ат атоочтор, атоочтуктар, кыймыл атоочтор аткара тургандыгы жана алар составы жагынан маани берүүчү сөздөрдөн, маани берүүчү сөз менен маани бербөөчү сөздөрдөн, туруктуу фразеологиялык айкалыштардан болушу мүмкүн.

Китептин дагы бир жарымы баяндоочтун грамматикалык формаларын жазып чыгууга арналган. Баяндооч баш мүчөлөрдүн бири болуп, грамматикалык жактан ээге көз каранды жана анын кыймыл – аракетин, абалын, белгисин, катарын жана санын, сапатын, буюмдук касиетин көрсөтөт. Бул болсо ошол баяндоочтук милдет аткарган сөздүн семантикалык мазмунуна жана сырткы формасына байланыштуу болот. Баяндооч боюнча дагы түркологдордун илимий көз карашы дайыма төп келе бербейт. Ал автор жасаган илимий адабияттардын обзорунан байкалат.

Баяндооч менен баяндоочтук форманы (сказуемость) айрып билүүнү, баяндоочтукту билдирүүчү грамматикалык формаларды ажырата билүүнү эске салат.

Баяндоочтун аналитикалык формаларына айрыкча көңүл бурулат (өзүн да таанымал экенсин) жана ээнин мааниси менен өзгөчөлүгү туюнтулган баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөргө кеңири жана терең талдоо жүргүзүлгөн. Баяндоочтун милдетин атооч сөздөрдөн баштап этиштин ар кандай составдагы жана чактагы формалары, тууранды сөздөр, *бар, жок, керек* сөздөрү, аналитикалык формалар ж.б. аткарышы толук катталган.

Баяндоочтун составы жөнөкөй жана тутумдаш болуу менен бирге аналитикалык, модалдык, жандоочтук, фразеологиялык айкалыш формаларында келе бериши мүмкүн.

Баш мүчөлөрдүн ортосундагы мамиле синтаксистик байланыштын ээрчишүү формасы аркылуу ишке ашат. А. Жапаров баяндоочтун милдетин этиш, зат, сын, ат атооч жана тактоочтон жасалган сөздөр аткаруусун тизмелеп өтүп, бул учурлар аркылуу ээрчишүү байланышынын конструктивдүү түрлөрүнө талдоо жүргүзөт.

Китеп сүйлөмдүн структуралык өзгөчүлүгүн ажыратууда баш мүчөлөрдүн ролуна маани берүү сунушу менен аяктайт. Мындан сүйлөмдү уюштуруудагы интонациянын маанилүү каражат экендигине баа бере кетүүнү автор дагы бир жолу кайталайт. Бирок мында сөз айкашы менен сүйлөмдү чаташтырбоо жагы жана аларды айрымалоо белгилери эсептелип кетет.

1965 – ЖЫЛДАН КИЙИНКИ СИНТАКСИС МАСЕЛЕЛЕРИ

А. Жапаровдун “Азыркы кыргыз тили” (А. Жапаров, 1966) дагы жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисинин маселелерине арналган. Бирок бул китептин артыкчылыгы атайын илимий монография катарында, сүйлөм жана анын баш мүчөлөрү жөнүндөгү маселени кыргыз тилинде, кыргыз илиминде биринчи жолу илимий негизде иштеп жана өзүнчө эмгек катары коомчулуктун сынына таштагандыгында. Автордун баш сүйлөм боюнча көп жылдык бул эмгеги жалпы түркология илиминдеги чоң окуя катары кабыл алынышы өзүнөн – өзү түшүнүктүү. Айрыкча анын орус тилинде дагы басылып чыгышы кыргыз тил илиминин түркологияга кошкон салымы деп атоодон тартыныштын кереги жок. Китеп 3 бөлүктөн турат. Биринчи бөлүктө сүйлөм жөнүндөгү окуу, сүйлөмдү мүчөлөштүрүү, экинчи бөлүктө сүйлөмдүн ээсинин түзүлүшү, анын маанилери, милдетин аткаруучу сөздөр жана ээнин тутуму маселелерине арналган. Үчүнчү бөлүктө баяндоочтун түзүлүшү, анын милдетин аткаруучу сөздөр, баяндоочтордун ээ жөнүндө билдирүү маанилери, баяндоочтун составы жөнүндө сөз болуп, баш мүчөлөрдүн байланыш түрлөрү менен аяктайт.

Албетте 344 беттен турган фундаменталдуу илимий эмгектин (24 басма табак) өз доорундагы тил илиминде алган орду, мааниси калайыкка белгилүү болгон, кыргыз тилин илимий жактан үйрөнгөн жана изилдеген көптөгөн издөөчүлөр үчүн бул китеп табылгыс жана дайыма зарыл курал боюнча кала бермекчи. Өз учурунда бул эмгек боюнча мактоолор, алкоолор айтылган жана бүгүн деле А. Жапаровдун бул эмгеги жөнүндөгү ыраазылык пикирлер четтен табылат. Ошондуктан айрым жактарын, синтаксис илимине кошкон кээ бир салымдарын гана жалпы эскере кетүүнү туура көрдүк.

Баш мүчөлөр сүйлөмдүн грамматикалык структурасынын негизи экендиги менен башталат бул китеп. Бирок сүйлөмдүн грамматикалык жактан уюшулушу үчүн интонация негизги каражат болуп түшөт. Интонациянын жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөгү ушундай ролу көп мисалдар

менен такталат. Сүйлөм гана ойду билдирүүнүн каражаты боло алат, сөз тизмеги болсо катнаш куралы эмес, номинативдик функцияны гана аткарат. Сөз тизмеги терминдик түшүнүк катары азыркы сөз айкашы деген атоого жакын келе жатат. (Ы. Жакыповдо – сөз тиркеши).

А. Жапаров синтаксис жөнүндөгү окууга сүйлөмдү мүчөлөштүрүү деген өзүнчө бөлүм сунуш кылат. Сүйлөмдү мүчөлөштүрүүдөгү алардын негизи, формасы, составы, түрлөрү, буларга ылайык сөз түркүмдөрүнүн семантикалык табиятынын кызматы, сүйлөм мүчөлөрүн ажыратуу ыкмалары (суроо менен) кеңири чагылдырылган. Буларга ылайык “Сүйлөм дегенибиз айрым бир бүткөн ойду билдирүүчү грамматикалык жактан уюшулган сөз, же сөздөрдүн айкалыш тобу болуп, анын тутумуна киришкен сөздөр андагы аткарган милдеттерине жараша тийиштүү сүйлөм мүчөлөрүнө жана сүйлөмгө мүчө боло алышпаган сөздөрдүн түрлөрүнө бөлүнөт” (27-6).

“Баш мүчөлөр ойдун сөзүбүз аркылуу билдирилиш актысы болгондугу үчүн сүйлөмдүн негизги уюткусун түзөт” (46-6) ошондуктан автор мурун ээнин түзүлүшүн, маанилерин, составын, кийин ушундай эле изилдөөнү баяндооч боюнча жүргүзөт. Негизинен баш мүчөлөр жөнүндөгү салттуу принциптер жана критерийлер кармалганы менен А. Жапаров аларды илимий негизде кеңири жана терең далилдеп, тийиштүү мисалдар менен бекемдеп жатпайбы. Ээнин түзүлүшүндөгү илик жана барыш жөнүндөгү аракет кылуучу жактар менен жатыш жөндөмдөгү логикалык субъект жөнүндөгү ойлор балким өзүнчө жана атайын изилдөөнү күтүп тургандай. Ээнин сүйлөмдө катышып, катышпай турганына ылайык жактуу, жаксыз сүйлөмдөр жөнүндө айтылып кетет. Ээ атооч сөздөрдөн, тактооч, атоочтуктардан, кыймыл атоочтордон ж.б. болушу мүмкүн. (баары 10 түрдүү).

Баяндооч маселесинин деги эле түркология илиминде бир системада чечилбегени, ага берилген аныктамалар дагы чаржайыт экендигине көңүл бурулган. Маселен Н.П. Дыренкова, А. Н. Кононов, М. Б. Балакаевдердин ойрот,

түрк, казак тилдериндеги баяндоочко берген аныктамалардын өзү эле ар түрдүү.

Кыргыз тили үчүн “Сүйлөм ээсине грамматикалык жактан багынынкы абалда туруп, анын кыймыл – аракетин, абалын, ким – эмнелигин, белгиси менен сан – иретин, дагы ушулар сыяктуу кырдаалдарын баяндап турган баш мүчөлөрдүн бири баяндооч мүчө деп аталат” деген аныктама сунуш кылынат. Дагы бир белгилей кетчү нерсе китепте баяндооч жана баяндоочтук (сказуемость) түшүнүктөрдү өз ара айрып билүүнүн зарылдыгын эскерте кеткендигинде. Анын үстүнө баяндооч этиштик, атоочтук гана болбостон, аналитикалык формада да келиши мүмкүн (*таанымал экенсин, студент го, келди бейм ж. б.*).

Эми баяндоочко берилген жогорку аныктамага ылайык баяндоочтун ээ жөнүндө билдирген маанилери тактоого алынат. Алар бир, эки составдуу этиштер, атооч сөздөр, тактоочтор, аналитикалык формалар ж. б. аркылуу жасалган баяндоочтор, баяндоочтун составы көп түрдүү – жөнөкөй, тутумдаш, аналитикалык, модалдык, жөлөкчүл, бириктирилген тутумдаш, фразеологиялык же татаал тутумдаш ж. б. баяндоочтордон турушу мүмкүн.

Баш мүчөлөрдүн ортосундагы байланыш – ээрчишүү байланышы, анын түрлөрү жана өзгөчөлүктөрү же ээрчишүү ыкмалары жазылган.

Кыргыз тилиндеги ээ менен баяндооч жөнүндөгү атайын илик жүргүзгөн китеп кээ бир терминдердин маанисин түшүндүрүү менен, ага кошумча 134 наамды камтыган пайдаланылган жана каралып чыккан адабияттардын тизмеси менен аяктайт.

Ы. Жакыпов, Д. Майрыков, Б. Өмүралиев, С. Үсөналиевдердин синтаксиси (Жакыпов, 1973) педагогикалык окуу жайлары үчүн арналып жазылды. Авторлор “чү” деген жерден эле “Синтаксис – сөз айкашы жана сүйлөмдү үйрөтө турган грамматиканын бир бөлүгү” (3-6) деген аныктама менен окуу китебин үйрөтө турган көрсөтмө куралга айлантып коюшкан. Китеп сөз айкашы, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, айкындооч мүчөлөр, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү, бир

составдуу сүйлөмдөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, татаал сүйлөм, багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү деген бөлүмдөрдөн турат. Багындыруучу сөздүн кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына байланыштуу сөз айкаштары этиштик жана атоочтук болуп бөлүнөт. Багыныңкы сөз багындыруучу сөз менен ыкташуу, таандык байланыш, башкаруу, ээрчишүү жолдору аркылуу байланышат. Сүйлөм жөнүндөгү бул кезге чейин калыптанып калган илимий - теориялык жана практикалык жоболор кыска, балким кээде өтө эле жөнөкөй, мектеп окуучусуна ылайыкташылган эрежелер менен берилген (китеп педагогикалык окуу жайынын студенттерине арналса дагы). Жалаң, жайылма сүйлөмдөр, баш жана айкындооч мүчөлөр, алардын түзүлүшү, милдетин аткаруучу сөздөр ошентип белгилүү мурунку тартип менен берилген. Бышыктоочтун 6 түрү айтылат (сын - сыпат, орун, мезгил, себеп, максат, сан - өлчөм). Аныктооч менен бышыктооч жана толуктооч менен бышыктоочту айрымалоонун оңой жолу - суроолор аркылуу аларды ажыратуу жолу көрсөтмөлүүлүктүн бир ыкмасы - схема аркылуу түшүндүрүлгөн. Ушул эле жол менен бир өңчөй аныктоочтордун, толуктоочтордун, бышыктоочтордун грамматикалык белгилерин ачып берүү окуу китебинин артыкчылыгына жатаат дээр элек.

Татаал сүйлөм деген термин колдонулуп, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара интонация, байламталар, чакчыл мүчөлөр (-ып, -бай, -а, -ганы, -майын), атоочтуктун мүчөсүнө жөндөмө мүчөлөр же жандоочтор кошулуп айтуу аркылуу байланышкандыгы такталат. Авторлордун атоосу боюнча байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдөр маанисине карай төмөнкүдөй бөлүнөт: мезгилдеш, карама каршы, себеп - натыйжалаш, чечмелөө, толуктоо, себептин билдирүү маанидеги сүйлөмдөр. Байланыштыргыч, каршылагыч, ажыраткыч байламталар аркылуу байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдөр куралат.

Багынычтуу татаал сүйлөмдөр баш сүйлөмдүн түрдүү кырдаалын көрсөтөт: мезгил, себеп, максат, шарт, орун, сыпат, карама - каршы, салыштырма, сан - өлчөм (9). Көп

багыныңкылуу, аралаш татаал сүйлөмдөр да болушу көрсөтүлгөн.

Баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөр багыныңкы байламталар аркылуу дагы өз ара байланышат деп өзүнчө белгиленет (229-б), бирок багыныңкы сүйлөмдүн өзүнчө түрү катары каралган эмес. Багыныңкы байламталар *анткени, себеби, андыктан, ошондуктан, эгерде, эгер, кандай, ошондой, канчалык, ошончолук ж. б.* катталат. Маселен, *Аскар азыр өзүнүн жаңылганын сезди, себеби Орусбек анын тилин албай койду.*

Китеп тыныш белгилердин колдонулушу жөнүндөгү эрежелер жана көнүгүүлөр менен аяктайт.

1975 - жылы Д. Майрыков, Ы. Жакыпов, М. Мураталиевдин синтаксиси жарык көрдү (Майрыков, 1975). Алтынчы жолу басылган жана орто мектептин VII - VIII класстары үчүн жазылган бул китеп Кыргызстанда билим берүү пратикасы калыптанып калган мезгилге туура келет.

Бирок китептин түзүлүш принциби жана аныктамалар менен эрежелердин берилиши жогорку китептен (Жакыпов, 1973) принципалдуу айрымасы жоктой көрүнөт. Китеп мурункудай эле сөз айкашы, сүйлөмдүн мүчөлөрү, бышыктоочтун түрлөрү (бир өңчөй мүчөлөр дагы ушул жерде), жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү, грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, татаал сүйлөм жана багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү жөнүндө жалпы түшүнүктөн турат. Сөз кылып жаткан эки китеп (Жакыпов, 1973 жана Майрыков, 1975) бирдей үн менен "эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлүп, бирдиктүү ойду билгизсе, татаал сүйлөм деп аталат" деген аныктаманы алдыга тартат (209 жана 116 - беттер). Ошентип дагы эле бир белгисизди (сүйлөмдү) экинчи белгисиз менен (бирдиктүү ой) аныктап келебиз.

Бирок китепте багынычсыз татаал сүйлөмдүн жаратылышы кандайдыр бүдөмүк болуп калган сыяктуу. "Кино көрсөтүүчү механик келип, клубга эл жык толду" деген сүйлөм багынычсыз татаал сүйлөм, интонация аркылуу байланышты деп берилет (120-б). Ушуга окшош: багынычсыз

татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр интонация, ... байламталар аркылуу байланыш жасап кошулуп айтылат делет дагы (121, 122-б) “Каныбектин ырдап турган көрүнүшү дагы өзгөрүп, сабыры суз тартып, кабагы бүркөлдү” деген сүйлөм дагы багынычсыз татаал сүйлөмдүн катарында эсептелгендигинин себеби белгисиз. 132 – бетте багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочунун *-ып* формасы аркылуу баш сүйлөм менен байланыша тургандыгы көрсөтүлөт. Ошону менен баяндоочу *-ып* формасы менен аяктаган багыныңкы сүйлөмү бар учур бир эле учурда багынычсыз жана багыныңкы татаал сүйлөм болуп кете берген.

Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрүндө анын сан – өлчөм түрү бул жолу айтылбайт.

Ы. Жакыповдун “Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси” автордун сүйлөм жана сүйлөмдүн грамматикалык жактан жөнөкөй, татаал болуп түзүлүшү, сүйлөм мүчөлөрү жана алардын орун тартиби, сөз айкашы боюнча системага келтирип, Республиканын педагогикалык жогорку окуу жайлары менен мектеп мугалимдеринин кеңири чөйрөсүнө арналган биринчи аракети болуп саналат. “Ушудан улам жана илимий – педагогикалык коомчулуктун каалосун эске тутуп, мунун жалпы түзүлүшүн мектеп окуу китептериндей сактаганыбыз менен, мазмунунун азыркы талапка жараша терендетүүгө умтулдук”, - деп жазат автор китептин бет ачарында (Жакыпов, 1975).

Жогорку окуу жайына багышталган бул окуу куралында синтаксис маселелерине илимий көз караш менен мамиле кылып, теориялык жоболорду фактылар менен түшүндүрүүгө жасалган аракеттер ачык байкалат. Бул аракеттин эң биринчи көзгө урунганы сүйлөм, анын жаратылышын ачуу, ага ылайык аныктама берүү маселеси.

Автор тилдин күндөлүк турмуштагы кызматын баяндап келип, “дүйнөлүк илимпоздор сүйлөм боюнча ар кыл ой жүгүртүп, түркүн – түркүн баалуу пикирлерди айтышкан, мисалдар аркылуу талдоо жүргүзүп, тилдик материалдардын негизинде аныктамалар беришкен. Маселен: Байыркы

Аристотель жөндүү пикир айткан”... (4-б) дейт. Бирок бир дагы илимпоздун ою келтирилбейт, бир дагы сүйлөмдүн аныктамасы мисалга алынбайт. Чындыгында “дүйнөлүк илимде ушул азыр эки жүздөн ашуун аныктама маалым” (4-б) делгени менен, сүйлөмгө берилген аныктаманын саны бүгүн жалпы тил илиминде 300 дөн ашып кетти. Бул болсо тилдин генеалогиялык, морфологиялык жактан тегине жана түзүлүшүнө, сөздү колдонуунун, түшүнүктү башка бирөөгө жеткирүүнүн бирдей эместигине ж. б. факторлорго байланыштуу экендиги бүгүн жалпыга маалым чындык. Ошондуктан сүйлөмгө аныктама берүүдө лингвистикалык эмес таянычтардан оолак болуп, тилдик фактордун өзүнө таянышыбыз керек экендиги түшүнүктүү болду. Бирок Ы. Жакыпов агайыбыз дагы эле “тыянактуу бүткөн бир ойду билгизүүчү сөз же өз ара грамматикалык байланыштагы сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат” деген аныктама берет. Бирок биринчи эле беттеги бул аныктамага кайчы келген “ар бир сүйлөм адамдын оюн калетсиз билгизгени менен, ал ойдун нак өзү гана эмес, ойдон айрымалуу” (3-б) дегенин кандай түшүнүүгө болот?

Албетте буга чейинки сүйлөмдүн негизги белгилерин изилдеп, аны бөлүп алуунун айрым критерийлерине (ченемдерине) токтолуп, алардан жыйынтык чыгаруу аракеттери дагы жасалганы көрүнүп турат. Бул төмөнкү корутундудан байкалат: “сүйлөм – речтеги бир бөлүкчө, ой – пикирди байкатып жана ишке ашыруунун көрсөткүчү, грамматика – интонациялык маанилүү сөз жана сөздөрдүн тизмегинен түзүлөт, учурунда ойлоонун өнүгүп – өсүшү менен байланыштуу” (6-б).

Тилекке каршы А. Жапаровдун 1966 – жылдагы китебинде дагы сүйлөмгө берилген аныктама А. Жакыповдун аныктамасына шайкеш келип турат: “Сүйлөм дегенибиз айрым бир бүткөн ойду билдирүүчү грамматикалык жактан уюшулган сөз, же сөздөрдүн айкалышкан тобу”... (Жапаров, 1966).

Бул китептер жарыкка чыккан мезгилде жалпы тил илиминде, анын ичинде орус тил илиминде сүйлөмгө коюлуучу негизги критерийлер иштелип чыгыш калган эле

(предикативдүүлүк, белгилүү интонация жана модалдуулук, булардын баарын бириктирип турган грамматикалык биримдүүлүк). Академиялык орус тилинин Грамматикасында мындай делет: "Предложение – это грамматически оформленная по законам данного языка целостная единица речи, являющаяся главным средством формирования, выражения и сообщения мысли" (Грамматика, 1960, 65). Кыргызчалатып көрөлү: "Сүйлөм деп тилдин законуна ылайык ойду түзүүнүн, билдирүүнүн жана башка бирөөгө жеткирүүнүн ыкмасы катары колдонулган сүйлөөнүн бүтүн бирдигин айтабыз".

Кандай кылганыбыз менен бул аныктама сүйлөмдүн негизги белгилерин жана тилдик кызматын так берүүгө багытталганын байкоого болот.

Ы. Жакыпов сүйлөмдөрдү колдонуш максаты жана айтылышына карай жай, суроолуу, илөптүү деп ажыратат дагы, эскертүү катарында "жооп күтүү жана күчтүү сезимдин бирдигинен түзүлүп, танданып – таңыркоону билгизген сүйлөм суроолуу – илөптүү деп аталат" деген жобону кошумчалайт (10-б). Бирок сүйлөмдүн бул түрү кийинки эмгектерде, китептерде колдоого алынбайт.

Дегинкиси окуу китебинде берилген бир топ аныктамалар кандайдыр копол, эсте сактап калууга ыңгайсыз сезилет (караныз: толук маанилүү эки же бир нече сөздүн мааниси жана грамматикалык жактан өз ара байланышы сөз айкашы деп аталат ж. б.).

Окуу китебинде айрым илимий – теориялык жаңылыктар байкалат. Башкаруу байланышы жалаң гана баяндоочтук башкаруудан гана эмес, анын (башкаруунун) бир түрү катары жандоочтук башкаруу да болору көрсөтүлүп кеткен (*кырданды карай, үйүнө чейин*). Сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик кызматына жүргүзүлгөн талдоолор, ага ылайык келтирилген мисалдар автор – окумуштуунун терең тилдик даремети жана кылдат байкоосу жөнүндө айтып турат. Бул маанайда түшүндүрмө мүчөлөр, аларды өз ара бөлүштүрүү (жандамалуу, түгөйлүү, обочолонгон түшүндүрмө) жолдору, сүйлөмдөгү кызматы далилдүү көрсөтүлгөн. Дагы бир чон жаңылык – синтаксистин объектиси болгон сүйлөм

мүчөлөрүнүн орун тартиби жөнүндөгү маселе. Сүйлөмдө ар бир сөздүн, сүйлөм мүчөсүнүн орду, биринин экинчисинен мурун, кийин келчү учурлары бар, бирок мындай ар бир учурдун сүйлөмдүн маанисине ж. б. таасир этүүчү синтаксистик функциясы бар. Ы. Жакыпов алардын баарына бир келки мүнөздөмө – түшүндүрмө берип өткөн.

Автор татаал сүйлөмдүн бөтөнчөлүктөрүн жана өсүп – өнүгүшүн изилдеп "байыркы татаал сүйлөмдөр деле жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу түзүлгөнү менен, анын эң мурдагысы катарлаш келип гана тутумдашуудан пайда болгон. Ал өтө жөнөкөй болуп, өз ара тутумдашканда байламтаны жана мүчөлөрдү керектеген эмес" (136-б) деген жыйынтыкка келет.

Татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара тутумдашуу жолдоруна төмөнкүлөр катталат: интонация, байламта сөздөр, чакчылдар менен мүчөлөр, атоочтукка тутумдаш келүүчү жандоочтор, баяндоочко тизмектешкен мезгилдик маанидеги сөздөр. Буларга ылайык интонация аркылуу, чакчылдар менен мүчөлөр, байламта сөздөр ж. б. аркылуу байланышкан татаал сүйлөмдөр деген системадагы классификация өзүнчө тилдик кызыгууну пайда кылат. Тутумдашуу жолдору аркылуу татаал сүйлөмдөрдү ажыратуунун бул ыкмасы объектинин ички сырын ачуунун, түшүндүрүүнүн дагы бир кадамы экендигин танууга болбойт. Ошондо өз ара тутумдашканына жараша татаал сүйлөмдөр байламтасыз жана байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдөргө ажырайт.

Байламтасыз багынычтуу татаал сүйлөм интонация аркылуу тутумдашканы менен өздүк маанилери жагынан ар түркүн: салыштырмалуу, чечмелүү, кошумча түшүндүрмөлүү, мезгилдеш, карама – каршылаш, себеп – натыйжалаш (6).

"Грамматикалык түзүлүшү жагынан бири – бирине баш ийбеген, тең укуктуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байламталар аркылуу тутумдашы байламталуу багынычсыз татаал сүйлөм деп аталат" (150-б) дагы, алардын составында тизмектешкен жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өздүк маанилери менен байламталардын семантикасына жараша мезгилдеш,

кайчылаш, ажыраткыч жана себеп – натыйжалаш (4) милдетти аткарышат.

Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү ар түрдүү кырдаалдуу окуяны билгизүү жагынан тогузга бөлүнөт: мезгил, себеп, максат, шарттуу, сыпат, орун, салыштырма, сан – өлчөм, карама – каршы багыныңкы сүйлөмдөр (9). Албетте көп багыныңкылуу жана аралаш татаал сүйлөмдөр дагы топто каралып, кошо иликтениши керек.

Кыргыз тилинин синтаксисине байланышкан окуу китептеринде, илимий эмгектерде сүйлөм мүчөлөрүнүн жайгаштырылышы, ээлеген орду, алардын өз ара орун тартиби атайын максатта иликтенбей келген. Кандайдыр бул боштукту толтуруу маанайында А. Имановдун “Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби” (1976) деген эмгеги тил мугалимдерине жана студенттерге арналып, басмадан чыкты. Сөздөрдүн орду, орун тартиби сүйлөмдү изилдеп келгенде өзүнөн өзү эле тактоону талап кылган синтаксистик фактор. Бул маселелер сүйлөмдүн структуралык маселелерин изилдөөдө, сөздөрдүн ордуна, орун тартибине таасир эткен жагдайларды тактоодо, алардын тилдеги функцияларын аныктап, жазып чыгууда өтө керек болорун илимий, практикалык аракеттердин өзү көрсөттү.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби өз ара жанаша, обочо, туруктуу жана өзгөрмөлүү болушу мүмкүн экендигин

А. Иманов китебинде кыргыз тилиндеги толуп жаткан көрсөтмөлүү жана ишенимдүү мисалдар менен жазып чыккан. Орун тартиби боюнча алып караганда дагы эле ээ менен баяндоочтун, аныктооч менен аныкталгычтын, бышыктооч менен аны багындыруучу сөздөрдүн, толуктооч менен толукталгычтын (башкарган сөздүн) жана сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн сүйлөмдөгү жайгашын жана ээлеген ордун, келүү тартибин бөлүп – бөлүп иликтеп чыгуу керек болгон. Айрыкча жөнөкөй сүйлөмдө (ал аркылуу кошмо сүйлөмдө) сөздөрдүн орун алыш принциптери бар, ошол орун тартиптин дагы синтаксистик жактан функционалдык кызматы бар. Чынында сөздөрдүн орун тартиби калыпка түшкөнгө чейин

тарыхый узак доорду басып өткөндүгүн андап түшүнсө болот. Демек ал сүйлөмдүн келип чыгышы, анын коммуникативдик каражат катары жалпы элдин аң – сезимин жөнгө салуу түшүнүгү менен тыгыз байланышкан.

Азыркы мезгилде сөздөрдүн орун тартибин аныктоодо автордун ою боюнча сүйлөмдүн түзүлүшү, түрү жана составы, грамматикалык байланыштардын тиби жана формалдыгы, сөз түркүмдөрүнүн синтаксистик кызматтары, котекст, речтик ситуация эске алынууга тийиш. Сөз өзгөртүү системасы абдан өнүккөн тилдерде (латын, орус) сөз тартиби белгилүү даражада эркин келип, сүйлөмдүн структуралык жактан уюштурулушунда грамматикалык негизги каражат болуп саналбайт. Ал эми аналитикалык түзүлүштөгү тилдерде сөздөрдүн орун тартиби сүйлөмдүн түрүн, структурасын белгилөөчү грамматикалык каражат болуп саналат. Текстте, сүйлөмдө сөздөрдүн орун алышынын эки түрдү мүмкүнчүлүгү бар: а) түз орун тартип; б) терс орун тартип. Калыпташкан закондуулуктун негизинде сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата алган ордун түз орун дейбиз. Ал эми, сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнө логикалык басым түшүрүлүп, белгилүү бир максатка ылайыктуу өзүнүн демейки түз ордун өзгөртүп жайланышкан болсо, аны терс орун тартип же инверсия дейбиз. Түз орун тартиптен чегинүү көркөм адабиятта көбүнчө стилистикалык максатта колдонулат. Бул китеп боюнча алынган жыйынтыктар негизинен ушулар:

Сөздөрдүн орун тартиби бир, эки составдуу сүйлөмдөрдө, кошмо сүйлөмдө, поэзияда, прозада дифференцияланып каралышы керек. Ошондо айрыкча инверсия аркылуу ишке ашкан мүмкүнчүлүктөр оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө көп кездешери белгилүү болорун байкаса болот (мисалы : *Жетпей койбос эр жигит жетем деген оюна*) ж.б.

Кыргыз тилинин синтаксисин окуп үйрөнүүдө, анын илимий проблемаларын алып чыгып, объективдүү көз караш менен изилдеп чыгууда А. Турсуновдун “ Кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын ” (1976) ордун белгилеп өтүү зарыл деген ойдобуз. Буга чейинки биз карап өткөн окуу китептеринде,

илимий эмгектерде сөз айкашына берилген туруктуу аныктаманы мындай коё туралы, сөз айкашынын чыныгы лексико – грамматикалык табиятынын өзү кандайдыр көз жаздымда калып, анын синтаксис илиминдеги статусу күнүрттөлүп отурган сыяктуу. Ошондуктан бул маселеге арналган мындай монографиянын болушу бир жагынан күтүлүп турса, экинчиден сөз айкашы маселеси иштелмейин синтаксис илиминин өзү кандайдыр дагы бир объектисинен ажырап тургандай абал үстөмдүк кылып турган.

Монография кыргыз тилиндеги сөз айкашы маселесинин көп жактуу маселелерин чечип бере алды. Сөз айкашынын мүнөздөмөсү, өзгөчөлүгү, башка синтаксистик бирдиктерге салыштырмалуу окшоштугу жана айрымасы, сөз айкаштарынын компоненттери менен алардын өз ара синтаксистик байланыштары, сөз айкаштарынын бөлүнүшү жана түрлөрү сыяктуу көп маселелерди тийиштүү деңгээлде эми чече алдык десек да болчудай.

Сөз айкашын изилдөө тарыхынан кабар берүүдө А. Турсунов орус тил илиминин салттуу тарыхына көңүл бурат. Ф. Фортунатов, М. Н. Петерсон, А. М. Пешковский, А. Шахматовдон баштап, В. Виноградов, В. П. Сухотин, Н. Н. Прокопович сыяктуу окумуштуулардын сөз айкашы маселесине тийиштүү көз караштарын өз ара салыштырып өтөт. Түркологиялык илимий адабияттардан бул маселе боюнча Н. К. Дмитриев, Е. И. Убрятова, Н. А. Баскаков, М. Б. Балакаев, Ю. М. Сеидовго окшогон сөз айкаштарынын түрк тилдеринин материалында изилдеген же ага тиешеси бар ой – пикир айткан окумуштуулардын илимий эмгектери аталат жана иликтенген маселелер боюнча кошкон салымдары такталат.

Кыргыз тил илиминдеги фактыларга таянсак, сөз айкашы жөнүндө атайын илимий эмгектер, изилдөөлөр болбогонун жогоруда айттык, бирок сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү, алардын бири – бирине синтаксистик катышы жөнүндөгү ойлор сөз айкашы жөнүндөгү өзүнчө окуунун калыптанышына түрткү болгон деп айтууга негиз бар. Дегинкиси сөз айкашы жөнүндөгү өзүнчө маалымат биринчи

жолу А. Жапаровдон (А. Жапаров, 1955) башталганын автор моюнга алат. Кыргыз тил илиминдеги сөз айкаштары жөнүндөгү түшүнүктө Ы. Жакыпов (Ы. Жакыпов, 1958), Т. Актанов, Н. Макешев, К. Бакеев (Т. Актанов, 1942), Д. Майрыков,

М. Мураталиевдер (Д. Майрыков, 1971) сыяктуу авторлордун пикирлери дайыма эле өз ара төп келишпегендиги жана деги эле маселенин толук ачылбагандыгын эскертет жана кийинки айрым окуу китептеринде сөз айкашы маселесине бир аз туура мамиле жасалып жаткандыгына көңүл бурат. (Э. Абдулдаев, 1968).

Сөз айкаштарынын мүнөздүү белгилерине талдоо жүргүзүү аркылуу, алардын компоненттерин тактап жана синтаксистик өз ара катышын ачып отуруп, төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз: “Сүйлөм ичинде келген толук маанидеги эки же андан артык сөздүн багыныңкы байланышынан түзүлүп, ал сөздөр туюндурган түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү катышты билдирүүчү сөздөрдүн семантикалык – грамматикалык бирдиги сөз айкашы деп аталат” (25-б). Ар бир сөз айкашы белгилүү бир синтаксистик (грамматикалык) мааниге ээ болгондуктан анын тутумундагы сөздөрдү өз ара байланыштырып туруучу ички жана сырткы формалары бар. Сөздөрдүн мындай байланыш жолу морфологиялык категориялардын (формалардын) жардамы менен ишке ашса, сөз айкаштарынын составындагы сөздөрдү өз ара тутумдаштырып туруучу синтаксистик байланыштын түрлөрүнө ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, кыйышуу жолдору кире тургандыгы белгилүү болду.

Эркин сөз айкаштары айтылып жаткан ойдун максатына, жагдайына карай улам жаңыдан түзүлүп турса, сөз жүрүп жаткан учурда бир бүтүндүк катары даяр түрүндө колдонулган туруктуу сөз айкаштары өзүнчө айрымаланып турат. Ушул туруктуу сөз айкаштарына негизинен фразеологиялык айкалыштар, алардын түрлөрү кирет. Ар түрдүү көркөм, илимий, атайын адабияттардан алынган толук жаткан мисалдардын негизинде сөз айкашы менен сөздү, сөз айкашы менен сүйлөмдү бири – биринен ажыратуу

принциптери өз ара такталып берилген. Балким китептин эн кызык жана принципалдуу жери катары ушул маселелердин илимий жол менен чечилишин айтсак болот деген ойдобуз. Сөз тыбыштардан түзүлүп, сөз айкашы бүтүн сөздөрдөн түзүлөт, бирок сөз айкашы сүйлөм куруу үчүн зарыл курулуш материалы болуп эсептелет. Сөз мааниси менен сөз айкашынын маанисинде кээ бир жалпылык, синтаксистик ж. б. айрымалар бар. Ал эми сөз айкашы менен сүйлөмдүн ортосундагы спецификалык өзгөчөлүктөрдүн саны жетиге жетет.

А. Турсунов багыныңкы байланыштагы сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн өз ара мамилесин ачып берди. Алар дагы 7 түрдүү болушу мүмкүн экен. Бирок тең байланыш тартибинде бири – бирине көз каранды эмес, бири – бирине багынбаган сөздөрдүн катарын эске алып, алар өз ара санак интонация же байламта аркылуу байланышы, синтаксистик жагынан бир өңчөй мүчөлөрдүн милдетин аткарышы айтылат. Маселен: *Селезнев бул жолу суз, салкын, каардуу, кекчил* (Т. С) сыяктуу конструкцияларды сөз айкашы катары кароого бардык эле окумуштуулар макул эмес, себеби алар багыныңкы маанидеги сөз айкаштарынан түп тамырынан бери айрымаланат. Тең байланыштагы сөздөр сүйлөмдө бирдей синтаксистик милдет аткарышып, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен бирдей катышта байланышып, дайыма бир өңчөй милдет аткарышат. Ошондуктан аларды айрым окумуштуулар “тең байланыштагы сөздөрдүн тизмеги” (“сочинительные соединения слов” – Н. Н. Прокопович, 1966) деп атаса, башкалары “жайылыңкы сөз айкаштарынын өзгөчө түрү” (“особый тип расширенных словосочетаний” – В. П. Сухотин, Вопросы, 1950) деп атоону сунуш кылат.

Кыргыз синтаксисинин тарыхында мындай тең байланыштагы сөз айкашы бар сүйлөмдү бирикме сүйлөм деп атоо традициясы болгондугун жогоруда айтып өттүк (Шабданов, 1933; Т. Сопу уулу, 1933; З. Бектенуп, 1934).

Сөз айкашынын предикативдүү жана предикативдүү эмес түрлөрүн да кыргыз тили үчүн А. Турсунов ачты. Предикативдүү сөз айкашы сүйлөмгө өтө жакын, сүйлөмгө

окшош болгондуктан сүйлөм жөнүндөгү окууда каралууга тийиш. Предикативдүү эмес сөз айкаштарына жак, чак, модалдуулук категориялары, кабар берүүчү интонация мүнөздүү эмес, шарттуу түрдө аяктаган ойду билдире алышпайт. Предикативдик эмес сөз айкаштары өзүнүн компоненттери билдирген түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү маанилик катышты билдирет (*окуучунун мулку, арчаны кыюу ж. б.*).

А. Турсуновдун мазмундуу жана терең изилдеген монографиясы төмөнкүлөр менен аяктайт: сөз айкашынын синтаксиси сүйлөм ичиндеги эркин сөз айкаштарын гана текшерет, алардын компоненттери өз ара багыныңкы байланышта болот. Сөз айкашынын синтаксиси предикативдүү эмес сөз айкашынын түзүлүш жолдорун, түрлөрүн, маанисин изилдейт.

1976 – жылы Алма – Ата шаарында Бүткүл Союздук түркологиялык конференция өттү. Түркология илиминдеги бул маанилүү илимий форум 1926 – жылы Бакуда өткөн Биринчи Бүткүл Союздук түркологиялык конференциянын 50 жылдыгына арналган эле. (Советская, 1976). Бул түркологиялык жыйында СССРдагы түрк тилдеринде сүйлөгөн калктардын эне тилин изилдөө багытында жетишкен ийгиликтери жөнүндө кеңири сөз болуп, алдыдагы милдеттер аталган. Мындан тышкары түрк тилдеринин синтаксис, морфология, тилдин тарыхы, диалектология, лексикология жана лексикография, фонетика менен жазуу жана стилистика бөлүмдөрүндө ондогон докладдар окулуп, илимий дискуссия уюшулган. Кыргыз тил илиминин жетишкендиктери жана кезектеги милдеттери жөнүндө пленардык отурумда А. Турсунов доклад жасаган. Синтаксис секциясында А. Жапаров “Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү классификациялоонун принциптери жөнүндө” мазмундуу билдирүүнү жарыя кылды. Ушул билдирүү кыргыз тилинин синтаксиси, анын кошмо сүйлөмү жөнүндөгү окуусуна тийиштүү бурулуш жасоого түрткү болгон деген баа бермекпиз. А. Жапаровдун пикири боюнча ушул кезге чейин тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы кошмо

сүйлөмдү өз ара ажыратуу, буга кошумча синтаксистик түрмөктүү сүйлөмдөрдү алардан чектөө жана ажыратуу боюнча так критерийлер иштелип чыга элек. Кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара мамилесине карай кошмо сүйлөмдөрдүн багынынкы түрү аныкталып жүрөт. Натыйжада багынынкы кошмо сүйлөмдүн составына багынынкы сүйлөмдөр гана эмес, байламталуу тең байланыштагы сүйлөмдөр дагы кирип кетет. Буга кээде жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы себеп, мезгил, шарт, карама – каршы жана башка мамилелер дагы себепчи болуп жүрөт. Мындан кээде сүйлөмдөрдүн нукура структурасы эске алынбай, түрк тилдерине орус тилиндеги багынынкы кошмо сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүгүн которо салгандык байкалат.

Кыргыз тилиндеги багынынкы кошмо сүйлөмдөрдүн багынынкы бөлүктөрү баяндоочтун *-гыча, -ганча, -ып, -бай, -са* формалары менен же комплекстүү формадагы баяндоочтор аркылуу (*-ган кезде, -ганга чейин, -гандыктан, -ды да, -т да, -са эле*) байланышы мүмкүн. Бирок буларды тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочуна же өзүнчө келген сүйлөмдөрдүн баяндоочуна окшоштурууга болбойт.

Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдөгү байламталар алардын өз ара мамилесин гана көрсөткүчү болушу мүмкүн. Маселен багынынкы кошмо сүйлөмдөрдүн *-са* формасы аркылуу шарттуу же карама – каршы мамилени билдирип турган мезгилде *эгер, эгерде* деген байламталык кызмат аткарган сөздү колдонуу ушул маанилерди факультативдик күчөткүч катары гана колдонулары байкалат, анын түшүп калышы менен синтаксистик мамиле бузулбайт. Демек кыргыз тилиндеги байламталар жана байламталык милдет аткаруучу сөздөрдүн функциясы орус тилиндеги алардын кызматынан айрымаланат.

Түркология илиминде дагы эле кошмо сүйлөмдүн тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн өзүнчө ээси болушу зарыл деген Н. К. Дмитриевдин көз карашы жашап келет. Бул өз кезегинде чакчыл, атоочтук түрмөктөрү бар кошмо сүйлөмдөрдөгү чаташууга алып келет. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн

бир составдуу болуп келиш фактысын эске алсак, кошмо сүйлөмдүн составдуу бөлүктөрү жөнүндөгү пикирди карап чыгуу милдеттери келип чыгышы мүмкүн.

“Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары” (1978) А. Турсуновдун кыргыз тилиндеги сөз айкаштары жөнүндөгү экинчи китеби. Мурунку бөлүгүндө жалпы эле сөз айкашы деген эмне, анын структура – семантикалык белгилери, уюшулуу жолдору, сөз айкашынын сөздөн, сүйлөмдөн айрымасы, багынынкы жана тең байланыштагы сөз айкаштары сыяктуу бир топ маселелер каралган эле. (А. Турсунов, 1976). Ал эми бул жолу структурасы жагынан татаал жана көп кырдуу, семантикасы өтө бай, турмушта айрыкча көп колдонулган этиштик сөз айкаштарын иликтөө максатын койгон.

Этиштик сөз айкаштарын изилдөөдө автор бир топ түрк тилдери боюнча илимий булактарга таянган, Байыркы Түрк жана Енисей жазмаларынын мисалдарынан, азыркы адабияттардан пайдаланган.

Эмгекте автор дагы бир жолу сөз айкаштарын классификациялоо жөнүндө орус тил илиминдеги жана жалпы эле түркологиядагы көз караштарды санап өтөт. Авторлордун түрдүү көз караштарын таразалап отуруп, кыргыз тилиндеги сөз айкаштарын классификациялоонун төмөнкү үч принцибине таянгандыгын айтат.

1. Сөз айкашынын компоненттеринин морфологиялык жактан кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги. Мында багындыруучу компоненттин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай сөз айкаштары жалпы жонунан атоочтук жана этиштик сөз айкаштары болуп эки чоң топко бөлүнөт. Атоочтук сөз айкаштарына багындыруучу түгөйү зат, сын, сан, ат атооч, тактоочтордон болгон сөз айкаштары кирет (*темир тосмо, окуучулардын бешөө, түшүмгө мол*). Этиштик сөз айкаштарына багындыруучу түгөйү этиш сөздөрдөн болгон сөз айкаштары кирет (*кыска сүйлөө, эрте туруу, поезден түшүү*). Сөз айкашынын бул түрлөрү багынынкы компонентинин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай да өз ара бири – биринен айрымаланат.

айкашынын компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыштын түрлөрүнө карай. Бул боюнча ыкташуу, башкаруу, кыйышуу жолу менен байланышкан сөз айкаштары болуп ажырайт.

3. Сөз айкашынын структурасы боюнча жөнөкөй жана татаал сөз айкаштарын бөлүп карашат.

Жогорку принциптерге ылайык этиштик сөз айкаштарында багындыруучу негизги компоненти этиш сөздөрдөн болот. Багыныңкы түгөйүнүн милдетин зат атооч, ат атооч, тактооч, чакчылдар, сын атооч, сан атоочтор аткарат. Алардын (түгөйлөрдүн) өз ара синтаксистик байланышы ыкташуу, башкаруу, кыйышуу жолдору аркылуу ишке ашары иштин бүткүл мазмуну аркылуу түшүндүрүлөт.

I главанын мазмуну айтып тургандай ыкташуу аркылуу уюшулган сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү этиш болот дагы, багыныңкы түгөйү тактооч, тууранды сөз, чакчыл, атоочтор, анын ичинде сын атооч, сан атооч, ат атооч болушу мүмкүн экен (*ары – бери басуу, тарс этти, акырая карады, жылуу кийинген, кайда кеттин ж. б.*).

II главада башкаруу аркылуу уюшулган этиштик сөз айкаштары төрт түрдүү болушу мүмкүн.

1. Багыныңкы түгөйү табыш жөндөмөдөгү атооч, зат атооч, ат атооч, субстантивдешкен сын атооч, сан атооч, атоочтук, кыймыл атооч болуп келип, багындыруучусу этиш сөздөрдөн болот (*көйнөк тигүү, баарын чечүү, учушун улантуу ж. б.*).

2. Багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөдөгү жогорку эле сөздөрдүн этиштер менен келиши (*жылкычыларга берилди, үчкө бөлдү, билүүгө тырышыңыз ж. б.*).

3. Багыныңкы түгөйү жатыш жөндөмөдөгү жогорку эле сөздөрдүн этиштер менен келиши (*июнда чыктык, онунчуда окуйт, карыганда көр*).

4. Багыныңкы түгөйү чыгыш жөндөмөдөгү жогорку эле сөздөрдүн этиштер менен келиши (*ийинден чыкты, баарынан коркуу, иттен иймен*).

А. Турсуновдун бул китебиндеги дагы бир белгилей кетчү жаңылык – кызматчы сөздөрдүн сөз айкашын жасоодогу

ийкемдүүлүгү, айрыкча текстте кездешүү жыштыгы (бул жөнүндө статистикалык маалыматты караңыз: С. Ибрагимов, 1994) алардын грамматикалык кызматы жөнүндө өзгөчө сөз кылууга мүмкүнчүлүк берет. А. Турсуновдун маалыматы боюнча дагы “атооч + жандооч + этиш” катышындагы сөз айкаштары өтө активдүү, сүйлөмдөгү алардын алган орду дагы орчундуу, көрүнүктүү (*менен, аркылуу, сайын, жөнүндө, бою, боюнча, бойдон, сыяктуу, караганда, жараша, көздөй, мурун, кийин, көрө, тышкары, бетер ж. б.*). Булардын ар бири боюнча толуп жаткан мисалдар, башка түрк тилдериндеги изилдөөлөргө, келтирилген байкоолорго көз чаптырылган, эски жазма эстеликтерден алынган үзүндүлөр тартылган.

Бирок, биздин оюбузча жогорку жандоочторду автордун өзүнүн алган системасы боюнча – атооч, барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөрү менен келген жандоочтор деп өз ара бөлүп түшүндүрсө бул главанын мазмуну, түшүндүргүч күчү гана утмак беле деген ойдо калдык.

Жардамчы атоочтор катышкан этиштик сөз айкаштарынын дагы текст түзүүдөгү салмагы зор.

Мындай сөз айкаштарынын формуласы “илик жөндөмөдөгү атооч + жардамчы атооч + этиш” болуп келип, аларды автор: 1. Заттын асты – үстүн, алдын; 2. Заттын айлана – тегерегин; 3. Заттын ич – аралыгын көрсөтүүчү жардамчы атоочтор катышкан этиштик сөз айкаштары деп айрымалайт. Жогоркуларга айрым мисалдар: *аттын үстүндө олтурушу, Мураттын жанында калды, он тогуз жылдын ичинде ж. б.*

Ошентип жандоочтор менен жардамчы атоочтор катышкан этиштик сөз айкашы тутуму боюнча үч компоненттен турары белгилүү болду, алардын ар биринин семантикалык маанилери терең жана айрымалуу экендиги кыргыз жана башка түрк тилдеринин мисалында далилденди. Ушул үч компоненттүү сөз айкаштарынын мисалында жазылган Е. А. Поцелуевдин “Тюркский трехчлен” деген изилдөөсүнүн (Е. А. Поцелуевский, 1967) биз сөз кылып жаткан А. Турсуновдун китебине жана андагы коюлган

проблемаларга канчалык тиешеси бар экендигин билүү кызыкчылыгы бизде калып кетти.

Этиштик сөз айкаштары жөнөкөй жана татаал болуп дагы келе тургандыгын (мисалы *сабизди отоо, бакка чыгуу жана чабандык кесипте иштөө, он жашар бала ж. б.*) жазып чыгуу менен китептин мазмуну аяктайт.

Шарттуу кыскартуулар деген акыркы тиркемеде тил боюнча илимий эмгектер менен ысымдар, башка номиналдар жана көркөм адабий булактар, авторлор аралаш берилип кеткен. Булар алфавит тартибинде жайгаштырылганы менен пайдаланууну кыйындатат, алардын ар бири өзүнчө бөлүнүп көрсөтүлсө деле болмок.

А. Жапаров жазган “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1979) жогорку окуу жайлары үчүн арналып чыгарылган. Китеп “синтаксистин кучагына сүйлөм менен сөз тизмеги, татаал форма, сүйлөм мүчөлөрү, грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр (каратма, кинди жана сырдык сөздөр), синтаксистик түрмөктөр, интонация жана сөздөрдүн синтаксистик байланыштары (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык жана жөлөкчүл жандооч байланыштар) кирип, булар тил илиминде синтаксистик категориялар деп аталат” деген китептин жалпы мазмунун эскерткен баш сөз менен башталат.

Сүйлөмдүн белгилери саналганы менен ага аныктама берилбейт. Бирок 56 – беттеги “Сүйлөм – аткарган милдети жагынан айрым бир бүткөн ойду билдирүүчү сөз айкашы” деген түшүндүрмө бар. Мында сөз айкашы – сөздөрдүн катары деген мааниде берилип тургандай.

Кыргыз тилиндеги синтаксистик структуралардын үч түрү белгиленет. Алар толук маанилүү сөздөрдүн айкалышынан турган сүйлөм жана сөз тизмеги. Булардан башка толук маанилүү сөздөр менен жардамчы сөздөрдүн биримдигинен турган аналитикалык формалар деген синтаксистик структура ажыратылат (Сөз тизмеги сөз айкашы деген терминди алмаштырат, терминдик атоодогу айрымачылыктар дагы кездешет).

А. Жапаров сүйлөмдү төмөнкүчө классификациялайт. Модалдык маанисине карай – жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр. Структуралык түзүлүшүнө карай – жөнөкөй жана татаал. (Татаал деген термин кошмо сүйлөмдүн синоними). Сүйлөм жөнүндөгү окуу логикалык мүчөлөштүрүү, актуалдык мүчөлөштүрүү, синтаксистик мүчөлөштүрүү деген аспектилерден турат.

Автор сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланышы тең жана багыныңкы байланыш шартында өтөрүн моюнга алат. Багыныңкы байланыш ээрчишүү (ээ менен баяндооч), башкаруу, ыкташуу (төрчүл, соңчул, окшош ыкташуу), таандык жана жандооч байланыштары (*элим үчүн, кылымдар бою*) аркылуу ишке ашат.

Сөз тизмегинин 7 түрү бөлүнүп, аларга тийиштүү түшүндүрмө берилет (багындыруучу сыңарына карай): зат атоочтук, сын атоочтук, сан атоочтук, тактоочтук, ат атоочтук, этиштик сөз тизмектери.

Эркин жана ажыралгыс сөз тизмектери деген кичине тема бир гана бетке сыйлыгышкан (71-6). Бирок буларга байланыштуу жазылган ойлор бул бетке чейинки автор өзү жазып келген пикирлерге бир аз кайчы келгендей. “Сөз Аныктамаларга жана мисалдарга кайрылабыз. “Сөз тизмегинин тутумуна кирген сөздөр бири бирине көз каранды болбой, ар бири тийиштүү бир синтаксистик милдет аткаруу касиетине ээ болуп турса, эркин сөз тизмеги деп аталат. Мисалы: *эмгегинин үзүрүн көрүү – теңдеши жок бакыт го, чиркин. Жаман ыр – дарексиз жангак (макал)*. Бул сүйлөмдөрдү *эмгегинин үзүрүн көрүү, теңдеши жок бакыт, жаман ыр, дарексиз жангак* деген сөз тизмектерине ажыратууга болот”.

Ал эми “Синтаксистик аткарган милдетине жараша өз ара ажыралгыс биримдиктеги, ширешип кеткен сөз айкалыштарынан болгон сөз тизмектери ажыралгыс сөз тизмектери деп аталат. Мисалы: *Бир жолку жеңиш үчүн мин жолу күрөш. Жакшы тилек – жарым ырыс (макал)*. Ажыралгыс сөз тизмектери: *бир жолку жеңиш үчүн, жакшы тилек, жарым ырыс*”.

Бул аныктамалар жана түшүндүрмөлөр сөз айкашы жана туруктуу сөз айкашы (бул китепте ажырагыс сөз айкашы) жөнүндөгү бул кезге чейин калыптанып калган салттуу пикирден бир аз чегинип, А. Турсуновдун бул маселелер боюнча көз карашынан (А. Турсунов, 1976) бир аз айрымалуу экендигин байкоого болот.

Синтаксистик структуранын үчүнчү бир түрү аналитикалык формалар үч түрдүү болот: 1. Жандооч формалар (*саат сайын, максаты менен*); 2. Татаал формалар (*өңчөй кызыл, эң маанилүү*); 3. Модалдык – предикативдик форма (*ойлогон эмес, сонун экенсин*).

Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси бөлүмүндө эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, составы, баш мүчөлөрдүн кызматы иликке алынат. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү боюнча А. Жапаров мурунку жазылган “Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисиндеги” (А. Жапаров, 1966) мазмундуу ойлор толукталган жана кеңейтилген. Айкындооч мүчөлөрдүн табияты, синтаксистик кызматы, жасалыш формалары, семантикалык түрлөрүн мүмкүн болушунча түшүнүктүү жана жеткиликтүү берүү аракеттери байкалат.

Жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби, алардын грамматикалык жана стилистикалык мүнөзү, сүйлөм мүчөлөрүнүн жана грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн сүйлөмдө алган орду жана буларга ылайык түз жана кыйыр орун тартиптер жөнүндө жеткиликтүү маалымат берилген деген ойдобуз. Бул жыйынтыктар А.Имановдун атайын изилдөөсү менен (А. Иманов, 1976) кошулуп, кыргыз синтаксисиндеги сөздөрдүн орун тартиби жөнүндөгү окуунун мазмунун байытты дегенди айтмакчыбыз.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр белгилүү жактуу, жалдама жактуу, туюк жактуу, жаксыз сүйлөмдөргө ажыратылат. Атама сүйлөмдүн 5 түрү (жалаң жана жайылма, мезгил, орун, нерселик элес, психикалык кырдаалдуу атама сүйлөмдөр) болушу, толук сүйлөм жана кемтик сүйлөмдүн 4 түрү (кошумча кемтик, диалогдук кемтик, өксүк кемтик,

мүчөлөнбөс сүйлөмдөр) болушу мүмкүн экендигин бул китептен билебиз.

Бир өңчөй жана түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөрдөн кийин А.Жапаров татаал сүйлөмдүн синтаксисин талдоого өтөт. Мурун кошмо деген терминди колдонуп жүрсө дагы, бул жолу татаал деген терминге өтүүнүн себеби белгисиз.

Татаал сүйлөмдөр өзүнүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүш, катыш өзгөчөлүктөрүнө жараша багыныңкы жана тең байланыштагы сүйлөмдөр болуп экиге бөлүнөт. Кээде булардын экөө тең катышкан аралаш татаал сүйлөмдөр да болушу мүмкүн.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн байламтасыз түрү мезгилдеш, шартташ, каршылаш, салыштырма, себептеш, салмакташ, тең байланыштагы жана чечме сүйлөмдөр болуп ажыратылат (7 түрү). К.Сартбаевге салыштырмалуу (К. Сартбаев, 1957) терминдик атоодо жана саны, сапаты боюнча кээ бир айрымалар байкалат. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү өз ара бөлүштүрүү байламталардын маанисине ылайыкташып калган дагы, ага ылайык бириктирүүчү, каршы, себеп, божомол байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө ажыратылып калган.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн 11 түрү – мезгил, себеп, максат, шарттуу, каршы, сыпат, салыштырма, өлчөм, бир өңчөй, тике жана кыйыр, амал багыныңкы сүйлөмдөр жана кыстырынды сүйлөмдөр жөнүндө баяндамалар берилет.

А. Жапаровдун бул синтаксиси кыска, мазмундуу жана түшүнүктүү окуу китеби катары ушул кезге чейин студенттердин колунан түшө элек.

Кыргыз тил илиминин калыптанышынан биринчи кабар берген

К.К. Сартбаевдин “Кыргыз тилинин изилдениши” (1981) деген очеркин атоого болот. Биринчи жолу кыргыз тилине тиешеси бар илимий эмгектердин аты аталып, алар кайсы маселени көтөрүп, кандай чечкендиги жөнүндө даана маалымат берилет.

Октябрь революциясына чейинки деги эле кыргыз тилинде басмадан чыккан китеп катары Э. Арабаев менен Х. Сарсакеевдин жогоруда аталып өткөн "Алиппеси" эскертилет (Э. Арабаев, 1911). Ал китепке кыргызча материалдар киргизилгени менен, ал негизинен казак тилинде жазылган. Элдин бир процентке жетпеген катмары кат тааныбаса да Тоголок Молдо,

Молдо Нияздын жазма чыгармалары баары бир элге өзөккө жетип турган.

Революциядан кийинки мезгилдин алгачкы жылдарында элдин кат сабатын ачыш максатында жазылган алгачкы Алиппелери, окуу китептери, чоңдор үчүн алиппе, аялдар үчүн арналган, мектептердин ар кайсы класстары үчүн атайын жазылган китептердин болгонун азыр билебиз. Бирок К. К. Сартбаевдин китебинде 1940 – жылга чейинки кыргыз тили боюнча ошол эле Э. Арабаевдин, кийин К. Тыныстановдун, А. Шабдан уулу, Т. Сопу уулу, А. Ыдырыс уулу, З. Бектенов, Т. Байжиев өндүү ж. б. тилчилердин эмгегинин аталбай кетиши өтө өкүнүчтүү. Ушул эмгегибиздин башында алардын эмгектерин атап, барактап, бир сыйра окуп чыккандыгыбыздын мааниси ушунда жатат. Кыргыз тил илиминин чыныгы негиз салуучуларынын учурунда сабат ачуу, билим алуу үчүн, керек болсо тил илимин жолго салуу үчүн жазган эмгектерин бүгүн кылчайып карап өтүүнүн мааниси бар деген маанайда маркум бабаларыбыздын атын атоо, сактоо аракети адамдык, атуулдук мүдөөбүзгө туура келер деген ойдобуз.

К. К. Сартбаевди түшүнсөк болот. Ушул китеп чыккан мезгилде деле (80 жылдар) өткөндүн заар элеси, репрессия жылдарынын каары кете элек болчу. Өмүрү шейит болуп, ак жерден соттолгон окумуштуулар кыргыздын алгачкы интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн аты дагы эле "саясий табу" (тыюу салууда) эле. Автор ушул себептен кыргыздын алгачкы агартуучуларынын, тил боюнча окуу китептеринин авторлорун айта албай, тайсалдап кала берген. Кайра эле орус окумуштууларынын кыргыз тили боюнча илимий кадрларды даярдоодогу чоң эмгегин алкоо менен чектелген. Албетте, бул

чындыктан алыс кетүү кыйын, бирок ошол эле Лениндин идеясы аркылуу жүргөн "Тилдик курулуш" саясаты башында Кыргызстанда туура жана ийгиликтүү башталып (сабатсыздыкты жоюу, мектеп ачуу, эне тилде китеп чыгаруу жана улуттук кадрларды даярдоо д. у. с.), кийин Борбордук жана жергиликтүү бийлик башындагылар тарабынан бул саясат бурмаланып, эң өкүнүчтүүсү ооз жүзүндөгүбүз иш жүзүндө башка болуп чыкпадыбы. Айткандарыбыздын болжолу К. К. Сартбаевдин китебиндеги "Улуттук жазманын кабыл алынышы" деген главасынан байкалып турат.

Андан ары автор кыргыз тил илиминин калыптаныш тарыхын анын илимий бөлүктөрү боюнча иликтейт: Лексикография, лексикология, терминология маселелери; фонетика, орфоэпия маселелери; грамматика, анын ичинен морфология жана синтаксис маселелери; диалектология жана кыргыз тилинин тарыхы; орус тили жана кыргыз тилин салыштырып изилдөө; чет тилдерин кыргыз тили менен салыштырып изилдөө жана жалпы тил илиминин маселелери. Очерктин дагы бир маанилүү жери анын аягында кыргыз тилинин кезектеги милдеттерин санап, сунуш кылып кеткендигинде жана кыргыз тили боюнча илимий эмгектерден хронологиялык кабар (библиография) бергендигинде. Китепте авторлор жөнүндө да кыскача маалымат берилген.

К. К. Сартбаев китептин синтаксис бөлүмүн XVIII–XIX кылымдардагы орус окумуштууларынын синтаксис жөнүндөгү окууга салым жасагандарын атап келип, революциядан мурунку жана кийинки орус түркологдорунун атын атап өтөт. Айрыкча советтик түрколог Н. Дмитриевдин грамматикалык эмгектерине зор маани берет. Анын орус синтаксисинин жетишкендиктерин эске алып, аларды түрк тилдеринин синтаксисиндеги бөтөнчөлүктөрдү ажыратууда пайдалангандыгы бааланат. Орус түркология окумуштуулары тилдин синтаксистик объектисин көпкө талашып келип, эми ага сөз айкашы, сүйлөм мүчөлөрү, синтаксистик байланыштын түрлөрү, сүйлөмдүн түрлөрү жөнүндөгү маселелер тартылары такталды. Автордун "Кыргыз тилинин синтаксис маселелерин кеңири планда изилдөө Совет бийлигинин 50 – жылдарына

таандык” (47-6) дегенине деле макул болорбуз. Бирок буга чейинки саамалыктар, алгачкы окуу китептери, 50 – жылдан кийинки изилдөөлөргө негиз болгон синтаксис боюнча алгачкы окуу китептерин – эмгектерди атап кетсе да болмок экен. 20–30 – жылдардагы болбосо дагы 1940 – жылдары чыккан З. Бектенов менен Т. Байжиев, Т. Актанов менен К. Бакеев, кийин аларга кошулуп жазган Н. Макешевдердин (библиография) китептерин атабай кеткендиги бизди бир аз өкүндүрөт. Бирок авторлор жөнүндө кыскача маалымат бөлүмүндө И. Арабаев, К. Бакеев, З. Бектенов, А. Идрисов, К. Тыныстановдун аттары тилчилер катары катталып кетет.

50– жылдардан кийин чыккан Ы. Жакыпов, К. Сартбаев, А. Жапаров, Д. Майрыков, М. Мураталиев, Р. Омуралиева, А. Иманов, А. Турсуновдун эмгектери (библиография) аталат жана алардын мазмуну боюнча кыскача экскурс жасалат. 1956 –жылкы Алма – Атадагы түркологиялык кеңешмеге чоң маани берилип, андагы кошмо сүйлөм маселеси күн тартибине тартылган кошмо сүйлөмдүн структурасы, айрыкча багыныңкы сүйлөмдөрдүн маанилик катышы, синтаксистик байланышы автордун кызыккан маселеси болуп чыга келет. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөм боюнча окуу китептери менен окуу куралдары Н. К. Дмитриевдин көз караштарынын негизинде жазылган деген жыйынтык чыгарылат. Кошмо сүйлөмдөрдүн төмөнкүдөй орчундуу маселелери саналып өтөт: сүйлөмдүн табияты, жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдүн айрымасы, кошмо сүйлөмдүн түрлөрү жана багыныңкы сүйлөмдүн критерийлери, баш жана багыныңкы сүйлөмдөр, жайылма мүчөлөр менен чакчыл түрмөктөр ж. б. (51-6).

Орус тили менен кыргыз тилин салыштырып изилдөө бөлүмүндө бул багыт боюнча көп изилдөөлөр бар экенин эскертип (лексика, фонетика, морфология, методика жана синтаксис), тийиштүү шилтемелер берилген. Синтаксис маселелерин изилдеген К. С. Чонбашев, В. Д. Скирдов, Р. Х. Муратовдун аттары кездешет (библиография). Бул авторлордун эмгектери орус тилиндеги грамматикалык кубулуштарды – мезгил жана себеп багыныңкы кошмо

сүйлөмдү, байламта менен байламтанын милдетин аткарган сөздөрдү, ат атооч аркылуу куралган кошмо сүйлөмдөрдү кыргыз тилинен издөө жана салыштырууга арналган. СССР мезгилинде орус тилинин кыргыз элиндеги кадыр – баркы жөнүндө жазылган А. Каниметовдун китеби дагы эске салынып кетет (1971).

К. К. Сартбаевдин сөз кылып отурган китебинде чет тилдерди кыргыз тили менен салыштырып изилдеген эмгектерден да кабар берилет. Мында чет тилдин окуу китебин түзүү практикасында эне тилинин (кыргыз) өзгөчөлүгүн эске алуу практикасы чет тилдери боюнча көп окуу китептеринде жана методика боюнча жазылган диссертацияларда, илимий изилдөө эмгектеринде сактала баштагандыгы айтылат.

Синтаксистик жагынан В. М. Карпов кыргыз жана орус тилиндеги жай сүйлөмдөрдү (1956), Р. Чойбеков немис тилиндеги жаксыз сүйлөмдөрдүн эквивалентин кыргыз тилинен изилдеп (1973), К. Умаров немис тилиндеги багыныңкы байламталардын функционалдык туура келгендерин кыргыз тилине салыштырып (1973), Н. К. Ирсалиева англис, кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы сүйлөмдөрдү жарыш коюп (1975) илимий диссертациялар жазды.

Орус жана чет тилдерин кыргыз тилине салыштырып изилдөө негизинен тигил же бул категориянын, кубулуштун, көрүнүштүн эки тилде бар же жок экендигин издөө, жарыш коюп көрүү максатында жүргүзүлгөн. Алынган маалыматтар тийиштүү теориялык, практикалык жыйынтык алууга албетте мүмкүнчүлүк берген. Бул жөнүндө жогорку авторлордун алган маалыматтары айтып турат. Бирок негизги таяныч тили орус же чет тили (мурунку аталганы) болуп, кээде кыргыз тилинин фактылары чет тилдеринин издеген бирдиктерин табуу аракети үчүн гана пайдаланылгандыгы байкалып кеткен.

Кыргыз Республикасы өзүнчө эгемендик алып, кыргыз тилине мамлекеттик статус берилген күндөн тартып жогорку окуу жайларында тилдерди салыштырып окуутунун жаңы багыты пайда болду. Маселен орус тилине кыргыз тили

салыштырылбай, эми кыргыз тилине орус тили салыштырылып өтүлө баштады. (С. Ибрагимов, 1996).

К. К. Сартбаевдин китебинде жалпы тил илиминин маселелери деген бөлүм бар. Кыргыз тил илими дагы жалпы тил илиминин бир бөлүгү же кыргыз тилинен алынган факт - материалдар жалпы тил илиминин теориялык жана базалык маалыматын кеңейте тургандыгы туура айтылган. Тескерисинче жалпы тилдик жоболор жеке тилдин, маселен кыргыз тилинин мисалында такталышы мүмкүн.

Жогорку окуу жайларында өтүлүп жана окулуп жүргөн “Жалпы тил илими” курсу, анын киришүү жана теориялык - методологиялык маселелери биринчи жана акыркы курста студенттерге жеткирилет. Болочок тилчи, эне тили же жалпы эле гуманитардык - филологиялык багыттагы адистерди даярдоодо жалпы тилдик билим берүүнүн, алардын лингвистикалык кругозорун кеңейтүүнүн мааниси зор. Бул жагынан Акматов Т, Давлетов С, Иманалиев С, Сартбаев К. К. жазган “Тил илимине киришүү” (1980) курсунун өзүнчө китеп болуп чыгышынын мааниси зор. Бул китеп Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин эң керектүү китеби катары кызмат кылып келип, азыр библиографиялык сейрек кездешүүчү окуу куралы болуп калды. Ушундай эле алкоо сөзүбүздү К. К. Сартбаев тарабынан чыгарылган “Тил илими” (айрым материалдар) китебинин адресине айтууга болот (1975). С. Иманалиевдин “Тил илимине киришүү (тапшырмалар, көнүгүүлөр)” аттуу жалпы тил маселелери боюнча жазылган практикалык колдонмосу (1977). азыр дээрлик табылбай баратат. Булардан мурун чыккан К. К. Сартбаев менен С. Иманалиевдин “В.И. Ленин тил маселелери жөнүндө” деген брошюрасынын азыр керектелиши мындай турсун өзүнүн табылышы кыйын болуп калды. Демек ХХ кылымдын 70 - 80 - жылдары кыргыз тилчилери өзүнүн жугуну салымына карабастан жалпы тил маселесине дагы кол кабыш кылып турган. К. К. Сартбаевдин пикири боюнча 20 - 30 - жылдарда жалпы тил илиминин маселелери боюнча лекция окуп, семинар жүргүзгөн бирин - серин гана окумуштуу болсо

(И. А. Батманов) бара - бара бул багытта кыргыз тилчилери педагогикалык гана эмес, илимий - теориялык мазмундагы иштерге аралаша баштаганын көрөбүз.

Жалпы тил маселелеринин абалы Кыргыз Республикасы өзүнчө мамлекеттүүлүккө ээ болгондо, жогорку окуу жайларынын саны көбөйө баштаганда жаңыча мамилени талап кыла баштады. Маселен “Тил илимине киришүү”, “Жалпы тил илими” курстары боюнча жаңыртылган программалар пайда болду. (С. Ибрагимов, 1994, С. Мусаев, 1994). Акыйкатта “Тил илимине киришүү” жана “Жалпы тил илими” боюнча биринчи окуу китептерин жазуу демилгеси Т. К. Акматовго таандык (Т. Акматов, 1986). Бирок бул китептер дагы библиографиялык эсепке киргени менен азыр табылбай барат. Окуу жайларында өсүп жаткан студенттердин тил үйрөнүүгө болгон ыкыласын колдоо жана жалпы тил боюнча элементардык билимди өркүндөтүү максатында жазылган “Тил илимине киришүү курсу боюнча практикум” жазылды (С. Ибрагимов, 1966). Ал эми тил жөнүндөгү окуунун негизин студенттерге жеткирүүнүн кадамы катары “Тил илиминин негиздери” (С. Ибрагимов, 2000), “Тил илимине киришүү” (С. Мусаев, 2000) деген окуу куралдары жарыкка чыкты.

Жалпы тил илиминин маселелери боюнча атайын, илимий жана теориялык изилдөө жүргүзгөн кыргыз окумуштуулары азыр жок эмес (С. Мусаев, 1998), жана алар жөнүндө өзүнчө кеп кылуу ылайык деп эсептээр элек.

М. Мураталиевдин “Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр” аттуу эмгеги 1981 - жылы басылып чыкты (М. Мураталиев, 1981).

“Китеп студенттер, филологдор, аспиранттар жана мектептерде, жогорку окуу жайларында кыргыз тилинен сабак берүүчү мугалимдер, окутуучуларга, кыргыз тили боюнча адис илимпоздорго арналган”. Сөз башында эле автор аталган эмгектин төмөнкү маселелерди камтышын эскертет: татаал сүйлөм структурасындагы жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы, тутумдашуу жолдору, багынычтуу жана багынычсыз сүйлөмдөрдүн мүнөздүү белгилери, алардын орун тартиби,

багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн маани боюнча бөлүнүштөрү, багынычкылуу татаал сүйлөмдөр, алардын баш жана багынычкы сүйлөмдөрүнүн орду сыяктуу маселелер.

Татаал сүйлөмдүн айрым маселелерин козгоодо түркологиядагы кээ бир пикирлер эске алынат. “Татаал сүйлөм” деген термин боюнча казак, өзбек, орус тил илиминдеги аныктамаларга токтолот. Орус тилиндеги “сложное целое” (А. М. Пешковский), “синтаксическое целое” (Л. Зиндер, Т. В. Строева - Сокольская), “сложный комплекс” (М. В. Андреевская) терминдери аталат. Аларга салыштырмалуу өзбек тилинин материалындагы Г. Абдрахмановдун аныктамасы эскертилет: “Сложное предложение состоит из двух или более простых предложений в совокупности составляющих некоторое синтаксическое, семантическое и интонационное единство. Таким образом, сложное предложение представляет собою сложное целое”.

М. Мураталиев кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп синтаксистик терминдерге тактоо киргизүүгө аракет жасаган. Мында толуп жаткан окшоштуктар бар. М: татаал сүйлөм – кошмо сүйлөм; багынычкы сүйлөм – жандама сүйлөм; багынычсыз татаал сүйлөм – тең байланыштагы кошмо сүйлөм, же жөнөкөй кошмо сүйлөм, же бирдей даражалуу татаал сүйлөм; багынычтуу татаал сүйлөм – татаал кошмо сүйлөм, же багынычкы байланыштагы кошмо сүйлөм, же бирдей даражасыз татаал сүйлөм ж. б. Буга байланыштуу “кошмо сүйлөмгө” караганда “татаал сүйлөм” деген терминдин артыкчылыктарын санап өтөт.

1. Сүйлөм жөнөкөйдөн татаалга өтөт.
2. Морфологиялык жана синтаксистик термин, мүмкүн болушунча, бирдиктүү болуу керек. “Жөнөкөй сөз”, “жөнөкөй ээ” сыяктуу “жөнөкөй ээ”, “жөнөкөй сүйлөм” деген терминдер колдонулат. “Татаал сөз”, “татаал ээ” сыяктуу “татаал сүйлөм” колдонулушу керек (“кошмок” эмес).
3. Грамматикалык терминдер көп учурда карама – каршы мааниде колдонулат: жумшак – каткалан,

жоон – ичке, созулма – созулбас ж. б. демек жөнөкөй – татаал (кошмо эмес).

4. “Татаал сүйлөм” термини көбүрөөк колдонулуп жүрөт.
5. “Татаал сүйлөм” деген термин орус, кыргыз тилдерин салыштырып үйрөнүүгө шарт түзөт: сложное предложение – татаал сүйлөм.

М. Мураталиевдин келтирилген аргументтерин жөндүү деп табуу менен катар бул маселеге өзүбүздүн көз карашыбызды ар бир пункт боюнча жарыша тактап өтүүнү ылайык деп табар элек. Балким бул көз карашыбыз кошмо сүйлөмдүн маселелерин туура түшүнүүгө жардам берер деген ойдобуз.

1. “Сүйлөм жөнөкөйдөн татаалга өтөт” дегенди кандайча түшүнсө болот? Биз мында сүйлөмдүн түзүлүш структурасын гана эске алып жатабыз. “Татаалга өттү” дегенде сүйлөмдүн структурасы, түзүлүшү татаалданып, ажыратууга кыйындап кеткен жери жок. Жөн гана эки же андан артык жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кошулуп кетти. Кошулганда да жөн гана жанашып, кошмоктотуп кетип жатпайбы. “Татаал” дегенибиздин өзү ажыратууга кыйын дегендей мааниге жакын. “Кошмо” деген сүйлөмдөрдүн биринен удаа (кийин, мурун), келишин, экинчисинин мурункуга механикалык жол менен тутумдашын эске салып жатпайбы.

Башка түрк тилдериндеги бул терминди карап көрөлү. Өзбек тилинде “кошма гэл”, казакча “курмалас сөйлөм”. Бул эки тилдеги терминдер көбүнчө “кошмо сүйлөмгө” жакын экендигин далилдөө кыйын эмес.

2. Морфологиялык жана синтаксистик термин бирдиктүү болушу керектиги кайсы эрежеден алынган же ким берген көрсөтмө? Терминология маселесинде тескерисинче омонимдик учурдан же окшош атоодон качууга артыкчылык берилет эмеспи. Тилдеги ар бир грамматикалык көрүнүш анын башка категорияларындагы окшоштукка же көрүнүшкө салыштырылбай, өзүнө мүнөздүү жекече термин менен аталганы туура го. Ошондуктан термин деп “белгилүү бир

түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, көбүнчө бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмегин” түшүнөбүз. (Б. О. Орузбаева, 1972).

3. Жумшак – каткалан, жоон – ичке, созулма – созулбас (созулбас эмес, кыска) деген терминдерди карама – каршы маанидеги термин деш кандай болор экен? Булар дифференциялык (айрымалоочу) белгилерди көрсөтүүчү терминдер го. “Жөнөкөй - кошмо” деген терминдер сүйлөмдүн эки түрдүү деңгээлин көрсөткөн гетерогендик түшүнүктөр, алар карама – каршы эмес, сүйлөмдүн эки түрдүү деңгээлинин көрсөткүчтөрү.

4. Кошмо сүйлөм деген термин убагында К. Тыныстанов тарабынан сунуш кылынгандыгы белгилүү жана ага “Маани жагынан бирге тутумдашып, кошулуп кеткен сүйлөмдү – кошмо сүйлөм дейт” деп аныктама берген. Кийин ушундай эле термин менен К. К. Сартбаев “Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси” (К. Сартбаев, 1957) деген жогорку окуу жайларына арналган атайын эмгек жазды. Бир нече жылдан берки мектеп грамматикаларында дагы “кошмо сүйлөм” деген термин колдонулуп келген жана кыргыз тилинин синтаксисин изилдөө, үйрөнүүдө бул термин өзүнүн статусун “актай” алды. Ошондуктан автордун “татаал сүйлөм” термини көбүрөөк колдонулуп жүрөт” дегени кийинки жылдарга гана тийиштүү.

5. Автордун “сложное предложение – татаал сүйлөм” деген терминдер орус, кыргыз тилдерин салыштырып үйрөнүүгө шарт түзөт” деген оюна кошулуу кыйын. Кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы эле түркологияда орус тилинин жаратылышына жана грамматикасына ылайыктап түрк тилдерин изилдөөнүн айрым терс таасирлери жөнүндө айтылып келет. Орус тили генеалогиясы жана морфологиялык типология боюнча түрк тилдеринен айырмалана тургандыгын эске алсак, айрыкча кошмо сүйлөм, аларды ажыратуу боюнча лингвистикалык критерийлер бул эки тилде өз ара туура келбестиги байкалат. Түрк тилдери өзүнө мүнөздүү изилдөө мамилесин жана ыкманы талап кыларына илимий коомчулук бүгүн ынанып отурат. Орус тилиндеги “сложное

предложение” деген терминдин бул себептүү кыргыз тилинин сүйлөм түзүлүшүнө түздөн – түз ченелишин анчалык ылайыксыз деп эсептээр элек.

К. К. Юдахиндин “Кыргызча - орусча” сөздүгүндөгү кошмо, татаал деген сөздөрдүн котормосун жана көрсөтүлгөн негизги маанилерин карап көрөлү:

Кошмо – объединенный, федеративное соединение. Татаал – мучительный, трудный (411, 713 - беттер). Бул сөздөрдүн башка маанилериндеги айрым окшоштуктарды кое туруп, автор берген ушул, негизги маанилеринин өзү эле кайсынысы терминдик колдонууга ылайык экендигин жана кошмо сүйлөмдүн ички маңызын кайсынысы тагыраак билдирип тургандыгын байкоого болот.

Мына ушундай эле “багынычсыз татаал сүйлөм” деген термин “тең байланыштагы кошмо сүйлөм” деген терминге караганда, “багынычтуу татаал сүйлөм” деген термин “багынычкы байланыштагы кошмо сүйлөм” деген терминге караганда колдонууга ылайыктуу делет. (9-6).

Андан ары багынычтуу жана багынычсыз татаал сүйлөмдөр жөнүндөгү окумуштуулардын арасындагы бирдиктүү пикир жок экендиги туурасында сөз болот. Алсак айрым окумуштуулар жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочу шарттуу ыңгай -са, чакчыл же башка формалар менен аяктаса, баяндоочтору ойду так бүтүрө албагандыгы себебинен багынычтуу татаал сүйлөм боло алат дешет. Аларды өзүнчө ажыратып жиберүүгө болбойт, жеке айтылбайт. Ал эми жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар биринин баяндоочу ойду так бүтүрсө, ал сүйлөмдөрдү ажыратып жиберүүгө мүмкүн, демек, алар багынычсыз татаал сүйлөм боло алынат. Мындай пикирди убагында К.Сартбаев (көрсөтүлгөн эмгек), кийин башка түркологдор кубаттаса да, М.Мураталиев ага макул эмес. Ушул себептен төмөнкү сүйлөмдөр багынычсыз татаал сүйлөм деп эсептелет. *Асманда жылдыздар жайнап, жерде электр шамы жанууда (Н. Б.). Бири кандайдыр бир чыгарманы окуп отурса, бири кол өнөрчүлүгү менен аракеттенип жатат. (М. Ж.). Күтүлгөн коноктор келбей, күтүлбөгөн коноктор келишсе болобу!*

түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, көбүнчө бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмегин” түшүнөбүз. (Б. О. Орузбаева, 1972).

3. Жумшак – каткалан, жоон – ичке, созулма – созулбас (созулбас эмес, кыска) деген терминдерди карама – каршы маанидеги термин деш кандай болор экен? Булар дифференциялык (айрымалоочу) белгилерди көрсөтүүчү терминдер го. “Жөнөкөй - кошмо” деген терминдер сүйлөмдүн эки түрдүү деңгээлин көрсөткөн гетерогендик түшүнүктөр, алар карама – каршы эмес, сүйлөмдүн эки түрдүү деңгээлинин көрсөткүчтөрү.

4. Кошмо сүйлөм деген термин убагында К. Тыныстанов тарабынан сунуш кылынгандыгы белгилүү жана ага “Маани жагынан бирге тутумдашып, кошулуп кеткен сүйлөмдү – кошмо сүйлөм дейт” деп аныктама берген. Кийин ушундай эле термин менен К. К. Сартбаев “Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси” (К. Сартбаев, 1957) деген жогорку экуу жайларына арналган атайын эмгек жазды. Бир нече жылдан берки мектеп грамматикаларында дагы “кошмо сүйлөм” деген термин колдонулуп келген жана кыргыз тилинин синтаксисин изилдөө, үйрөнүүдө бул термин өзүнүн статусун “актай” алды. Ошондуктан автордун “татаал сүйлөм” термини көбүрөөк колдонулуп жүрөт” дегени кийинки жылдарга гана тийиштүү.

5. Автордун “сложное предложение – татаал сүйлөм” деген терминдер орус, кыргыз тилдерин салыштырып үйрөнүүгө шарт түзөт” деген оюна кошулуу кыйын. Кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы эле түркологияда орус тилинин жаратылышына жана грамматикасына ылайыктап түрк тилдерин изилдөөнүн айрым терс таасирлери жөнүндө айтылып келет. Орус тили генеалогиясы жана морфологиялык типология боюнча түрк тилдеринен айырмалана тургандыгын эске алсак, айрыкча кошмо сүйлөм, аларды ажыратуу боюнча лингвистикалык критерийлер бул эки тилде өз ара туура келбестиги байкалат. Түрк тилдери өзүнө мүнөздүү изилдөө мамилесин жана ыкманы талап кыларына илимий коомчулук бүгүн ынанып отурат. Орус тилиндеги “сложное

предложение” деген терминдин бул себептүү кыргыз тилинин сүйлөм түзүлүшүнө түздөн – түз ченелишин анчалык ылайыксыз деп эсептээр элек.

К. К. Юдахиндин “Кыргызча - орусча” сөздүгүндөгү кошмо, татаал деген сөздөрдүн котормосун жана көрсөтүлгөн негизги маанилерин карап көрөлү:

Кошмо – объединенный, федеративное соединение. Татаал – мучительный, трудный (411, 713 - беттер). Бул сөздөрдүн башка маанилериндеги айрым окшоштуктарды кое туруп, автор берген ушул, негизги маанилеринин өзү эле кайсынысы терминдик колдонууга ылайык экендигин жана кошмо сүйлөмдүн ички маанын кайсынысы тагыраак билдирип тургандыгын байкоого болот.

Мына ушундай эле “багынычсыз татаал сүйлөм” деген термин “тең байланыштагы кошмо сүйлөм” деген терминге караганда, “багынычтуу татаал сүйлөм” деген термин “багыныкы байланыштагы кошмо сүйлөм” деген терминге караганда колдонууга ылайыктуу делет. (9-б).

Андан ары багынычтуу жана багынычсыз татаал сүйлөмдөр жөнүндөгү окумуштуулардын арасындагы бирдиктүү пикир жок экендиги туурасында сөз болот. Алсак айрым окумуштуулар жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочу шарттуу ыңгай –са, чакчыл же башка формалар менен аяктаса, баяндоочтору ойду так бүтүрө албагандыгы себебинен багынычтуу татаал сүйлөм боло алат дешет. Аларды өзүнчө ажыратып жиберүүгө болбойт, жеке айтылбайт. Ал эми жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар биринин баяндоочу ойду так бүтүрсө, ал сүйлөмдөрдү ажыратып жиберүүгө мүмкүн, демек, алар багынычсыз татаал сүйлөм боло алынат. Мындай пикирди убагында К.Сартбаев (көрсөтүлгөн эмгек), кийин башка түркологдор кубаттаса да, М.Мураталиев ага макул эмес. Ушул себептен төмөнкү сүйлөмдөр багынычсыз татаал сүйлөм деп эсептелет. *Асманда жылдыздар жайнап, жерде электр шамы жанууда (Н. Б.). Бири кандайдыр бир чыгарманы окуп отурса, бири кол өнөрчүлүгү менен аракеттенип жатат. (М. Ж.). Күтүлгөн коноктор келбей, күтүлбөгөн коноктор келипсе болубу!*

М. Мураталиев К. Сартбаевдин “жалаң гана грамматикалык формага көңүл бургандыгын байкаган” (11-б). Башка критерийлер бул жыйынтыкка каршы келеби, эмне себептен бул сүйлөмдөр багынычсыз болуу керектигин автор бул сүйлөмдөрдүн мисалында азырынча далилсиз калтырат.

К. К. Сартбаевдин багыныңкы сүйлөмдөрдү байламталуу жана байламтасыз багыныңкы сүйлөм деп бөлүү кыргыз тилине мүнөздүү эмес экендиги тууралуу ойлору теоретикалык жана практикалык шилтемдер менен М. Мураталиев тарабынан дагы бир жолу такталып өтүлөт.

Түркологиялык илимий адабияттарда багыныңкы сүйлөмдөрдү классификациялоодо алардын өз ара тутумдашуусундагы: а) грамматикалык маанилерге, б) грамматикалык каражаттарга жана в) алардын формаларына көңүл бурулат. Маселен З. М. Закиев баш жана багыныңкы сүйлөмдүн байланышынын синтетикалык, аналитикалык жолун ажыратат. Баш, багыныңкы сүйлөмдөр бири – бирине баяндоочтору аркылуу көз каранды болушса – синтетикалык, пауза менен байланышса – аналитикалык деп аталат. Н. А. Баскаков боюнча багынычсыз жана багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери байламталар аркылуу тутумдашуусу мүмкүн. Демек байламталарды колдонуу татаал сүйлөмдүн эки түрүнө тең мүнөздүү.

Багынычтуу жана багынычсыз татаал сүйлөмдөрдү ажыратууда алардын составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү а) баяндоочтордун формасына, б) сүйлөмдөрдүн ээлеген маанилерине, в) алардын ортосундагы грамматикалык маанилерине жана г) грамматикалык байланыштарына бирдей даражада көңүл буруу керек. Айрыкча татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өзүнчө бөлүп кароого мүмкүн эмес, анда ошол татаал сүйлөмдүн структурасы бузулат.

А. Н. Кононовго таянып баш жана багыныңкы сүйлөмдөр багындыргыч, багындырбас интонациянын жардамы менен тутумдашары айтылат. “Өмүрбек, эч бир балага ыркын кошпой, четте турду; ал башка, жаны эле келип кошулган” деген сүйлөм багынычтуу татаал сүйлөм деп

түшүндүрүлөт. “Өмүрбек эч бир балага ыркын кошпой, четте турду” баш сүйлөм болуп, өзүнөн кийинки сүйлөм менен багындыргыч интонация аркылуу байланыш жасалгандыгы айтылат. Бирок ушул эле сүйлөмдүн автор берген аныктамасына келишүүгө болбойт. Бул жерде тескерисинче багындырбас интонация катышып турат. Сүйлөм грамматикалык талапка жооп берген эки жөнөкөй сүйлөмдүн маанилик тутумунан турат. Болгондо мурункунун жагдайын кийинкиси чечмелеп, толуктап турат. Автор таянган

Н. К. Дмитриевдин багыныңкы сүйлөмгө койгон эки талабы: а) айтылуучу ойдун шарттуу түрдө аякташы; б) өзүнчө ээси жана жак мүчөлөрүнүн биринде турган баяндоочтун болушу толук аткарылбай отурат. Айтылуучу ой эки сүйлөмдө тең шарттуу эмес, толугу менен аяктап турбайбы.

Же автор сунуш кылган М. Ш. Ширалиевдин багыныңкы сүйлөмгө койгон критерийлерин көрөбүз: а) ойдун бир аз бүтүрө айткандыкты билдирүүсү; б) баяндоочто сөзсүз жактык – предикативдик көрсөткүчтөр болуу керек; в) баш сүйлөм менен байланыш жасоо каражаттары – багындыргыч байламталар, байламта сөздөр, шарттуу бөлүкчөлөр болуу керек. Бул жолу дагы талаптары аткарылбай калган.

М. Мураталиев деги эле багыныңкы сүйлөмгө коюлган грамматикалык критерийлерди толугу менен көңүлгө албай, алардын логико – семантикалык маанисине айрыкча маани бергендиги байкалат. Синтаксистик изилдөөнүн негизги критерийи грамматикалык көрсөткүчтөр болгондо гана алынган жыйынтыктын жана берилген аныктаманын ишенимдүүлүгү жогорулашына шек санагыбыз келбейт.

Эмгектин кийинки бөлүмү татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдүн структурасына, тутумдашуу жолдоруна арналат.

Татаал сүйлөмдөрдүн байламталар аркылуу тутумдашына жандоочтор аркылуу байланыштын кирбей тургандыгын жактап кетет. Автор байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү “байламтасыз багынычсыз” жана “байламтасыз багынычтуу” деп бөлүп кароону сунуш кылат. Натыйжада Н.З. Гаджиеванын түрк тилдеринде байламтасыз багынычтуу

татаал сүйлөмдөр жок экендиги тууралуу пикирине автор кошулбайт. Ага каршы “*Ок жеген кийикти алып келүүгө эч ким даабады: ал жалама капчыгайдын боорунда жатат.*” (К. Ж.) деген сүйлөмдү байламтасыз багыныңкы сүйлөм деп атайт да, бул татаал сүйлөмдүн мурунку компонентин баш, кийинкисин багыныңкы сүйлөм деп түшүдүрөт. Бул ойго да келишүү кыйын. Жөн гана логикалык ой жүгүртүү менен сүйлөмдө себеп багыныңкылык маани бар деген ой таңууланат. Автор мында тең байланыштагы сүйлөмдөрдүн ортосундагы өз ара катышы же сүйлөмдүн жалпы мазмунунан келип чыккан кырдаалды эске албагандыгы көрүнүп турат. Бул сүйлөмдөр өз ара татаал сүйлөм болуп тутумдашып бири – бирине тийиштүү катышта болуп турат. Сүйлөмдөрдүн өз ара толуктоо, түшүндүрүү катышы сыртка чыгып тургандыгын танууга болобу? Ал эми лексика – семантикалык жактан тең байланыштагы сүйлөмдүн бардык талабына толук жооп берилип турат. Грамматикалык жактан бул татаал (кошмо) сүйлөмдү баш жана багыныңкы кылып ажыратуунун зарылдыгы көрүнбөйт. А. Жапаров айткандай тең байланыштагы сүйлөмдөргө өз ара суроолор да берилиши мүмкүн эместиги бул мисалдан көрүнүп турат. (А. Жапаров, 1991). Же “*Бурма ыйлаган болуу керек: узун кирпичтери ымдалышып турат*” деген сүйлөмдү кайсы негизде багыныңкы сүйлөм дешке болот? Грамматикалык жактан ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн өзүнчө баш жана айкындооч мүчөлөрү бар, болгондо эки сүйлөмдүн өз ара бирин – бири толуктоо катышы көрүнүп турат. Ушул татаал (кошмо) сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара ордун алмаштырганда да негизги маани бузулбайт. Ушунун өзү эле бул сүйлөмдүн тең байланыштагы татаал структурада тургандыгы жөнүндө айтып турат.

“*Айтсам - укпадын*” деген сүйлөмдө тыным (пауза) анчалык байкалбаганы менен составы кенейген сайын тыным даана байкалып бара берет. “*Мен айтсам, сен укпадын*” деген мисалдарды келтирип автор: “Демек кыргыз тилинде интонация жок жерде, сүйлөм да жок деген пикир анчалык

ынанарлык эмес сыяктанат” дегени көрүнүп турган, өзү далилдеп жаткан нерсени өзү танып жатканга окшоп кетет.

Андан ары М. Мураталиев татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрүн эсептеп кетет (жалан, жайылма, бир – эки составдуу, жаксыз, атама, бир өңчөй мүчөлүү).

Татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр айырмаланганда алардын структурасына, өз ара байланыштуу жолдоруна, туюндурган маанилерине жана алардын тыгыз байланышта болоруна айрыкча маани беришибиз керектиги жогорку мисалдардан байкалып турат.

Албетте тең байланыш деген түшүнүк тапгаза көз каранды эмес, тиешесиз маанисинде кабыл алынбашы керек. Тең байланыш – бул грамматикалык жактан сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүгү. Ал эми татаал (кошмо) сүйлөмдүн түшүнүгүндө анын составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири – бирине тийиштүү катышта, мамиледе болот. Ушул себептен алар татаалга (кошмого) биригип жатпайбы. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара катышын, мамилесин билдирип турган логико – семантикалык б. а. эмфатикалык көрсөткүчтөрдөн башка дагы багынычтуу, багынычсыз интонация жана багындыргыч, багындырбас байламталар бар экендигин эске алуу маанилүү.

Багынычтуу жана багынычсыз татаал сүйлөмдөрдү бири – бирине айырмалоочу негизги белгилерге төмөнкүлөр көрсөтүлөт.

1. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн так бөлүү керек.

а) баш сүйлөм багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө болот; багыныңкы сүйлөмдөрдөгү айтылган ойдун натыйжасын, жыйынтыгын билдирет;

б) багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө берилген суроого жооп болуп түшөт.

2. Багынычсыз татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр туюндурган маанилери боюнча өз ара бирдей даражада болот, баш жана багыныңкы маани болбойт.

Бирок М. Мураталиев боюнча төмөнкү сүйлөмдөрдүн эки башка топко кирип калышы ишенимдүү далилге ээ эмес сыяктуу. "Арпа бышып, буудай сары ала тартты" деген татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири – биринин эч кандай кырдаалын көрсөтпөй, жөн гана удаалаш окуяны баяндайт, демек, баш жана багыныңкы деп ажыратууга болбойт – деп түшүндүрөт. Ал эми "Айлананы туман жыш каптал, жайыттагы малды көрүүгө мүмкүн болбоду" деген сүйлөмдүн кийинки компоненти ойдун натыйжасын көрсөтөт да – баш сүйлөм болуп, жалпы сүйлөм себеп багыныңкы деп аныкталат. Бул ойлорго макул болуш кыйын. Грамматикалык критерий жагынан бул эки татаал сүйлөм багыныңкы байланышта экендигин моюнга алуу керек. Экинчиден ошол эле эмне үчүн? деген суроону биринчи сүйлөмгө берүүгө болбойбу? Буудай сары ала тартканда арпа көк бойдон эле тура бермек беле? Же "арпа бышып" менен "буудай сары ала тартты" деген сүйлөмдөрдү бирдей даражада, багыныңсыз деп кандайча түшүндүрүүгө болот. Автор бул жерде кандайдыр так эмес, ылайыксыз мисалды окуучуга сунуш кылат.

3. Багындырбас, багындыргыч интонациянын, байламтардын кызматын эске алуу керек. Ушул себептен автор "Күткөн коноктор келишпей, күтпөгөн коноктор келишти" жана "Четин гүлдөп, тал бүрдөдү" деген мисалдардагы *-бай, -ып* формасындагы баяндоочтор багыныңсыздыкты же багыныңтуулукту билдире тургандыгын ажырата албай тайсалдайт. Акырында "Чал-кемпирлер күнөздөп, балдар чүкө ойноп жатышат" жана "Айдала турган жер айдалбай, айдалбай турган жер айдалыптыр" деген сүйлөмдөрдүн структурасын баш жана багыныңкы деп ажыратуу мүмкүн эмес деп тыянак чыгарат. Бирок кийинки эле беттеги "Мал жайытка кетиш, короо ээн калды" жана "Жамгыр жаабай, жер көгөрбөйт" деген сүйлөмдөрдүн составынан баш жана багыныңкы сүйлөмдү ажыратса болот экен. Бул сыяктуу эки анжы мамиле тилдик көрүнүштүн маңызын ачууда чаржайыттыкка алып келери түшүнүктүү. Бирдиктүү критерийдин жоктугу, грамматикалык көрүнүштү логикалык

категориянын жардамы менен иликтөө мурунтан эле тил илимине аздыр-көптүр залал келтирип жүрөт.

Ушул китеп чыккан доордо (1980-жылдар) жана андан кийин жалпы эле түркологиялык адабиятта *-ып, -бай* сыяктуу формалардын багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу боло алары айтылып келет. (М. Балакаев, 1971). Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун өзгөчүлүгү – анын окуянын, кыймыл-аракеттин толук бүтпөстүгүн же салыштырмалуу аяктагандыгы көрсөткөндүгүндө болуп жүрбөйбү. Ошондуктан *-ып, -бай, -са, -дыктан, -майынча* формалары аркылуу багыныңкы сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмгө тутумдашарын факты катары моюнга алууга убакыт жетти.

Багыныңсыз татаал сүйлөмдүн байламтасыз түрү талдоого алынат. Өкүнүчтүү нерсе М. Мураталиев К. Сартбаевдин 1957 – жылда, А.Жапаровдун 1951 – жылы чыккан синтаксис боюнча окуу китептерине таянат жана алардагы сүйлөмдөрдүн классификациясындагы терминдер боюнча өз пикирлерин ортого салат.

Түркологиядагы кийинки учурдагы дагы бир мамиле – багыныңсыз сүйлөмдөрдүн ачык жана жабык структурасы жөнүндө. Ачык структура – сүйлөм эки же андан көп сүйлөмдөн турат, жабыгы – татаал сүйлөмдө предикативдик байланыштагы эки гана жөнөкөй сүйлөмдөн турган учурлары, мындагы негизги элемент – байламтанын болушу. Кыргыз тилиндеги багыныңсыз татаал сүйлөмдөрдү ачык жана жабык структурага ажыратуу кандайдыр мүнөздүү эмес же тийиштүү денгээлде изилдөө жүргүзүү керектиги айтылат.

Мезгилдеш багыныңсыз татаал сүйлөмдү ажыратууда М. Мураталиев дагы эле "Четин гүлдөп, тал бүрдөдү", "Жакада чөп чабылып бүтүп, ар кайсы жерде аштык эгиндер да жыйналган" деген сүйлөмдөрдү багыныңсыз деп эсептейт. Дагы эле татаал сүйлөмдүн составындагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун эске албайт. Окуялар биринин артынан бири келгендиктен *-ып* аркылуу уюшкан "Жер бети боз торгой тартып, күн жылымдай, чан

калан деген сүйлөм дагы удаалаш маанидеги багынычсыз татаал сүйлөм деп эсептелинет.

Кийинки бөлүм байламталар аркылуу келген багынычсыз татаал сүйлөмдөргө арналат. Багындырбас байламталардын сүйлөмдүн түрдүү структурасын түзүү жөндөмдүүлүгү жөнүндө кеп болот. Алардын байланыштыргыч (жана, жана да, ары, да), каршылагыч (бирок, а, ал эми, ошентсе да), божомолдогуч (же, же болбосо) болуп бөлүнүшүнө ылайык багынычсыз татаал сүйлөмдөргө мисал келтирилет.

М. Мураталиев 1959 – жылы чыккан өзүнүн “Азыркы кыргыз тилиндеги байламталар” деген эмгегинде ошол эле багындырбас байламталарды байланыштыргыч, каршылагыч, ажыраткыч деп бөлүштүрөт. *Же, же болбосо* байламталарын терминдик жактан кандай айтылышы тагыраак болот? Божомолдогучпу же ажыраткычпы? Автор өзүнүн эки ача мааниде атаган эки башка эмгегиндеги терминдерди тактай кетпегени дагы өкүнөрлүк иш.

Жогоруда айтылгандар терминология маселесиндеги кээ бир синонимдик тактоо киргизүү үчүн жана тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн лексико – грамматикалык жана структуралык түзүлүшү боюнча тийиштүү ой – пикирибизди ортого салуу ирегинде сунуш кылынды.

Адамдын ой – пикирин башка бирөөгө жеткирүүнүн, берүүнүн бирден – бир жолу оозеки сөз экендиги жалпыга белгилүү, ушул себептен тилди негизги коммуникативдик бирдик деп бекер айтып жүргөнүбүз жок бирок жазуунун чыгышы, өнүгүшү жана бүгүнкү кызматы адамдын оюн – санаасын башка бирөөгө жеткирүүнүн дагы бир өзгөчө каражаты экендигин ким тана алат. Бирок жазуунун дагы “кемчилиги” бар, ал аркылуу эң негизги, маалымат берүүчү субъектти түздөн – түз көрүүгө болбойт, бирок ал информатордун (маалымат берүүчүнүн) сөзүн так, жеткиликтүү, түшүнүктүү, керек болсо бузбай жеткирүүнүн амалын дагы адам өзү ойлонуп тапты. Ал жазууда колдонулуучу тыныш белгилери. Сүйлөм жөнүндөгү окуу менен тыгыз байланышкан тыныш белгилеринин принциптери

алгачкы эне тил грамматикалары менен бирге калыптанып отурганын кыргыз тилинин синтаксисинин башатынан эле байкоого болот (К. Тыныстанов, А. Шабдан уулу ж. б.). Бүгүн ушул маселени илимий негизге коюу, анын кеңири массага жайылтуу аракети А. Турсуновдон башталат. Анын 1981 – жылы чыккан “Кыргыз тилинин тыныш белгилери” биринчи жолу 1969 – жылы эле жарык көргөн. Бул жолу автор аны олуттуу толуктоолор менен жабдып, окуу жайларындагы окутуу практикасына жакындаткан. Мурун кайсы бир синтаксистик категория өзүнчө тема катары белгиленип, грамматикалык мүнөздөмөсү берилип, кийин ылайыктуу тыныш белгилерин коюу жолдору көптөгөн мисалдардын жардамы менен түшүндүрүлөт.

Тыныш белгилери жазуу аркылуу берилген оозеки тилди маанисине карай бөлүкчөлөргө ажыратып, алардын ортосундагы мамилени билдирүү, айтылган ойдун стилистикалык, интонациялык, эмоционалдык маанилерин туура жеткирүү үчүн колдонулат.

Жазылган текстте тиешелүү тыныш белгилери коюлбаса же туура эмес коюлса, тексттин мазмуну туура эмес түшүнүүдөн тескери мааниге чейин кетип калышы мүмкүн. Албетте оозеки, жазуу тилинин өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүгү болот: оозеки тилде сөздөр эркин колдонулуп, орун тартиби өзгөрүлүп, сүйлөмдөр кыска келип, буларга кошумча адам жаңсоо, баш чайкоо сыяктуу каражаттарды колдонушу мүмкүн. Булар оозеки тилде колдонулбагандыктан тыныш белгилери өксүктөрдү толуктоонун аракети катары түшүнүлүүсү тийиш. Тыныш белгилерин ажыратууда (деги эле тилде) интонациянын мааниси чоң. Анын жардамы менен же аны көрсөтүш үчүн тыныш белгилеринин сандык жана сапаттык кызматын ажыратабыз. Маселен суроо маанисин билдирүү үчүн суроо белгиси, сүйлөмдүн аяктаганын билгизип чекит коебуз ж. б.

Тыныш белгилерин коюуда грамматикалык (синтаксистик) принцип колдонуу керек. Синтаксис гана коммуникативдик актыга тийиштүү маселе караганга байланыштуу жазылган текст дагы башка бирөөгө маалымат

берүү максатында жазылгандыгы өз ара үндөш болуп турат. Кыргыз тилиндеги бүгүн колдонулуп жүргөн тыныш белгилерине чекит, суроо, илеп белгиси, көп чекит, үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит, сызыкча, кашаа, тырмакча кирет. Бул тыныш белгилерди А. Турсунов сүйлөмдө колдонулуучу ордуна карай эки топко бөлүп түшүндүрөт: сүйлөм аягына коюлуучу жана сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилер.

Сүйлөм аягына чекит, суроо, илеп белгиси, көп чекит коюлат, сүйлөм ичинде үтүр, үтүрлүү чекит, сызыкча, кош чекит, кашаа, тырмакча кездешет. Булардын баарынын синтаксистик бирдиктердин ар кандай жагдайында колдонулушун автор тизмелеп чыккан. Маселен, ээ менен баяндоочтун ортосуна, бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына, обочолонгон сүйлөм мүчөлөрү катышканда ж. б. учурда кандай тыныш белгилери коюлары жөнүндө көрсөтмөлүү мисалдар алдыга тартылган.

Студенттер, окуучулар же деги эле айрым категориядагы жарандар каратма, киринди, сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдө тыныш белгилерин коюунун эрежелерин толук сактабайт. А. Турсуновдун китебинде бул учурларга жеткиликтүү түшүндүрмөлөр берилген.

Татаал сүйлөмдүн тыныш белгилери өзүнчө мамилени тилеп турат. Байламталуу, байламтасыз тен байланыштагы кошмо сүйлөмдөр, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөр жана алардын бир нече түрлөрү, төл жана бөтөн сөздөрдүн толуп жаткан тыныш белгилери (үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит, сызыкча, кашаа, тырмакча ж. б.) грамматикалык категорияларды жана синтаксистик эрежелерди жакшы билүү талабын өзүнөн – өзү коюп жаткан сыяктуу.

Оозеки тилдин өзгөчөлүгү ушунда, анын колоритин бузбоо үчүн айрым учурда тыныш белгилери кабатталыш келиши мүмкүн. Мындай учур көбүнчө эмфатикалык жагдайда кездешкени менен турмуштагы боло турган, болуп жүргөн көрүнүш экенин ким танат. (Кандай эркин, кандай сонун!... Мен байлап койсо да турбас элем... - деп, Аманкул эжесине карады.)

А. Турсуновдун тыныш белгилери жөнүндөгү чакан китеби ушул бөлүм менен аяктайт.

“Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр” (Б. Тойчубекова, 1983) бул кезге чейин ушундай аталышта атайын изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Бир составдуу сүйлөмдөрдүн маселелери Ы. Жакыпов менен М. Мураталиевдин (Ы. Жакыпов, 1956), Жакыповдун (1958, 1965, 1975), А. Жапаровдун (1966, 1979) эмгектеринде козголгон. Бирок аларда эки составдуу сүйлөмдөр жөнүндө көбүнчө сөз козголуп, бир составдуу сүйлөмдөр жалпы жөнүнөн же де – факто гана айтылып келген. Эми бир составдуу сүйлөм менен кемтик сүйлөмдүн статусу жөнүндө сөзгө өчүрөт келди окшойт.

Бир составдуу сүйлөмдүн түркологияда каралышын Б. Тойчубекова М. Казем – Бектин айтылуу эмгегинен баштаган (Казань, 1846), анын “одноличные глаголы” деген термин – атоосун эске салат (кырг: *жамгыр жаар, таң атар, таң атат*). Октябрь революциясынан кийинки мезгилде деле бир составдуу сүйлөм эки составдуу сүйлөмдөн көп убакыт бою бөлүнбөй келгендиги байкалат, себеби көпчүлүк түркологдор ээ менен баяндоочу бар сүйлөмдү гана сүйлөм деп эсептеп келишкен. Бул боюнча автор А.Н.Кононов, В. А.Гордлевский, Н. К. Дмитриев, Л.Н.Харитоновдун эмгектерине таянса, бир составдуу сүйлөм проблемаларына тиешеси бар М. Балакаев, М. З. Закиев, А. Ч. Кунаа, У. Б. Алиевдин иликтенген синтаксистик эмгектеринен кабар берет. Жаксыз, ээсиз, жагы белгилүү, жагы жалпылама деген сыяктуу бир составдуу сүйлөмдөр жөнүндөгү ар кандай ой – пикирлерден кабар берилет дагы, сөз – сүйлөм, вокативдик сүйлөмдөр боюнча кыргыз тилинде атайын изилдөөлөрдүн жоктугу айтылат. Өткөндөгү кыргыз тили боюнча айрым авторлордун (Жакыпов, Мураталиев, 1956) ээсиз сүйлөм деп илимий айламплага алып келген терминдик түшүнүгү андан ары “ээсиз жактуу сүйлөм”, “жагы так эмес ээсиз сүйлөм”, “маани жагынан жалпыга жактуу ээсиз сүйлөм” деп бөлүнүп берилсе дагы, жалпы эле бир составдуу сүйлөмдүн табияты толук ачылбай калгандыгы такталат. Ушул сыяктуу кемтик сүйлөм,

жагы белгисиз бир составдуу, жагы жалпылама бир составдуу жана атама сүйлөмдөр илимий талдоону күтүп турат. Бул сыяктуу бир составдуу сүйлөмдүн жаратылышын, семантикасын, грамматикалык көрсөткүчтөрүн тактоо түрк тилдери жөнүндөгү илимдин милдети.

Кийинки жылдары бул маселе боюнча А. Жапаровдун мурунку (А. Жапаров, 1966) көз карашы (туюк жактуу, жандама жактуу, аныктама жактуу жана жаксыз) жана кийинки көз карашынан (А. Жапаров, 1979) айрымаланат (белгилүү жактуу, жамдама жактуу, туюк жактуу, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм).

Биринчи главада жогоркуларга кошумча бир составдуу сүйлөмгө жалпы мүнөздөмө берилип, аларды классификациялоого өтүлөт, андан барып бир составдуу сүйлөмдөрдөн эки составдуу сүйлөмдөрдүн жана кемтик сүйлөмдөрдүн айырмасы тийиштүү аргументтер менен такталат.

Бир составдуу сүйлөмдөр ошентип этиштик бир составдуу сүйлөмдөр жана атооч сөздөрдөн жасалган бир составдуу сүйлөмдөргө ажырашы белгилүү болду. Ал эми этиштик бир составдуу сүйлөмдөрдүн тобуна жагы белгилүү, жагы белгисиз, жагы жалпылама бир составдуу сүйлөмдөр кирет.

Жагы белгилүү сүйлөм А. Жапаровдо (1979) белгилүү жактуу, педагогикалык окуу жайларына арналган китепте (Ы. Жакыпов ж. б., 1973) аныктама жактуу сүйлөм деп аталганы менен аларга келтирилген мисалдар аталган сүйлөмдүн чыныгы табиятын мүнөздөй албастыгына көңүл бурулат (*Менин машыгуум керек, сага тамеки тартууга болбойт*). Жагы белгисиз сүйлөмдүн компоненттик түзүлүшүн салыштырып отуруп, Б. Тойчубекова алардын кыргыз тилинде 44 схемалык түрү бар экендиги китепте тизмеленип, саналып жазылып чыккан, кийин жагы белгисиз сүйлөмдөрдүн семантикалык функциялары мисалдар менен түшүндүрүлөт.

Жагы жалпылама бир составдуу сүйлөмдөр дагы (*көзү сокурга жолук, көкүрөгү сокурга жолукпа*) турмуштун ар кандай жагдайында, түрдүү мааниде айтылган сүйлөм

конструкциясын түзө ала тургандыгы фольклордон, жазма адабияттан, макал – лакаптан келтирилген мисалдардан байкалып турат.

Атама сүйлөм бир составдуу сүйлөмдүн негизги түрү. “1945 – жылдын 8 – майы. Түрк фронтунун штабы. Согуш али басыла элек” деген сүйлөмдөрдүн ээ менен эч кандай байланышы жок, анткени мында жак, сан боюнча ээрчише турган жана мааниси боюнча катыштыгы бар баяндооч жок. Анын болушу да зарыл эмес. Атама сүйлөмдүн сырткы көрүнүшү боюнча грамматикалык ээге окшош экендиги, анын базасында жасалышы жана башка уюштуруучу тилдик каражаттар чектелип өтөт.

Б. Тойчубекованын биз сөз кылып отурган эмгегинин басымдуу бөлүгү атооч сөздөрдөн жасалган бир составдуу сүйлөмгө – атама сүйлөмдөргө арналган. Атама сүйлөмдөрдүн жалпы мүнөздөмөсүнө, буга ылайык көз караштар орус тили илими, түркология боюнча жазган авторлордун эмгектери аркылуу обзорго алынат. Көрсө атама сүйлөм боюнча жазылган же ага тиешелүү илимий эмгектер арбын экен (көп тилдердин материалында). Ал эми атама сүйлөмдүн жасалышы, жасалуу жолдорунун формасы жана мазмуну ар түрдүү болгону менен ошолордун өзүндө эле кандайдыр диалектикалык бирдик сакталган. Жөнөкөй же татаал зат атооч, изафеттик айкаштар, атооч сөздөрдүн айкашып келиши, атоочтуктар менен зат атоочтор, тактооч менен атоочтор болобу же жалаң жана жайылма түзүлүштө болобу, алардын структурасындагы сөздөрдүн орун тартиби ж. б. кызыктуу лингвистикалык мүнөздөмөлөрү атама сүйлөмдүн тилдеги, тексттеги, оозеки сүйлөө тилиндеги көп кырдуу жана мазмундуу мүнөздөмөсүн ачык берүүдө бир топ активдүү катыша тургандыгына ынанабыз.

Ошондо атама сүйлөмдүн семантика – структуралык типтери кыргыз тилинин фактыларын эсепке алганда төмөнкүлөргө бөлүнүшү сунуш кылынат.

1. Турмушту же турмуштук ар түрдүү көрүнүштөрдү, окуяны билдирүүчү атама сүйлөм.
2. Кабар берүү мүнөзүндөгү атама сүйлөм.

3. Эмоциялуу атама сүйлөм.

4. Шилтеме атама сүйлөм.

Турмуштук окуяны билдире ала турган атама сүйлөмдөрдүн семантикасы жана коммуникативдик функциясы өтө көп болгондуктан аларды сүрөттөп – баяндоочу жана сыпаттоочу түрлөргө да ажыратууга болот. Сүрөттөп – баяндоочу атама сүйлөм (*Түн. Айлана көзгө сайса көрүнгүсү*) кандайдыр визуалдык образды, бөлүктү, мезгилди (*эртен менен; Күн улуу шашке*) билдириши мүмкүн. Сыпаттоочу атама сүйлөм драмалык чыгарманын стилин түзүүчү негизги көркөм каражат сыяктуу кабыл алынат (*Малдыбайдын үй – ичи; Учей – Фунун эки кабат үйү*).

Бир составдуу сүйлөмдүн структуралык составын бир гана баш мүчө түзүп, экинчи баш мүчөнүн болушун керектебеси жана минималдык формасы бир же бир нече компоненттен турушун тактоо менен корутунду чыгарылат.

Атама сүйлөм жөнүндөгү III глава китептин эң кызык, далилдүү жана илимий – методикалык ыкмалар орундуу колдонгон бөлүмү сыяктуу. Орус, түрк тилдеринин айланасында атама сүйлөмгө тиешеси бар илимий эмгектер, диссертациялык изилдөөлөр, айрым макалдарга чейин кайрылып, автор аларды кыргыз тилинин маалыматына, мисалдарына жакын алып келет, кээде салыштырат, кээде өзгөчө көңүл бура турган жактарын ачып өтөт. Бул тема аркылуу синтаксистик түзүлүшү боюнча тектеш жана окшош эмес тилдер, керек болсо атама сүйлөм деңгээлинде салыштырылып кеткен сыяктуу.

Кемтик сүйлөм маселеси дагы окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп келген. Ошол себептен аны атоо, мазмунун, семантикалык жана синтаксистик көрсөткүчтөрүн, коммуникативдик айрымасын ж. б. ар кандай көз караш менен изилдеген жана чечкен авторлор көп экендигинен кабар берилет. Ушул сыяктуу себептерден кыргыз тилинин окуу китептеринде баш же айкындооч мүчөлөрдүн бири кемип калса, аны кемтик сүйлөм деп түшүнүү сунуш кылынып келген (маселен Ы. Жакыпов ж. б., 1965), ал эми башка

авторлор кемтик сүйлөмдү толук сүйлөмдүн кемип калган түрү деп да көрсөтүп келишкен.

Б. Тойчубекова кемтик сүйлөмдүн пайда болуу факторлорун жана функциялык өзгөчөлүгүн карап отуруп, төмөнкү планда изилдөөгө багыт алган:

1. Кемтик сүйлөмдүн синтаксистик планда мүнөздөө.
3. Кемтик сүйлөмдү семантикалык – функциялык планда мүнөздөө (диалогдук речтегиси, монологдуу речтеги контексттик маани, кырдаалдык (ситуативдик), эллипстүү сүйлөм).

Бирок Ы. Жакыпов (1975) ээси, баяндоочу, айкындоочу кемип жасалган кемтик сүйлөмдөр деп бөлүштүргөнүн эске сала кетебиз.

Б. Тойчубекованын монографиясында кемтик сүйлөмдүн структурасы үчүнчү жактагы грамматикалык ээ түшүп (*кол чабышты*), баяндоочу айтылбай калып (*кыпча бел кыздар*), толуктооч менен баяндоочтон туруп (- *тополонду байкадыңбы, жапкан нан жыттанып жатат*), модалдык сөздөрдөн жасалышы (- *ооба, - жок*) аркылуу ж. б. жол менен түзүлүшү мүмкүн экендиги айтылат.

Семантикалык – функциялык жактан кемтик сүйлөмдүн речтик айтылыштардагы контексттик кемтик түрүнө (...“Н” *мекемесинде кырк жыл иштеди. Акыры пенсияга чыкты.*) айтылган мүчөнүн контекстен, жанаша айтылган сүйлөмдүн семантикасынан белгилүү болуп турган учуру кирет. Демек мында эки сүйлөмдүн ортосундагы семантикалык көз карандылык, байланыш бар. Ал контекст аркылуу гана ачылат.

Диалогдук речтеги кемтик сүйлөмдүн түзүлүшүн түшүнүү анчалык кыйын эмес, эллипстүү¹ сүйлөм сөз же сөз айкашынын сүйлөмдүк структурадан түшүп калышынан пайда болору түшүнүктүү болду. (*столго отурганда жарыктын сол жактан келиши дурус. Болот деген жардамчы компонент*

¹ Эллипсис – грекче *elleipsis*; сүйлөө учурунда өзүнөн – өзү оңой түшүнүлүүчү сөздү түшүрүп айтуу. Мисалы “*мен үйгө кетеминдин*” ордуна “*кетемин*” деп колдонуу.

кемип калган). Эллипстүү сүйлөмдүн прагматикалык² мүнөзүн автор төмөнкүлөр менен тактайт.

1. Берилүүчү ой так айтылат, экспрессивдүүлүк³ көздөлөт.

2. Тилдик каражат, убакыт үнөмдөлөт.

3. Өзүнчө бир стилдик боек түзүлөт.

Кемтик сүйлөмдүн банка түрлөрүнө караганда автордун ою боюнча эллипстүү сүйлөмдөр активдүү жана жыйнактуу.

Кырдаал кемтик сүйлөмдү тышкы шарттардын жардамы менен айтылбай калган мүчөсүн билүүгө мүмкүн болгондо учурдан таанып алабыз (*Уй сарайлар бүткөн экен. Сонун! Сонун!*) мындай сүйлөмдөрдө контексттик фактор болбойт, диалог мүнөздүү эмес.

Китепти аяктап келип Б. Тойчубекова “Кемтик сүйлөм” деген түшүнүктүн шарттуу түрдө алынганына көңүл буруп, коммуникативдик жагынан өксүгү жоктугун, логикалык толуктугун, семантикалык жана сүйлөмдүк функциясынын бүтүндүгүн эскерте кетет. Кемтик сүйлөмгө тилдик жана тилден тышкары (экстралингвистикалык) факторлор – контекст, кырдаал, ымдоо, жамдоо таасир этери дагы бир жолу жыйынтыкталат.

Э. Абдулдаев, С. Давлетов, А. Иманов, А. Турсуновдор жазган, пединституттардын педагогика факультеттерине арналган окуу китебин “үлгүлүү” деп атоого негиз бар. (Э. Абдулдаев ж. б., 1986). Жогорку окуу жайынын өзгөчөлүгү эске алынып, программалык, методикалык талаптар толугу менен сакталган сыяктуу. Кыргыз тили негизги адистик эмес (же кошумча адистик болсо дагы) факультеттерде кыргыз тилинин ушундай көлөмү жана мазмуну өз кезегинде жактырылгандыгы буга далил. Окуу китеби жогорку жана атайын билим берүү министрствосу тарабынан бекитилген.

² Прагматизм – грекче прагма; аракет, практика. Пайда берүүчү аракеттин жыйынтыгы.

³ Экспрессия – латынча expressio; айкындык, айкындыктын күчү (сезимдин, кубанычтын).

Ошондуктан бул китепте кыргыз тилинин фонетикасы, графика жана орфографиясы, диалектологиясы, морфологиясы менен синтаксистен маалымат берилген. Синтаксис бөлүмү программалык талапка ылайык сүйлөм, анын составы боюнча ж. б. белгилери боюнча бөлүнүшү, сөз айкашы, татаал сүйлөмдөрдөн кабар берет. Негизинен китеп бул кезге жете белгилүү болгон жана окуу илимий адабиятта бирдей же окшош чагылдырылган көз караш менен жазылган. Бирок “Толук маанидеги эки, же андан көп сөздүн багыныңкы байланышынан түзүлүп, ал сөздөр туюндуруучу сөздөрдүн семантика – грамматикалык бирдиги сөз айкашы деп аталат” (230-б) деген аныктамага кандайдыр жеңилдик же тезинен эске сактоочулук жетпей жаткан сыяктуу сөз айкаштары атоочтук, тактоочтук, этиштик болуп бөлүнүп, алардын тутумундагы сөздөр ыкташуу, башкаруу жана таандык байланышы аркылуу өз ара синтаксистик байланышты түзөрү такталат. Айта кетчү нерсе айтылыш максатына карата сүйлөмдүн дагы бир түрү болуп буйрук сүйлөмдөр кирген. Айтуучунун өз эркин билдирүүчү сүйлөмдөр буйрук сүйлөм деп аталат: *Кана эмесе, жолдоштор, машинага отургула!*

“Сүйлөм – ойду пайда кылуучу, калыптандыруучу жана ишке ашыруучу сөздүн (речтин) грамматикалык жактан тутумдашкан, жыйнактуу бүтүн бирдиги” (241-б) деген жаңы аныктама сунуш кылынат жана белгилерине предикативдүүлүк (модалдуулук, чак) жана интонациялык жактан уюшулгандыкта болушу эскертилет. Баш жана айкындооч мүчөлөр түшүндүрмө мүчөлөр, бир жана эки составдуу сүйлөмдөр боюнча белгилүү пикирлер кайталанат. Бул окуу китебинде орун алган жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби жөнүндө А. Имановдун (А. Иманов, 1976) ою чагылдырылган. Китептеги өксүк же үстүртөн мамиле кылынган тема болуп тең байланыштагы татаал сүйлөм маселеси болуп калган (болгону 2 бет). Мындай сүйлөмдөрдүн тутумунда турган жөнөкөй сүйлөмдөр төмөнкү катышта болору гана айтылат: тең маанилеш, мезгилдеш, каршы маанилеш, себеп – натыйжалаш, бирин – бири улантуу, толуктоо. Багыныңкы байланыштагы татаал

сүйлөмдөрдүн, баш жана багынынкы сүйлөмдүн байланышуу жолдору өзүнчө катталбай, бул сүйлөмдөрдүн мүнөзү ачылбастан түз эле багынынкы сүйлөмдүн аткарган милдеттерине (түрлөрүнө) көңүл бурулуп кеткен (алардын түрү 9 болгон – мезгил, шарттуу, себеп, максат, сыпат, каршы, салыштырма, өлчөм, орун багынынкы сүйлөмдөр).

1990 – жылы чыккан А. Имановдун “Кыргыз тили” жогорку окуу жайынын сырттан окуган студенттерине арналган кадимки окуу китеби. Синтаксис боюнча атайын жазылган бул китеп өз кезегиндеги талап кылган стандартты кармаган. Мурун сөз айкашы боюнча окуунун тарыхына токтолот, орус, ал эмес чет тилдик окумуштуулардын көз карашына (Ф.Микуш) мамилесин билдирет. Түркологиядагы сөз айкашынын коюлуш жана чечилиш жагдайынан маалымат кездешет. Кыргыз тилчилеринен А. Жапаров кыргыз тилиндеги сөз айкашы жөнүндө биринчи илимий маалымат берген окумуштуу катары таанылат. А. Турсуновдун сөз айкашы боюнча атайын изилдөөлөрү (1976, 1978) эске алынат.

Сөз айкашы сөздөн жана сүйлөмдөн ажыратылат. Фонемалар, же морфемалардын айкалышынан түзүлгөн жана жеке маани (лексикалык) менен жалпынын (грамматикалык) биримдүүлүгү боюнча мүнөздөлгөн тилдик элемент сөз деп аталат (13-б). ал эми “сөз айкашы дегенде маанилери жана грамматикалык формалары боюнча өз ара байланышта болгон толук маанилүү эки сөздүн айкашын түшүнүүбүз керек” (6-б). Булардан айрымаланып “Сүйлөм – аяктаган ойду билдирүүчү кептин (речтин) чакан өлчөмдөгү бүтүн бирдиги” (18-б).

Китепте атоочтук сөз айкаштарынын түрлөрү (зат, сын, сан, ат атоочтук жана тактоочтук) жана этишттик сөз айкаштарынын түгөйлөрү жөнүндө кабар берилген. Сөздөрдүн грамматикалык байланыштары булар: ээрчишүү (окшошуу), ыкташуу, башкаруу, таандык байланыштар.

Сүйлөмдүн мүнөздүү белгилерине төмөнкүлөр катталган:

а) предикативдүүлүк; б) уга чак, жак аркылуу берилүүчү модалдык маанилер дагы кирип кетет; в) тийиштүү маани билдирген интонациянын болушу зарыл. Ошондо “сүйлөм – ойду калыптандыруучу жана аны кабарлоочу, билдирүүчү каражаты болгон кептин (речтин) грамматикалык жактан уюшулган, жыйнактуу бүтүн бирдиги” (67-б) деген аныктама менен толукталат. Сүйлөмдүн классификациясы боюнча

негизинен салтуу принцип колдонулат. Болгондо айтылыш максатына карата сүйлөмдүн жай, суроолуу, илептүү түрүнө кошумча буйрук сүйлөмдөр катталат. Айтуучунун өз эркин билдирүүчү сүйлөм буйрук сүйлөм деп аталат. (Ойлогулачы! Эмне деген окуя, эмне деген шумдук!). Буйрук сүйлөмдөр модалдык түрдүү мааниде колдонулат. А. Иманов кыргыз тилиндеги суроолуу сүйлөмдүн дагы бир түрү буйрук-суроолуу сүйлөм колдонуларын кабарлайт. Ал негизинен -чы, -бы мүчөлөр уланган баяндоочтор аркылуу уюшулат да, тиешелүү суроо интонациянын коштоосу менен айтылат. Маселен: *Колдон келбеген ишти аткарам деп, куру бекер убада бербесеңчи?*

Толук, кемтик сүйлөм, эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөрү, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү боюнча дагы салттуу жоболор кайталанат. Китептин кызыктуу артыкчылыгы катары сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби, анын түз орун тартип жана терс орун тартип болушу, булардын тилдик түшүндүрмөлөрүнүн, ситаксистик маанилеринин такталышын атоого болот. Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн, каратма, сырдык, киринди сөздөрдүн синтаксистик кызматы боюнча А. Иманов жалпы пикирлерди колдойт жана ырастайт. Автордун көз карашы боюнча бир составдуу сүйлөмдөр жалпылама, белгилүү, белгисиз жактуу сүйлөмдөр жана жаксыз, атама сүйлөмдөр болуп ажырашы мүмкүн.

Кезек татаал сүйлөмгө жетет. “Кошмо” деген терминдин ордуна “татаал” термини колдонулат. Мунун себеби ошол кездердеги кыргыз тилчилеринин кошмо сүйлөм боюнча (А. Имановдо татаал сүйлөм) орус тилинин традициясын ээрчип (сложное целое, синтаксическое целое, сложный комплекс), анын терминдик атоосун колдоп турган учуру болсо керек.

А. Иманов татаал сүйлөмдүн белгилерин жана орус тилчилеринин бул маселе боюнча ар кандай көз карашын жыйынтыктап, кыргыз тили үчүн “Маанилери боюнча өз ара жакындыгы болгон бир нече жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык жактан тутумдашып, бир бүтүн ойду билдирсе;

татаал сүйлөм деп аталат” деген аныктаманы сунуш кылат. Ал эми татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири – бири менен төмөнкү жолдор аркылуу байланышат: байламталар, интонация, -са мүчөсү, этиштин атоочтук формасы менен чакчыл формасы, баяндоочко кызматчы сөздөр тизмектешип айтылуу менен (6 түрдүү). “Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр баяндоочторунун түзүлүштөрүнө ылайык өздөрүнүн жыйынтыктуу калыбын сактап, тең даражада байланышып турса, тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат” (268-б). Анын байламтасыз жана байламталуу түрлөрү бар. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири – бири менен төмөнкүдөй маанилик катышта болот: тең маанилеш, мезгилдеш, каршы маанилеш, себеп – натыйжалаш, улантуу – толуктоо, айырмалоо – ажыратуу (6 түрдө). Ал эми байламта катышкан учурдагы татаал сүйлөмдүн бул түрүнүн бөлүнүшү жөнүндө маалымат жок. Тең байланыштагы татаал сүйлөмгө болгону эки бет арналып (269-270), анын спецификасы үстүртөн берилип калган сыяктуу. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн түрлөрү (мезгил, шарттуу, себеп, максат, сыпат, каршы, салыштырма, өлчөм, орун, көп багыныңкылуу) тийиштүү мисалдар менен хрестоматиялык планда түшүндүрүлүп кеткен (10 түрдүү). Аралаш татаал сүйлөм, төл жана бөтөн сөз менен окуу китебинин соңуна чыгабыз.

Биз сөз кылып аяктаган китептин негизги мазмуну А. Имановдун “Кыргыз тилинин синтаксисинде” (1995) толук сакталган. Мында автор мурунку татаал сүйлөм деген терминдик атоодон кайра кошмок сүйлөм деген терминге көчкөн.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөм жөнүндөгү бетке айрым гана кошумча тиркелген. Анда тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн байламталуу жана байламтасыз түрү Орхон – Енисей жазма эстеликтеринде да кездешери, бирок кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрүн бириктирүүчү байламталар анчалык өнүккөн эместиги айтылат. Бул мааниде байыркы эстеликтерде

-сар мүчөсү (азыркы -са), -ын жана үчүн жандоочу колдонулгандыгын байкоого болот.

Азыркы адабий тилибизде нагыз байламталар (менен, жана, бирок, да, а, же ж. б.) гана колдонулбастан, байламталык милдет аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери колдонулат (эгер, ошон үчүн, ошол себептүү), айрым жандоочтор жана бөлүкчөлөр колдонулат. Бирок кыргыз, казак тилдеринде нагыз байламталар чектелүү. Ошол байламталар аркылуу байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдөгү каршылагыч, бириктиргич, себеп – натыйжа, ажыраткыч маанилерди туюнткан байламталар жөнүндө сөз кылууга болот. Бул кошумча менен кошмо сүйлөмдүн тең байланыштагы түрү жөнүндө маалымат аяктайт. Аталган синтаксистин теориялык бөлүмү, жогоруда айтылгандай, автордун мурун чыккан “Кыргыз тилинин” (1990) жоболорун кайталайт.

Белгилей кетчү көрүнүш – эки жолу чыккан бул окуу китеби студенттерге арналып, алардын синтаксис боюнча алган билимин өркүндөтүү максатында текшерүү иштери тиркеме катары сунуш кылынган эле. Бул аракет албетте кубаттоого татыктуу. Китептин кийинки чыгышында (1995) №2 тиркеме кошумча сунуш кылынган. Анда синтаксис курсунун урунттуу маселелери жана жоболору схема түрүндө, б. а. даяр көрсөтмө курал катары берилген. Аларды карап чыгуу, үйрөнүү жана көңүлдө сактоо студенттин алган билимин бекемдөөдө табылгыс каражат болору шексиз. Бул жагынан китеп өзүнүн окуу – методикалык вазипасын толук аткарганын белгилей кетүүбүз керек.

Ар кандай теориялык ачылыштын же табылганын чыныгы мааниси практикадан байкалат. Тилдик маселелердин теориялык жана практикалык аспектиси бар экендиги жалпыга белгилүү. Тилдин морфологиялык, фонетикалык жана синтаксистик маселелери боюнча алынган жыйынтыктардын басымдуу бөлүгү түздөн – түз тил үйрөнүү практикасында көп колдонулуп келет. Ошол эле мезгилде толуп жаткан тилдик табылгалар, маалыматтар тилдин өзүнө, анын теориялык маселелерин жөнгө салууда жана иштеп

чыгууда табылгыс материал катары кызмат кылууда. Мына ушул эки жагдайдын ортосунда, теориялык жана практикалык тил илиминин табылгаларын илимий коомчулукка, тил жаатында кесипчилик кылган агартуучуларга, окутуучуларга, мугалимдерге, студенттерге же деги эле тилге кызыккан жеке адамдарга жеткирүүдө жана үйрөтүүдө методика илиминин кызматы айрыкча. Муну биз Б. Өмүралиевдин “Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы” (1990) деген китебинен ачык байкайбыз. Эне тилибиздин тарыхында синтаксистик категорияларды кантип ажыратып, мектеп жана жогорку окуу жайында кандайча окутуш керектиги жөнүндөгү кеңири жана системалуу планда жазылган бул эмгектин жарыкка чыгышы кыргыз тилинин синтаксис жөнүндөгү илиминин тийиштүү деңгээлдеги кол жеткен ийгиликтери, жетишкендиктери, чечилген маселелери жана аларды иликтеп үйрөнүүнүн мезгили жеткендигин айгинелеп турат. Ошентип кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун илимий – методикалык негиздерин изилдөөгө кезек келди жана эми аларды туура өздөштүрүү жөнүндөгү маселенин коюлушуна да убакыт жетти.

Б. Өмүралиев педагогика илимдеринин доктору, профессор, көп жылдан бери республикабыздын жогорку окуу жайларында кыргыз тилинин синтаксиси менен аны окутуунун методикасы боюнча эмгек өтөп, буларга байланыштуу орто мектеп менен жогорку мектеп үчүн бир нече окуу китептерин, методикалык адабияттарды жаратты. Синтаксистин окутуу боюнча автордун коомчулук менен бөлүшө турган терең мазмундагы билими, окутуучулук тажрыйбасы бар экендигине деги эле шек келтиргибиз келбейт. Ошол көп жылдардан бери топтолгон асыл осуятты кыргыз тилинин адистерине бөлүшкөн марттыгына кандайдыр таазим кылууну милдетибиз деп эсептейбиз.

Эмгек синтаксистин окутуунун илимий – методикалык негизинен келип чыккан окутуунун методдору менен ыкмаларын эске салуу менен ачылып, проблемалык окутуунун мааниси, аны уюштуруу жана буга байланышкан проблемалык кырдаалды кантип түзүү жөнүндөгү маселелерди алдын – ала

ажыратууга өтөт. Булар жөнүндө орус тил илиминде, ал аркылуу кыргыз тил илиминде тийиштүү жалпы негиздер, жыйынтыктар жана чечиле элек маселелер бар. Автор аларды санап өтүп, ылайыктуусун тандап алуу жагдайын окуучуга сунуш кылат. Илим боюнча туура, так, жеткиликтүү түшүнүк калуу үчүн сабакта проблема көтөрүү керек.

Белгилүү теманы даярдап, анын мазмуну боюнча проблемалык жагдай түзүп, окуучуларга сунуш кылууда сабактын илимий, психологиялык, логикалык, дидактикалык, тарбиялык жактарын эске алуу керек.

Мындай көп түрдүү максатты ичине камтуу үчүн теманы өтүүнүн, үйрөтүүнүн бирден – бир туура методун тандоого үйрөтүү керек.

Синтаксисти окутуу бөлүмү эки главага бөлүнгөн – жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин үйрөнүү жана татаал сүйлөмдүн синтаксисин үйрөнүү. Колдонмо катары сунуш кылынган бул окуу куралында синтаксисин, анын пунктуациясынын маселелери бул мезгилде ондолуп, толукталган окуу программасынын талабына ылайык жайгаштырылган жана алардын методикалык, окутуучулук, үйрөтүүчүлүк жагдайлары боюнча сунуштар топтолгон. Маселен жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин үйрөтүү сөз айкашынан башталат. Автор тарабынан синтаксис жөнүндөгү илим сөз айкашы жана сүйлөм деген бөлүмдөрдөн турары эскертилет. Сөз айкашынын табиятын тактоо үчүн анын тутумун тактоо, багындыруучу менен багыныңкы түгөйүн жана алардын мамилесин ажыратуу, аны сөз менен сүйлөмдөн айрымалоо боюнча методикалык сунуштар менен практикалык рекомендациялар берилет.

Б. Өмүралиев сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшүнүн классикалык түрлөрүнө (жай, суроолуу, илеп) токтолуп, аларды уюштуруудагы предикативдүүлүктүн болуш зарылдыгын, сөзсүз интонациянын катышын, буларга карата модалдык маанинин билдирилип турушун окуучуларга жеткирүү максатын көздөйт. Китептеги логикалык басым жөнүндөгү маалымат сабактын эффективдүүлүгүн, айрыкча текстти туура, кырааты менен же көркөм окуунун сапатын

жогорулатуудагы көрсөткүч экенин туура баалаган деген ойдобуз. Логикалык басым жөнүндө кыргыз тилиндеги фонетикалык адабияттан көп маалымат кездешпесе дагы, Б. Өмүралиевдин бул маселени окуу программасына киргизүү жөнүндөгү сунушу колдоого татыктуу.

Сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн байланыштуу жолдору дагы (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык байланыш) автордун ою боюнча маанилүү синтаксистик маселе, аны окутууда көрсөтмөлүүлүк ыкмасын (таблица, схема ж. б.) колдонууну автор туура көрөт. Ушундай эле жол менен сүйлөмдүн баш мүчөлөрү дагы окутулганы дурус (карама – каршы коюу, салыштыруу, суроо – жооп, карточка түзүү ж. б.), ар бир сүйлөм мүчөсүнүн синтаксистик кызматы түшүндүрүлгөндөн кийин аны табуунун, аныктоонун жолдору (критерийлери) сунуш кылынган. Сүйлөмдү талдоодо аларды бири – биринен ажыратуунун грамматикалык, графикалык жолдору көрсөтүлөт. Кыргыз тилин окутуунун программалык жолдоруна ылайык жөнөкөй жана татаал сүйлөмдү (кошмо сүйлөмдүн терминдик синоними), бир өңчөй мүчөлөрдү, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү окутууда, үйрөнүүдө колдонулуучу негизги критерийлер аныкталып чыккан.

Бизди бир аз таң калтырган бүдөмүк нерсе – тен байланыштагы кошмо сүйлөмдүн айрым түрлөрүнө автордун жасаган мамилеси. Чакчыл *-ып* формасы аркылуу дагы тен байланыштагы кошмо сүйлөм жасалат деген ойго кошулуп, “татаал сүйлөмдүн кайсы түрү экендигин туура аныктоодо алардын формалары эмес, мааниси биринчи орунда туруш керек” (140-б) деген жыйынтыкка келет. Ырас, мындай ой өз учурунда К. К. Сартбаев (К. Сартбаев, 1957), М. Мураталиев (М. Мураталиев, 1981) тарабынан айтылган эле. Бирок бул мамиле (жалаң мааниге таянуу) чагашууга алып келерин Б. Өмүралиевдин ушул эле эмгеги боюнча далилдөөгө болот (дегинкиси бул жөнүндө жогоруда айтылды. Караныз: М. Мураталиев, 1981). 140 – беттеги “Колхоздун жыйналышы болуп, анда уставдын жаңы жоболору бекитилди” тен багыныңкы сүйлөм делет. 149 – беттеги “Көнүтү көтөрүлүп, Мыскал ал жакты өз үйүндөй сездим” деген сүйлөм багыныңкы

кошмо делет. "Артымда солдат балдырап, айдоого кетип барамын" (157-б) дагы ушундай. Ал эми "Дарак бүрдөп, дагы гүлдөр жайнады" тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аныкталат (145-б). Автордун кайсы түшүндүрмөсүнө ишенүүгө болот. Биздин оюбузча кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланышуу жолу морфологиялык - грамматикалык формалар менен ишке ашкан учурлар (-ып, -бай, -гыча, -са, -ган+ да, -ган+ сон ж. б.) кошмо сүйлөмдүн багыныңкы форма түрүнө, ал эми наг интонация жана байламта же байламталык милдет аткарган сөздөр менен байланышса - тең байланыш деп квалификация кылынганы туура болчудай. Түркологиялык изилдөөлөрдүн кийинки чыгышында ушундай көз караш кайталанып келүүдө. Өз учурунда чыккан Э. Абдулдаев менен А. Турсуновдун "Кыргыз тилинде" (1973), Ы.Жакыпов, Д. Майрыков, Б. Өмүралиевдин "Кыргыз тилинде" (1985) да ушул жоболор кайталанат.

Б. Өмүралиевдин китебинин 157-бетиндеги таблицада - ып аркылуу уюшулган сүйлөмдөр сыпат багыныңкы сүйлөм болуп көрсөтүлөт.

Сабаттуулукту кантип көтөрүү же өркүндөтүү керектиги дагы синтаксистин объектиси экендиги мурунтан белгилүү. Б. Өмүралиев пунктуацияны үйрөнүү боюнча методикалык тажрыйбасын алдыга тарткан. Тийиштүү кенүгүүлөрдү кантип тандоо, алар менен кандайча иштөө керектиги жөнүндө да ой алмашат. Класстан тышкары иштер аркылуу дагы синтаксистик билимди тереңдетсе болот экен. Алардын мааниси, мазмуну жана түрлөрү жөнүндөгү баяндама менен пайдалуу, орто мектеп жана жогорку окуу жайы үчүн өтө керектүү окуу куралы өз сунуштарын аяктайт.

Албетте канча устат, окутуучу, насаатчы болсо синтаксисти үйрөнүүнүн, иликтөөнүн ошончо жолдору болушу мүмкүн. Бирок анын жалпы принциптери, методикалык негиздери Б. Өмүралиевдин окуу куралында кыйла мазмундуу берилген.

Синтаксистик методика жана сүйлөмдү талдоо жөнүндө сөз болгондо Б. Өмүралиевдин окуу китебине үндөш А. Жалиловдун "Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү" (1995) деген окуу куралы жөнүндө дагы сөз кошо кетүүгө туура келет. Китеп V - XI класстардын окуучулары үчүн кошумча окуу куралы катары сунуш кылынган кыргыз тилинин методикасы илимине бул китептин кошкон салымы жупуну болсо дагы, анын окуучулар, студенттер үчүн өтө керектигин танууга болбойт.

Тилдин грамматикасын жакшы билүү үчүн тилдик талдоонун маанисин жогору көтөрүү зарыл. Талдоо тилдин бардык бөлүмүнө, структурасына жүргүзүлүшү мүмкүн. А. Жалилов талдоонун төмөнкү түрлөрүнө көңүл бурат: фонетикалык, орфографиялык, лексикалык талдоо, сөздүн составы жана сөз жасоо боюнча талдоо жана морфологиялык, синтаксистик, пунктуациялык талдоолор (7 түрдүү). Мындагы талдоонун ар бир түрүнүн өзүнчө максаттары жана ага ылайык милдеттери бар. Анын ар бирине ылайык суроолордон кийин, талдоонун үлгүсү берилет жана практикалык иш үчүн кенүгүүлөр (мисалдар) сунушталат. Талдоонун эрежесин так сактоо, бир нече мисалдар менен кайталоо аркылуу жалпы тилдик сабат иштелип чыгары байкалып турат.

Б. Өмүралиевдин синтаксистик талдоосу менен А. Жалиловдун синтаксистик талдоосу негизинен бир принципти сактайт - сүйлөмдүн грамматикалык табиятын ачуу, анын мүчөлөрүнүн синтаксистик кызматын тактоо экендиги көрүнүп турат. Маселен, Б. Өмүралиев боюнча жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшүн талдоодо төмөнкүдөй белгилер көрсөтүлүүгө тийиш:

- 1). Жөнөкөй сүйлөмдүн кайсы түрү экендиги;
- 2). Башка сүйлөмдөн айрымасы;
- 3). Сүйлөмдүн грамматикалык негизи;
- 4). Ээсиз сүйлөмдө баяндоочтун кайсы сөз түркүмүнөн экендиги;
- 5). Айкындооч мүчөлөрдүн түрлөрү;
- 6). Сүйлөмдүн кайсы мүчөсү кемигендиги (кемтик сүйлөмдө).

(Б. Өмүралиев, 1990, 102-б).

А. Жалиловдогу жөнөкөй сүйлөмдү талдоонун планы

I. Айтылыш максатына карай сүйлөмдүн кайсы түрү (жай, суроолуу, буйрук, илептүү) экендигин аныктоо.

II. Сүйлөмдүн грамматикалык борборун таап, баш мүчөлөрдүн санына карай жөнөкөй сүйлөм болорун далилдөө

III. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү боюнча мүнөздөө.

1. Баш мүчөлөрдүн катышына карай (эки тутумдуу же бир тутумдуу, бир тутумдуу болсо, анын кайсы түрүнө кирерин түшүндүрүү).

2. Айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай (жалаң же жайылма).

3. Ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай (толук же кемтик, кемтик болсо, кемиген мүчөлөрүн аныктоо).

IV. Сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр, түшүндүрмө мүчөлөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр (каратма, сырдык, кинди сөздөр) катышса, аларга мүнөздөмө берүү.

V. Сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу, алардын түзүлүш түрлөрүн, кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын жана мүчөлөрүнүн байланыш жолдорун аныктоо.

Акыркы жылдары кандайдыр бир белгисиз себептер менен сүйлөм мүчөлөрүнүн астын шарттуу белгилер менен сызып көрсөтүү практикасы унут калып бараткансыйт. А. Жалилов дагы эмнегедир бул керектүү практиканы эске албай кеткен.

Ушул сыяктуу принциптер кошмо сүйлөмдө, анын структуралык – семантикалык түрлөрүндө (тең жана багыныңкы байланыш) эки автор тарабынан негизинен бирдей талап сакталат. Синтаксистик талдоонун методикалык ыкмаларын окуучуларга үйрөтүү, алар аркылуу айрым синтаксистик талаш маселелерди тактап, түз жолго салуу боюнча Б.Өмүралиев жана А. Жалилов биз сөз кылып отурган эмгектери аркылуу илимге тийиштүү салым жасады деген жыйынтыкка келебиз.

Кыргыз тилинин синтаксиси жөнүндөгү илимге Абдыкул Жапаровдун кошкон салымы жана сиңирген эмгеги ат көтөргүс. Жогоруда алардын ар бири жөнүндө, алган орду

айтылды. Эми биз сөз кыла турган мазмундуу эмгек А.Жапаровдун кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү, анын маселелери боюнча чогулткан көп жылдык эмгегинин жыйынтыгы жөнүндө болмок. Ал анын орус тилинде жазылган "Синтаксический строй кыргызского языка" (1991) деген 2 томдуу фундаменталдык эмгеги. Дээрлик 50 басма табак көлөмүндөгү изилдөөнү өзүнө камтыган тилдик, синтаксистик бай материалдын мындай илимий чечмелөөсү жана түшүндүрмөсү тил маселелерин иликтеген окумуштуулардын, жеке ышкыбоз жарандардын көңүлүн кайдыгер калтырбайт. Эки китептеги синтаксистик маалыматтар салттуу тартипте жана системада жайгаштырылганы менен ар бир бөлүмдөн, главадан, керек болсо беттен Абдыкул Жапаровичтин жеке көз карашы, оригиналдуу ой жүгүртүүсү, маселени коюшу жана чечиши, илимий аппараттын колдонулушу жана түшүндүрмөсү өзүнөн – өзү байкалып турат. Академиялык, илимий жана окуу адабияттарындагы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча жалпы, талаш туудурбаган, кеңири массага жеткен жоболорду ошол боюнча калтырып (бирок алардын ар бири боюнча А.Жапаровдун өз ою жана түшүндүрмөсү бар), бүгүнкү тил жаатында эмгек кылган жана эне тилибиздин синтаксис бөлүмүнө тиешеси бар окуучулар үчүн байкалган же эске ала кетүүчү айрым жоболорун козгоп кетүүнү туура таптык. Эмгек жогорку окуу жайларынын окуу китеби делгени менен А.Жапар (китепте ушундай жазылган) өзү эскерткендей, бул эмгекте кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн бардык категорияларын жана проблемаларын кеңири жана толук талдап чыгуунун алгачкы аракети катары баалануу керек. Түркологиядагы жана кыргыз тилин таануу илиминдеги жетишкендиктерди эске алып, ушул кезге чейин изилденбеген же талаш туудуруп келген маселелерди көтөрүп, аларды чечүүнүн же жазып чыгуунун максаты коюлган. Бул үчүн автор көрүнүктүү түркологдордун эмгектерин, айрым иликтөөлөрүн карап көргөн. Түрколог синтаксистердин бай тажрыйбасына жана орус тилчилеринин маалыматына таянган. Мындай шартта автордун ою мурунку илимпоздордун көз

карашына жарыш, окшош же каршы келип калышы мүмкүн. Автор бул жагдайдын болушун күтөт, бул аркылуу чындык жаралат жана синтаксис боюнча билимдин тереңдешине алып келет.

А. Жапардын эмгегинин биринчи китебинин биринчи бөлүмү сүйлөм жөнүндөгү окуудан башталат. Синтаксистин башка категорияларын иликтөөдө сүйлөм жөнүндөгү түшүнүктүн алдын – ала болушу зарыл шарт болуп эсептелет. Сүйлөм аркылуу керек болсо анын түзүүчү бөлүктөрүн – сүйлөм мүчөлөрүн жана аналитикалык формаларын ажыратууга мүмкүндүк ачылат. Сүйлөмгө берилген аныктама дагы ушул жолду көрсөтүп тургандай. “Предложением в системе языка называется отдельное слово или сочетание слов, которые, будучи грамматически оформленными, выражают относительно законченную мысль” (5-6)¹. Ошентип ар бир тилдин системасында өзүнүн ордуна, формасына жана функциясына ылайык үч синтаксистик структуралык бирдиктерди бөлүп карашат: сүйлөм, сөз айкашы, аналитикалык формалар. Сөз айкашынын ушул негизги үч формасынын өзгөчөлүгүн изилдөө иши менен сүйлөм жөнүндөгү окуу башталат.

Сүйлөмдүн негизги структуралык түзүлүшүн изилдөөдө жана типтерге бөлүштүрүүдө, ал гана эмес грамматикалык жактан уюшулуусунда интонациянын мааниси баса көрсөтүлгөн. Сүйлөмдүн интонациясы менен структурасында окшоштук болушу мүмкүн, бирок алар жарыш келиши мүмкүн эмес. Сөз жана сөз айкашы, алардын компоненттеринин синтаксистик байланышы, сүйлөмдүн грамматикалык структурасы жана ага карата бөлүнүшү, жөнөкөй сүйлөмдөр боюнча А. Жапар өзүнүн мурунку эмгектериндеги көз караштарын дагы бир жолу тастыктайт (А. Жапаров, 1964, 1966). Болгондо татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр өзүнчө бөлүнүп, анын тобуна бир өңчөй мүчөлүү, обочолонгон мүчөлөрү бар, каратма, сырдык, киринди сөздүү сүйлөмдөр

бөлүнүп, анын тобуна бир өңчөй мүчөлүү, обочолонгон мүчөлөрү бар, каратма, сырдык, киринди сөздүү сүйлөмдөр катталып, бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн айрымаланып берилген. Структуралык жана маанилик өзгөчөлүгүнө ылайык автор буларды ушундайча бөлүп окууну сунуш кылат.

II бөлүмдө айтылуу маанисине карай сүйлөмдөр жай сүйлөмгө (анын баяндама жай, терс баяндама жай, тангыч ээлүү жай, буйрук – баяндама жай түрлөрү), суроолуу, илпетүү сүйлөмдөргө ажыратылышы каралат.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланышына дагы өзүнчө бөлүм арналган. Сөздөрдүн тең, багыныңкы байланышы дагы бир жолу эске салынып, багыныңкы байланыштын ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык байланышынан тышкары жандоочтук байланыш түрү киргизилет. Ээрчишүүнүн түрлөрүнүн көп болушу (этиштик, зат, сын, ат, сан атоочтук, тактоочтук баяндоочтордун ээрчиши) синтаксистик байланыштын бул түрүн атайын изилдөө маселесин тилеп тургансыйт. Ыкташуу байланышынын эки түрү – эркин ыкташуу (*Эртең Асия Байдамталдын төрүнө барат*) жана туруктуу ыкташуу (*Өзгөчө эн бир кооз айлуу түнү*) болушу мүмкүн.

А. Жапар окшошуу деген синтаксистик байланыштын түрүн ажыратат. Сүйлөм ичинде кезиккен мурунку сөзгө карата кийинки сөздүн бөлүнүп, бирок ошол эле мааниде айтылышы жана булар аркылуу келип чыккан ыкташуунун өзгөчө формасы окшошуу деп түшүндүрүлөт. М: *Телеграфка, келишкен эки кабат чон көк үйгө, Жапар келип кирди.*

Жөлөкчүл (азыркы термин боюнча жандоочтук) байланыш дагы: атооч жөндөмө менен келген (үчүн, жөнүндө, тууралуу, сайын ж. б.) жана кыйыр жөндөмө менен келген (чейин, дейре, көздөй, карай ж. б.) болуп бөлүнүшү мүмкүн. Жөлөкчүл байланышты синтаксистик байланыштын өзүнчө формасы катары бөлүп кароонун зарылдыгы бар. Функционалдык жагынан жөлөкчүлдөрдү маани берүүчү сөздөрдөн ажыратып кароого болбойт (тарыхый планда да

¹ Автордун оюнун тактыгын сактоо максатында кээ бир аныктамалар оригиналдын тилинде (орус) берилди.

ушундай), ал эмес А. Н. Кононов, Е. И. Убрятова менен жөлөкчүлүн жатыш жөндөмөсүнүн формасы деп кароого болот дегенге чейин барган. Мындай көз караш И. А. Батмановдон да байкалат. (Батманов, 1940).

Бүгүнкү сөз айкашы деген терминдик маани А. Жапарда сөз тизмеги деп берилген. Сөз тизмеги номинативдик функцияны гана алып жүрөт. Ал бул жагынан кээде сөзгө окшоп кетет, формалдык жактан, эки же андан ашык маани берүүчү сөздөрдүн айкашы катары сүйлөмгө окшоп кетет. Сөз айкашынын компоненттеринин өз ара мамилесине, синтаксистик байланышына жана багындыруучу түгөйүнө карай атоочтук жана этиштик сөз айкаштарын ажыратып карайбыз. Китепте сөз айкашынын эки түрү тең алардын компоненттеринин семантикалык маанисине карай бөлүштүрүлгөн жана кеңири түшүндүрүлгөн.

Бирок автор сөз айкашы боюнча түркологиядагы илимий адабияттарга көз чаптырып, айрымдарына таянып отурганы менен кыргыз тил илиминдеги бул маселеге тийиштүү маалыматтарга, айрым авторлордун эмгектерине эч бир кайрылбайт жана шилтеме берилбейт. Бул мааниде сөз айкаштары боюнча жазылган А. Турсуновдун эмгектерине (А. Турсунов, 1976, 1978) А. Жапардын мамилесин биле албадык. Китептин экинчи бөлүмүнүн аягында берилген адабияттарда А. Турсуновдун аты да көрсөтүлгөн эмес.

Компоненттеринин жаратылышы жана ага ылайык функциясы боюнча сөз айкаштарына дагы, сүйлөмгө да туура келбеген сөз айкаштарынын өзгөчө түрүн А. Жапар аналитикалык (комплексдик) формалар деп берет. Алар өзүнчө бир бүтүн катары сөз айкашынын багыныңкы дагы, багындыруучу дагы компоненти болуп калышы мүмкүн жана үч түрдүү формада турушат: жөлөкчүл форма (*үчүн, сайын, дейре, карата ж. б.*), татаал форма (*өтө, өңчөй, чылкый ж. б.*) жана модалдык – предикативдик форма (*экен, эле, окшойт, болот ж. б.*).

Биринчи китептин экинчи бөлүмү жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисинен башталат. Мурун жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдөн кабар берилип, жөнөкөй сүйлөмдөрдү

мүчөлөштүрүү, андан ары сүйлөмдүн ээси менен баяндоочу жөнүндөгү синтаксистик билимдин эң маанилүү жана керектүү жерлерин жазып чыгуу аракети башталат. Баш мүчөлөрдүн лексико - грамматикалык, семантикалык, керек болсо стилистикалык ж. б. кызматы жөнүндөгү маалыматтар А. Жапаровдун мурунку "Главные члены предложения в современном киргизском языке" (1964) китебиндеги жоболорду негизинен кайталайт.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү жөнүндөгү бөлүк толуктоочко арналган илимий – практикалык байкоолордон башталат. Башка окуу китептериндеги, илимий эмгектердеги толуктооч тууралуу маалыматтар дагы бир жолу такталуу менен толуктоочтордун синонимиясына көңүл бурулат. Кыйыр жөндөмөлөрдүн, кыйыр жана түз жөндөмөлөрдүн, жөлөкчүл формалар менен келген толуктоочтордун синонимдик маанилерин ачуунун грамматикалык ыкмалары көрсөтүлгөн.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн эң активдүү жана сан жагынан кеңири таралганы – аныктоочтор. Анын жасалышы, туюнтулушу жана түзүлүш структурасы көп түрдүү.

Синтаксистик түзүлүшү боюнча экинчи китеби аныктоочтун ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө ж. б. формалардан жасалышын жазып чыгуудан башталат. Белгилей кетчү бир учур – мурунку окуу китептеринде жандама мүчө деп берилип жүргөн термин бул жолу жандооч менен алмашылган (Определения, выраженные именами существительными, редко прилагательными, и занимающие постпозитивное положение относительно определяемого, называются приложениями). Мисалга *аңчы карыя, Чортөк мерген, Алымкул төкмө ж. б.* Натыйжада бүгүнкү кыргыз тилин окуган студенттерде терминдик адашуу (жандооч бир эле мезгилде мүчө жана послелог катарында) келип чыгат.

Бышыктооч боюнча анын классификациялык түрлөрү сакталган (сыпат, өлчөм, мезгил, орун, себеп, максат).

Жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби, түз жана кыйыр орун тартип, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби жөнүндөгү эреже, мисал, түшүндүрүүчү шилтемелерден кийин бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн кезеги келип жетет. А. Жапар

бир тутумдуу сүйлөмдөр боюнча өзүнөн мурунку кыргыз авторлорунун бул темага байланышкан көз карашын санап өтүп, өзүнүн мамилесин сунуш кылат. Эми бир тутумдуу сүйлөмдөр белгилүү жактуу, жамдама жактуу, туюк жактуу, жаксыз сүйлөмдөргө ажырайт. Өз кезегинде жаксыз сүйлөмдөр атама сүйлөмгө жана грамматикалык ээ менен логикалык аткаруучусу жок сүйлөмдөр, грамматикалык ээси жок, бирок логикалык субъект жөндөмөлөр аркылуу (илик, барыш) билинип турган сүйлөмдөргө ажырашы мүмкүн.

Мурунку эмгектериндеги жоболорго ылайык толук жана кемтик сүйлөмдөрдөн тышкары кошумча кемтик, мүчөлөнмө кемтик, өксүк, мүчөлөнбөс, эллиптикалык (кыскартылган баяндоочтуу), жайылма формалуу (синтаксистик түрмөктүү, обочолонгон мүчөлүү, каратма сөздүү, киринди сөздүү, сырдык сөздүү, бир өңчөй мүчөлүү) сүйлөмдөр жөнүндө маалымат берилет.

Синтаксистик түрмөктөр боюнча бир топ окумуштуулар негизинен анын чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтук түрлөрүн аташат. А. Жапар буларга кошумча каршылама атооч, салыштырма, танып тактагыч атооч, танып тактагыч кыймыл атоочтук түрмөктөрдү кошот.

Түшүндүрмө жана бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр боюнча автор негизинен мурунку ойлорун кайталайт.

Китептин кошмо сүйлөмгө арналган бөлүмү үч бөлүктөн турат. Анын биринчи бөлүгүндө кошмо сүйлөм жөнүндөгү жалпы маалымат, анын структуралык түрлөрү, булардын байланышуу жолдору, деги эле синтаксис жөнүндөгү окуунун айрым түрк тилдеринде иштелиши жөнүндөгү обзордон башталат (автор бул жолу биротоло кошмо сүйлөм деген терминге көчкөн).

"Взаимосвязанное сочетание двух или более простых предложений, представляющие собою единое целое в смысловом и интонационном отношении, называется сложным предложением" (199-б).

Алгач кошмо сүйлөмдүн жаратылышы жөнүндөгү далилдер айтылып, аны жөнөкөй сүйлөмдөн ажыратуунун критерийлери кошо тиркелет. Структуралык жана

интонациялык өзгөчөлүгүнө жараша тең жана багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөргө бөлүнөт. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн байламталуу жана байламтасыз түрлөрү болору жана бул байламталардын тизмегин окуп өтөбүз. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн структуралык өзүнчөлүгү, маанилик өзгөчөлүгү жана интонациялык спецификасы байкалат. Анын багыныңкы сүйлөмдөрүнүн баяндоочторунун айрыкча формасы багыныңкы кошмо сүйлөмдү уюштуруучу форма дагы болуп саналат. Алар төмөнкүлөр: а) *-ып, -а, -бай, -майынча, -ганча, -гыча*; б) *-са, -дыктан*; в) *-ган, -ар, үчүн, чейин, дейре*; г) *-ыш, -уу*, формаларынан кийин *үчүн* жөлөкчүлдүн келиши.

Жогоркудай кошмо сүйлөмдүн мүнөздөмөлөрүнөн кийин анын изилдениш тарыхынан кабар берилет. Кошмо сүйлөмдөгү тең жана багыныңкы байланыштын айрымасы такталат. Бул эки маселе боюнча А. Жапар жалпы тил илиминдеги изилдөөлөргө таянат. Эми кошмо сүйлөмдү классификациялоо тарыхы боюнча түркологиялык адабияттарга кайрылат. Бул үчүн алтай, шор жана хакас, башкырт, казак, өзбек тилдериндеги абалга кайрылып, аларды кыргыз тили боюнча изилдөөлөр менен жарыш коет. А. Жапар кыргыз тилинин синтаксисин изилдөөнүн босогосунда турган А. Шабдан уулу, Бектенов З. менен Т. Байжиев, К. Бакеев, К. Тыныстанов, Т. Актанов менен К. Бакеев, Н. Макешевдердин тил боюнча жазылган алгачкы эмгектерин адилеттүүлүк менен эске алат, алардын сиңирген эмгегин жана синтаксис жаатындагы калтырган сунуштарын санап өтөт. Эгерде 1948 – жылдарга чейинки доорду синтаксис илиминин башталгыч доору деп таанысак, чыныгы илимий изилдөө 1950 – жылдан башталган деп билебиз. Бул доор биздин автор А. Жапаровдун синтаксисинен башталгандыгы бүгүн бизге маалим (А. Жапаров, 1950). Бул китептин улам кийинки басылышында (13 жолу) кошмо сүйлөм жөнүндөгү маалымат толукталып, улам анын грамматикалык – семантикалык мүнөздөмөсү толукталып отурган кийинки жылдардагы К. Сартбаевдин синтаксиси (К. Сартбаев, 1957) автордун ою

боюнча түрк тилдериндеги багыныңкы кошмо сүйлөмдөрдү салыштыруу мүнөзүндө жазылып калган жана кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөм жөнүндө мектеп грамматикаларындагы жоболорду кайталаган сыяктуу, кошмо сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүгү ачылбай калган.

А. Жапар термин жасоого ашкере маани берилип кеткендикти сынга алат. Маселен: кошмо→татаал→кошмо, тең байланыш→жөнөкөй кошмо сүйлөм→багынычсыз сүйлөм, татаал кошмо сүйлөм→багынычтуу сүйлөм→ жандама сүйлөм ж. б. Мындай терминологиялык адашуулар синтаксистик катэгорияларды тескери түшүнүүгө алып келет, натыйжада айрым илимий изилдөөлөрдө калпыс пикирлер, ыксыз кайталоолор, катаалар кетип калууда. Маселен: *себеби, анткени, ошол себептүү, ошондуктан* байламталары катышкан кошмо сүйлөмдөрдү айрымдар тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө кошсо, башкалары багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмгө ыйгарып жүргөн учурлар кездешет. Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөр үчүн интонация өз ара байланыштын грамматикалык каражаты, байланышуу формасы болуп эсептелет. Бул байланыштын маанилери мезгилдеш, шартташ, каршылаш, салыштырма, себептеш, салмакташ, чечме сүйлөмдөрдүн деңгээлинде ишке ашат (7 түрдүү).

Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр байламталардын мүнөзүнө карап бириктирүүчү (жана), каршы (бирок, ал эми, анткени менен), себеп (себеби, анткени, ошондуктан), божомол (же, же болбосо, мүмкүн) байламталуу болуп бөлүнүшөт.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн баш жана багыныңкы компоненттерин ажыратып кароо менен багыныңкы сүйлөмдүн өзүнчө синтаксистик бирдик катары колдонулбай тургандыгы себеби катары анда туюнтулган кыймыл – аракеттин аякталбай калышы эске алынуу керек. Буга ылайык багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү негизги ойдун мезгилин, максатын, себебин, шартын, салыштыруусун, каршылыгын, сыпатын, өлчөмүн, амалын көрсөтүп турат.

Китептин грамматика бөлүмү кыстырынды сүйлөм, төл жана бөтөн сөз, тике сөз деген багыныңкы сүйлөмдөрдүн позициялык абалын көрсөткөн бөлүкчөлөр менен аяктайт.

А. Жапардын “Синтаксический строй кыргызского языка” деген эки китептен турган фундаменталдуу эмгеги “Пунктуация” деген атайын бөлүк менен жабылат. Пунктуация жөнүндө жалпы түшүнүк берилип, тыныш белгилерди коюнун тарыхына кыскача экскурс жасалат. Алардын илимий негизи ачылып, тыныш белгилеринин мааниси менен кызматы такталат. Натыйжада белгилердин өз ара ажыратуучу (сүйлөмдөрдүн чегин билдирүүчү), айрымалоочу (сүйлөмдүн бөлүктөрүн тактоочу) жана буларга кошумчалоочу (сүйлөм маанисин күчөтүүчү, толуктоочу) түрлөрүн бөлүп үйрөнүү методикасын сунуштайт. Жөнөкөй сүйлөмдө, анын толуп жаткан семантикалык, грамматикалык, стилистикалык түрлөрүнө керектелүүчү белгилердин сан жана сапат жагынан өз ара айрымасын ажыратып, аларды жазууда колдонуунун практикалык ыкмалары демонстрация кылынат.

Оозеки (сүйлөшүү) тилдин ар кандай варианты сүйлөм формасында кагаз бетине түшүрүлөт. Ошондо сүйлөө тилинин (речтин) эмоционалдык таасирин, угулушун жазмада чагылдырууда пунктуациянын мааниси өтө чоң экендигин танууга болбойт. Жазууда пунктуацияны туура колдонуу билимдин, интеллектуалдык деңгээлдин көрсөткүчү катары бааланат. Бул максаттын аткарылыш жолу катары А. Жапар тыныш белгилерин сүйлөмдүн бардык түрүнө (жөнөкөй, кошмо ж. б.) коюп чыгат дагы, кайрадан ар бир пунктуациялык белгинин жеке өзүнүн (м: суроо белгиси, үтүр, тырмакча, тире ж. б.) колдонулушунун эрежелерин тиркеме катары сунуштаган.

Китептин аягында адабияттардын тизмеси берилет. Анда 79 гана наамдагы марксизм – ленинизм боюнча илимий булактардын аты аталган. Кандайдыр кыргыз тили, анын синтаксиси боюча айрым эмгектер эске алынбай калган сыяктуу.

А. Сапарбаев, С. Өмүралиева, Р. Эгембердиевдин “Кыргыз тилинде” (А. Сапарбаев ж. б., 1993) синтаксис

боюнча кайталоо үчүн гана минималдуу маалымат берилет: жөнөкөй сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүштөрү, анын бир жана эки тутумдуу түрлөрү жөнүндө көнүгүүлөр берилип, татаал сүйлөмдүн түзүлүшү жөнүндө түшүндүрмөлөр айтылып, анын тең жана багынынкы байланыштагы түрлөрү эске салынат. Кийинки бетте татаал сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн маанилик катыштары жөнүндө декларативдүү сөз козголуп, көбүнчө татаал сүйлөмдүн тыныш белгилерине басым жасалып, ага жараша көнүгүүлөр сунуш кылынган. Мындай кайталоодон синтаксистин объектиси жөнүндө толук маалымат же өткөндү толук эске салуу келип чыкпай калган, кайталоо максаты менен синтаксистин айрым маселелери үзүндү катары гана сунуш кылынып калган сыяктуу.

Кыргыз тил илиминин синтаксис бөлүмүнө тийиштүү окуу китептерине, илимий эмгектерге, айрым жеке изилдөөлөргө жогоркудай маанайда токтолуп өтүү менен 1994-жылы басылып чыккан С.Ибрагимовдун "Структурно-вероятностный анализ синтаксических отношений киргизского языка и их функционирования в речи" (С. Ибрагимов, 1994) деген монографиясынын мазмунуна кыскача токтоп кетүүнү туура көрдүк. Иштин негизги максаты кыргыз тилиндеги илимий-техникалык тексттердеги сөздөрдүн синтаксистик өз ара байланышын тизмелеп чыгып, алардын тилдеги (тексттеги) функцияларын структуралык - ыктымалдык жактан эсептеп чыгуу жана аларга лингвистикалык түшүндүрмө берүүгө арналган.

Тилдик маселени мындай аспектиде иликтөө диалектиканын сандан сапатка өтүү заңына ылайык тилде колдонулган ар кандай бирдиктин (тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, ар кандай конструкция ж. б.) сандык көрсөткүчү дагы алардын сапатына байланышкандыгын билдирүүчү маанилүү фактор экендигин далилдөө аракети менен келип чыкты. Мындай көрсөткүч ары жагы айталык тексттин мүнөзү, багыты, тармагы, жазылуу мезгили жөнүндө маалыматты алууга жардам берсе, бери жагы ал текстти жазган автордун сөздөрдү колдонуу, сөз айкаштарын түзүү, сүйлөм куруу жөндөмү, сөз байлыгы ж. б. көрсөткөн жыштык

(частотность) маалыматын алууга жардам берет. Тил илиминде так илимдердин (математикалык статистика, ыктымал жана информация теориясы, математикалык логика ж. б.) методикалык ыкмаларынын акыркы кезде колдонулуп жатышы тил илиминин салттуу табылгаларын, изилдөө аппаратын, жетишкендиктерин четке кагуу же тануу эмес, тескерисинче аларга кошумча, тилдик өнүгтөн караганда байкалбай келген фактыларды жаңы ыкма менен ачуу же мурунку алынган жыйынтыктарга кошумча маалымат берүү үчүн колдонулууда. Натыйжада тил илиминин изилдөө, иликтөө методикасы дагы бир баалуу арсенал менен, тилди изилдөөдө так, формалдык же ишенимдүү көрсөткүчтөрү бар лингвистикалык талдоонун илимий - практикалык жаңы багытына ээ болду. Бул жөнүндө 1960-жылдардан бери чыккан тилди изилдөөнүн кийинки жаңылыктарынан кабар берген адабияттарды карап көрсөк болот. (О. С. Ахманова, 1961; Н. Д. Андреев, 1967; Б. Н. Головин, 1971; Р. Г. Пиотровский, 1968 ж. б. «Новое в лингвистике», «Новое в зарубежной лингвистике» наамы менен чыгып жаткан сериалдар). Бул багыттагы изилдөөлөргө азыр башка түрк тилдери активдүү тартылып жатат (казак, татар, өзбек ж. б.) жана биз сөз кылып жаткан изилдөө кыргыз тил илиминдеги алгачкы саамалыктардан болгон дешке толук негиз бар.

Азыркы тил илиминде салттуу иликтөө ыкмаларын лингвистикалык талдоонун жаңы методикасы менен айкалыштыруу жөнүндөгү идея рационалдуу деп табылууда. Структуралык жана ыктымалдык теориялардын тил илиминде колдонулушу тилдик структуралардагы сапаттык белгилер анын сандык көрсөткүчүнөн келип чыгат жана булардын өз ара байланышын жазып чыгуу тилдик айрым элементтердин структуралык оппозициясын, алардын катышын тактап чыгууга мүмкүндүк бере тургандыгы жөнүндөгү идеядан келип чыккан. Автор структуралык - ыктымалдык методиканы колдонуу менен лексикалык, синтаксистик бирдиктердин колдонулуш жыштыгын, таралышын, орун тартибин, контексттик айланасын иликтеп көрүү максатын койгон. Мындан тышкары тексттеги синтаксистик

функциялардын бөлүнүшү, алардын мүнөзү, жайгашуу жыштыгы, жасалышы жана булардын сандык маанилери иликтенет. Алынган маанилер аркылуу сөз түркүмдөрүнүн жана сүйлөм мүчөлөрүнүн (функционалдык класстардын) маанилүү белгилери – тексттеги ыктымалдык дистрибуциясы, сүйлөмдөгү орду жана контексттик айкалышы, синтаксистик мамилелердин мүнөзү жана статистикалык параметрлери менен структуралык мүнөзүнүн катышын дагы тактоого мүмкүн болду.

Бул иштеги жаңылык – кыргыз тилинин синтаксисин сөздүн (сөз формасынын) бир эле мезгилдеги морфологиялык жана синтаксистик мүнөздөмөсүнөн келип чыккан функционалдык класс (ФК) деп аталган бирдиктер менен жазып чыгуунун жаңы методу сунуш кылынды. ФК – бул демек сөздүн (формасынын) бир эле мезгилдеги сүйлөмдө аткарган морфологиялык жана синтаксистик функциясы. Текстте жолуккан ар бир сөз (сөз формасы) ФКнын деңгээлинде белгиленет дагы, андан ары сүйлөмдөгү ар бир ФКнын өз ара позициялык, синтагматикалык, маанилик көрсөткүчтөрү “сүйлөмдүн багыныңкы бутактары” (дерево зависимостей предложения) деген графикалык схема менен жазылып чыгат. Ошентип изилденип жаткан тексттин толук мазмуну ФКнын бирдиктери менен жана сүйлөмдүн катыштык бутактарын чагылдырган графикалык схемалар менен жазылып чыгат. Бул схемалардын структуралык бөлүнүштөрү жана алардын статистикалык көрсөткүчтөрү ФКнын синтаксистик параметрлеринин сапаттык көрсөткүчтөрүн эсептеп чыгышка, алар аркылуу тийиштүү лингвистикалык жыйынтыкка келишке мүмкүнчүлүк берет.

Сөздүн, сүйлөм мүчөсүнүн ФК түрүндө колдонулушунун структуралык – ыктымалдык өзгөчөлүгүнүн көрсөткүчтөрү алардын бир нече параметрлерин тактоого мүмкүнчүлүк берет: жекече жана салыштырмалуу жыштыгы, кайсы ФКдан мурун – кийин келиши жана анын чеги, багындыруучу жана багыныңкы болуп келиши, мунун сандык мүнөзү, сөз түркүмү менен сүйлөм мүчөсүнүн тексттеги таралышы жана алардын ар биринин сандык көрсөткүчтөрү

ж.б. Бул көрсөткүчтөрдүн корреляциясы эсептеп чыгылат жана анын ишенимдүү фактыларына айрыкча көңүл бурулат. Мындай көрсөткүчтөрдү ФКлардын өзүнчө матрицага жайгаштырылышынан алууга болот. Матрицада изилденип жаткан тексттин бүткүл корпусунун ФК деңгээлинде жайгаштырылышы жана сандык маанилери чагылдырылган болот. Автор азырынча илимий – техникалык тексттин маалыматына таянган. Себеби мындай текст стилистикалык, эмоционалдык, эмфатикалык таасирлерге кириптер эмес. Ошондо ар бир изилденип жаткан тилдик бирдиктин, айталык ФКнын жогорку параметрлерден бөлүнүп алынган ыктымалдык дифференциалдык белгилери (вероятностные дифференциальные признаки) келип чыгат. Аягында ушул ыктымалдык дифференциалдык белгилер (буларды топтоонун да өзүнчө методикасы бар) аркылуу ар бир ФКга лингвистикалык мүнөздөмө берилет, тийиштүү жыйынтык чыгарылат. Алардын айрымдары төмөнкүлөр. Илимий – техникалык тексттеги ФКлардын колдонулушуна көңүл бурсак, эн жогорку көрсөткүчкө ээ болгондорго (демек салыштырмалуу эн көп колдонулган) булар кирет: аныктооч, маанисиндеги сын атооч, илик жөндөмөсүндөгү зат атооч, табыш жөндөмөсүндөгү зат атооч, зат атоочтон жасалган ээ, этиштик баяндооч ж. б.

Сөз түркүмдөрүнүн колдонулуу жыштыгы төмөнкүдөй болгон: зат атооч, сын атооч, жандоочтор менен байламталар, этиштер, ат атоочтор, кыймыл атоочтор, тактоочтор, чакчылдар, сан атоочтор. Сүйлөм мүчөлөрүнүн жыштыгы боюнча катары: аныктооч (сын атоочтон жасалган) бышыктооч, тике толуктооч, аныктооч (зат атоочтон жасалган), баяндооч ж. б. Синтаксистик байланыштардын жогорку жыштыгы: жандоочтук башкаруу, табыш жөндөмөсү багыныңкы мүчө болуп түшкөн башкаруу, ээрчишүү, таандык байланыш ж. б. Позиция жагынан жанаша келген түгөйлөр: зат атооч менен жандооч, сын атооч менен зат атооч, зат атооч менен зат атооч, тактооч менен сын атооч ж. б. Бул эмгектин жыйынтыгы боюнча кыргыз тилиндеги текстте (сүйлөмдөрдө) сөздөр синтаксистик жагынан негизинен жакын байланыш

мамилесинде болот (67%). Жанаша келген сөздөрдүн үчтөн бири (же 37%) өз ара синтаксистик байланышта болбойт. Демек алыс синтаксистик байланыш дагы 37% ти түзөт. Жогорку жана башка алынган маалыматтын бардыгында тилдик көрсөткүчтөр математикалык статистиканын, ыктымалдык теориясынын бирдиктери менен туюнтулуп, алардын методикалык ыкмалары тилдик объектиге (текстке) колдонулган. Натыйжада келип чыккан сандык көрсөткүчтөр ишенимдүүлүк баасына (оценка достоверности) карата дагы текшерилип, өз туюнтмасын алган.

Ошентип автордун структуралык – ыктымалдык талдоону кыргыз тил илимине колдонуу тажрыйбасы бир топ баалуу жана пайдалуу жыйынтыктарды берген. Алардын бир тобу кадимки салттуу тилдик изилдөөлөрдүн берген жыйынтыгын дагы бир жолу тактап берсе (жаны методиканы колдонуу менен), башка бир тобу ушул кезге чейин байкалбай келген тилдик фактыларды ачып берди жана алардын структуралык, лингвистикалык жаны мүнөздөмөлөрүн эсибизге салып кетти. Бул жыйынтыктар жана маалыматтар тилдин синтаксистик маселелерин жазып чыгууда, өз ара териштирүүдө, туура жана так жыйынтык алууда пайдаланылышы мүмкүн. Структуралык типологияга, автоматтык котормого, тексттин лингвистикасын изилдөөгө, стилистика илимине автордун маалыматын тартуу тийиштүү натыйжаларды бериши мүмкүн жана тилдик изилдөөлөрдүн башка объектисине, деңгээлине так илимдердин методикалык ыкмаларын колдонууга багыт беришине ишенүүгө болот.

Кыргыз тилинин синтаксисине тийиштүү кийинки чыккан басылмалардын бири А. Сапарбаевдин окуу китеби (А. Сапарбаев, 1997). Ал 1997 – жылы “Синтаксистик окуунун негиздери” деген ат менен жарыкка чыкты. Кыргыз тилиндеги орчундуу маселелердин бири болгон синтаксистик катыштын табияты мынчалык деңгээлде жана кеңири мазмунда буга чейин эч ким тарабынан жазылган эмес. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнө мүнөздүү болгон синтаксистик катыштар жөнүндө маалымат көп авторлордо кездешет. Баш мүчөлөрдүн өз ара мамилеси жана ага

байланыштуу ээ менен баяндоочтун ортосундагы ээрчишүү жана таандык маанидеги кыйышуу байланышын билдирген синтаксистик катыштар жөнүндөгү маселе өз учурунда А. Жапаров тарабынан иликтелген (А. Жапаров, 1964). А. Сапарбаев жалаң гана айкындооч мүчөлөрдүн ортосундагы синтаксистик катыштарга кайрылат дагы, алардын грамматикалык маанилерин, ички түзүлүшүн, жасалышын, уюшулуш принциптерин жазып чыгуу максатын койгон. Эмгектин көлөмү, илимий салмагы жана камтыган маалыматы, айрыкча алган объектини түшүндүрүү ыкмасы, тартылган мисалдар жана ой – жүгүртүүлөр автордун жеке жана калыптанган көз карашы жөнүндө айтып турат. Бул жагынан китеп окуу куралы гана эмес, өзүнчө илимий изилдөөнүн таржымалы катары кабыл алынат.

Тил боюнча илимий адабияттарда айкындооч мүчөлөрдүн синтаксистик жагынан өз ара багыныңкы катнаштарынын түрлөрүн атаганда атрибутивдик, релятивдик, объективдик, адвербиалдык, изафеттик катыштар аталып жүрөт. А. Сапарбаев айкындооч мүчөлөрдүн атрибутивдик, объектилик жана бышыктоочтук катыштарын гана бөлүп карайт.

Терминдик атоолордун бул үч түрү, ушундай атоо менен кыргыз тилинин мисалында талдоого алынары алдын – ала эскертилет. Демек бул катыштардын грамматикалык маанилери, ички түзүлүш өзгөчөлүктөрү эсептелинет жана алардын формасы менен мазмуну тыгыз байланышта экендигин далилдөө китептин бүткүл көлөмүнөн көрүнүп турат. Синтаксистик катыш структуралык жактан өз ара лексика – грамматикалык байланыштагы “багыныңкы” жана “багындыруучу” деп аталган эки бөлүктөн же элементтен турат. Ушуга байланыштуу алардын мамилеси объектилик катыш, атрибутивдик катыш жана бышыктоочтук катыш деген түрлөргө ажыратылат.

Лингвистикалык илимий адабияттарда сөздөр ортосундагы синтаксистик катышты ажыратууга келгенде латын тилинен келип кирген атрибутивдик, объектилик, адвербиалдык ж. б. катыштарды бөлүп карашат. Ал эми сөздөрдүн синтаксистик байланышы жөнүндө сөз болгондо

ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык байланыш жана кийинки кездерде жандоочтук башкаруу деген бир нече түрүн ажыратып жүрүшөт. Сүйлөм мүчөлөрү болсо кадимки салттуу баш мүчөлөргө (ээ, баяндооч), айкындооч мүчөлөргө (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) бөлүнүп ажыратылышы жалпыга маалим. Бирок А. Сапарбаев синтаксистик катыш маселесин талдоого изилдөөгө аттанып жатып, атрибутивдик, объектилик катыш деп келип, эмне үчүн бышыктоочтук (адвербиалдык дебнй) катышты сүйлөм мүчөсүнүн аты менен атап жаткандыгы белгисиз бойдон калат. Чынында автор өзү айткандай “Ошентип, айкындоочтук катыштын түрлөрү өзүлөрүнүн грамматикалык маанилеринин бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу аныктооч (атрибут) + зат атооч, толуктооч (объект) + кыймыл – аракет жана бышыктооч + кыймыл – аракет түзүлүшүндө келет. Ал эми алардын өз ара мындай байланышы айкындоочтук катыштын ар бир түрүнүн (атрибутивдик, объектилик, бышыктоочтук) грамматикалык маани – мазмунуна негизделген төмөнкүдөй белгилүү бир грамматикалык формалар, каражаттар аркылуу ишке ашырылат” (9-б) деп булардын схемалык – структуралык моделин көз алдыга тартат. Схема аныктооч сөздөрдүн зат атооч маанидеги сөздөргө жана толуктооч, бышыктоочтордун кыймыл – аракет менен байланышынын грамматикалык формаларын чагылдырат. Ушул схемалык түшүндүрмө монографиянын негизги мазмунун бизге эскертип жаткандай.

Китептин кийинки главалары объектилик, атрибутивдик, бышыктоочтук катыштарды семантикалык, структуралык жана синтаксистик принциптердин биримдиги (комплекси) менен кеңири талдоого арналган. Бул катыштардын мүмкүн болгон (автор чектеген) бардык түрлөрү компоненттик талдоонун, толуп жаткан таасирдүү жана далилдүү мисалдардын жардамы менен тизмеленип чыккан. Маселен бышыктоочтук катыштагы синтаксистик формалардын саны эле 40ка жакын түрлөргө ажыраган. (§ 35-77) Натыйжада синтаксистик катыш, мамиле, байланыш, сүйлөм мүчөлөрү деген категориялар өз ара бири – бирин кайталоо, толуктоо, ырастоо багытында аралашып колдонула берет. Балким тилдик фактылар ушундай мамилеге

жана талдоого дагы муктаждыр. Биздин утарыбыз – изилденип жаткан объектинин чыныгы маңызын ачып, анын мүнөздүү жактарын бөлүп көрсөтүү менен, башка окшош категориялардан айрымалоодо турат. Бул жагынан алып караганда А. Сапарбаевдин биз барактап жаткан эмгеги кыргыз тилинин синтаксис бөлүмүн үйрөнүүдө тийиштүү салым жасады деген ойдобуз.

XX кылымдын акыркы жылдарында кыргыз тилчилери текстти лингвистикалык жактан иликтөө, изилдөө маселелерине чукул бурулуш жасашты. Бул маселе жалпы тил илиминде, орус тил илиминде акыркы жылдары айрыкча маанидеги деңгээлге көтөрүлдү. Керек болсо алыскы чет өлкөлөрдөгү бул багытта чыккан атайын же илимий басылмалар акыркы 40-50 жылда колго алынгандыгын маалымат каражаттардан же атайын лингвистикалык адабияттардан байкаса болот.

Кыргыз тили илиминде текстке талдоо жүргүзүү приоритети Б.Ш. Усубалиевге таандык. Анын “Көркөм чыгармага лингвистикалык илиги” (1994) ушул багыттагы изилдөөлөрдүн жанданышына себепчи болду окшойт дешке далилдер бар. Анчалык көп узабай С. Омуралиеванын “Ч. Айтматовдун чыгармаларына текстологиялык илик” (1998) деген монографиясы чыкты. Текстти изилдөө маселеси С. Ж. Мусаевдин “Текст: прагматика, структура” (2000) деген фундаменталдык эмгегинде кеңири илимий диапазондо тескөөгө алынат.

Кыргыз тили илиминдеги XX кылымды узатуу же аяктоо “милдети” Д. Д. Джусаевдин “Грамматические средства выражения категории модальности в современном кыргызском языке” (Д. Джусаев, 2000) деген монографиясынын басмадан чыгышына туура келди. Д. Джусаев кыргыз тилиндеги модалдуулуктун белгилерин жана аларды туюнтуунун каражаттарын илимий аппарат менен тактап бере алгандыгы китептин жалпы мазмунунан сезилип турат.

1. Абдулдаев Э., Жапаров А., Орузбаева Б. Кыргыз тили. IX-X класстар үчүн окуу китеби. – Фрунзе, 1968.
2. Абдулдаев Э., Турсунов А. Кыргыз тили. – Фрунзе, Мектеп, 1979. IX-X класстар үчүн – 192 б.
3. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. – Фрунзе, Мектеп, 1986. – 250 б.
4. Актанов Т., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси. Орто мектептер үчүн. Фрунзе, 1939.
5. Актанов Т. Грамматика. II бөлүк. Синтаксис (педагогика окуу жайлары үчүн). Фрунзе, Кырмамбас, 1940. –104 б.
6. Актанов Т., Макешев Н., Бакеев. Кыргыз тилинин синтаксиси. Экинчи бөлүк. Толук эмес орто жана орто мектептер үчүн. Ондолуп үчүнчү басылышы. Фрунзе, Кырмамбас, 1941. –132 б.
7. Актанов Т., Макешев Н., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси. 4 – басылышы. Фрунзе, 1942, 4 – басылышы. – 135 б.
8. Актанов Т., Макешев Н., Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. Экинчи бөлүк. Синтаксис. 6-басылышы. Фрунзе, Кырмамбас, 1947. –166 б.
9. Актанов Т., Макешев Н., Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. Экинчи бөлүк. Синтаксис. 7- басылышы. Фрунзе, кырмамбас, 1948. –148 б.
10. Андабекова Ж. Словосочетания имен существительных в киргизском языке. Автореферат кандидатской диссертации (АКД). Фрунзе, 1979.
11. Андреев Н. Д. Статистико – комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. – Ленинград, Наука, 1967.
12. Альпиев Н. А. Сравнительная характеристика некоторых особенностей грамматического строя русского и киргизского языков, АКД, Алма – Ата, 1950.

13. Арабай уулу Э., Сарсакаев Х. Алифбаэ йаки төтө окуу. Уфа, 1911. –52 б.
14. Арабай уулу Э. Жазуу өрнөктөрү. Оренбург. 1912.
15. Арабай уулу Э. Кыргыз алиппеси. Ташкент, 1924.
16. Афанасьев П. О., Шапошников Н. Н. Русский язык для русской начальной школы. – Москва, 1933.
17. Ахманова О. С., Мельчук И. А., Падучева Е. В., Фрумкина Р. М. О точных методах исследования языка. МГУ, 1961.
18. Ахматов Т. К., Давлетов С. А., Иманалиев С., Сартбаев К. К. Тил илимине киришүү. –Фрунзе, 1980.
19. Ахматов Т. К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Часть I. –Фрунзе, Мектеп, 1988.
20. Ахматов Т. К. Жалпы тил илими. –Фрунзе, 1986.
21. Бакеев К. Кыргыз тили. Башталгыч мектептер үчүн грамматика жана жазуу эрежелери. Биринчи бөлүк. I жана II класстар үчүн. Фрунзе. Кыргызмамбас, 1939. –63 б.
22. Балакаев М., Кордабаев Т. Казіргі казак тілі. Синтаксис. –Алматы, 1971.
23. Батманов И. А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. –Фрунзе, Киргизгосиздат, 1940. –15 с.
24. Бектенуп З., Бажыйуп Т. Кыргыз тилинин окуу китеби. (III – IV окуу жылдары үчүн грамматике жана жазуу эрежелери). Экинчи басылышы. Фрунзе, Кырмамбас, 1934. – 112 б. Биринчи басылышы табылбады.
25. Вагапова М. З. Глагол – деп в современном киргизском языке. АКД. –Москва, 1964.
26. Виноградов В. Предложение как предмет синтаксиса // Введение для грамматики русского языка. Часть II. –М., 1954.
27. Вопросы синтаксиса современного русского языка. –М., 1950.
28. Гапаров С. Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү. –Фрунзе, Мектеп, 1979. –140 б.
29. Головин Б. Н. Язык и статистика. –Москва, Просвещение, 1971. –190 с.

30. Грамматика русского языка. Том II, часть I, АН СССР. – М., 1960.
- 30^a. Джусаев Д. Грамматические средства выражения, категория модальности в современном кыргызском языке. – Бишкек, 2000.
31. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М., -Л., 1948.
32. Жакыпов Ы., Мураталиев М. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча кыскача конспект. – Фрунзе, 1956.
33. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. – Фрунзе, Окуупедмамбас, 1958. – 282.
34. Жакыпов Ы. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшү. – Фрунзе, Мектеп, 1965. –100 б.
35. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б., Үсөналиев С. Кыргыз тили. Синтаксис. 1973.
36. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, Мектеп, 1975. –179 б.
37. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б. Кыргыз тили. II бөлүк. Синтаксис. VII – VIII класстар үчүн. 13 – басылышы. –Фрунзе, Мектеп, 1985. –157 б.
38. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү. – Бишкек, Кыргызстан - Сорос фондусу, 1995. –116 б.
39. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VI, VII класстары үчүн. Биринчи басылышы. Фрунзе, Кырмамбас, 1950. –184 б.
40. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Фрунзе, Кырмамбас, 1951. –211 б.
41. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. Фрунзе, Кырмамбас, 1951. –223 б.
42. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Фрунзе, Кырмамбас, 1953. –211 б.
43. Жапаров А. Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском языке. Автограф. канд. дисс. – М., 1955.

44. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Кыргызокуупедмамбас. Сегизинчи басылышы. Фрунзе, 1959. –135 б.
45. Жапаров А. Главные члены предложения в современном киргизском языке. –Фрунзе, Мектеп, 1964. –272 с.
46. Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси. II бөлүм. –Фрунзе, Мектеп, 1966. –344 б.
47. Жапаров А. О принципах классификации сложных предложений в киргизском языке// Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тезисы докладов и сообщений. Алма – Ата, Наука, 1976. –356 с.
48. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе, Мектеп, 1979. –323 б.
49. Жапаров А. Синтаксический строй киргизского языка. Учебник для вузов. часть I и II. Бишкек, Мектеп, 1991. (ч.I- 429 с. ч.II- 352 с.)
50. Жумабаев К. Сложноподчиненные предложения с придаточными времени и причины в современном немецком языке и их соответствия в киргизском языке. АКД. –Фрунзе, 1978.
51. Ибрагимов С. Структурно – вероятностный анализ синтаксических отношений киргизского языка и их функционирования в речи. Бишкек, 1994.
52. Ибрагимов С. Жалпы тил илими. Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайлары үчүн программа. Бишкек, Кыргызстан, 1994. –13 б.
53. Ибрагимов С. Тил илимине киришүү. Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайлары үчүн программа. Бишкек, Кыргызстан, 1994. –15 б.
54. Ибрагимов С. Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма типологиясы. ЖОЖдор үчүн программа. –Фрунзе, 1996.
55. Ибрагимов С. Тил илимине киришүү курсу боюнча практикум. –Фрунзе, 1998.
56. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Фрунзе, 2000. – 201 б.

57. Идрисов А. Кыргыз тилиндеги ысымдар. –Фрунзе, Мектеп, 1971. –128 б.
58. Иманалиев С. Тил илимине киришүү (тапшырмалар, көнүгүүлөр). –Фрунзе, 1977.
59. Иманов А. Порядок слов простого предложения в современном киргизском литературном языке. АКД. –Фрунзе, 1965.
60. Иманов А. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби. –Фрунзе, Мектеп, 1976. –106 б.
61. Иманов А. Кыргыз тили. Фрунзе, Мектеп, 1990. –353 б.
62. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Бишкек, 1995. –390 б.
63. Ирсалиева Н. К. Сложносочиненные союзные предложения в современном английском языке и их соответствия в киргизском языке. АКД. –Фрунзе, 1975.
64. Казем-Бек М. Общая грамматика турецко – татарского языка. Казань, 1846.
65. Каниметов А. Язык братского единства. –Фрунзе, 1971.
66. Карпов В. М. Простое распространенное предложение в английском и киргизском языках. АКД, –Фрунзе, 1965.
67. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М., Л.: 1960.
68. Кто есть кто в киргизской науке. –Бишкек, Главная редакция Кыргызской энциклопедии, 1997. –672 с.
69. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, Илим, 1980.
70. Майрыков Д. Однородные члены предложения в киргизском языке. АКД. –Москва, 1956.
71. Майрыков Д., Жакыпов Ы., Мураталиев М. Кыргыз тилинин грамматикасы, экинчи бөлүк, синтаксис. VII. – VIII класстар үчүн. Фрунзе, 1971.
72. Макешев Н. Кыргыз тили. Башталгыч мектептер үчүн. Грамматика жана жазуу эрежелери. Экинчи бөлүк. Фрунзе, Кырмамбас, 1939. –172 б.
73. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги мезгил жандама сүйлөмдөр. –Фрунзе, Кыргызокуупедмамбас. 1956. –56 б.

74. Мураталиев М. Азыркы киргиз тилиндеги байламталар. –Фрунзе, 1959.
75. Мураталиев М. Придаточные предложения времени в киргизском языке. АКД. –Фрунзе, 1962.
76. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги тике жана кыйыр сөздөр. –Фрунзе, Илим, 1964. –64 б.
77. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр. Фрунзе, Илим, 1981. –108 б.
78. Мураталиева Ж. Послелогои в киргизском языке. –Фрунзе, 1958.
79. Муратов Р. Х. Местоименные соотносительные предложения в современном русском языке и их соответствия в киргизском языке. АКД, Ош, 1966.
80. Мусаев С. Ж. Жалпы тил илими. ЖОЖдор үчүн окуу китеби. –Бишкек, 1998. –211 б.
81. Мусаев С. Ж. Тил илимине киришүү. ЖОЖдор үчүн окуу китеби. –Бишкек, 2000. 18 б.
82. Мусаев С. Ж. Текст: прагматика, структура. –Бишкек, 2000. –323 б.
83. Новое в лингвистике (серия). 1960 – жылдан бери чыгат.
84. Новое в зарубежной лингвистике (серия). 1960 – жылдан бери чыгат.
85. Омуралиева С. Ч. Айтматовдун чыгармаларына текстологиялык илик. – Бишкек, 1998..
- 85^a. Орузбаева Б. О. Лингвистикалык терминдердин орусча – киргизча сөздүгү. –Фрунзе, 1972
86. Орусбаев А. Киргизская акцентуация. –Фрунзе, 1974.
87. Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. –Фрунзе, Мектеп, 1974. –191 б.
88. Осмонкулов А. Эне тилин окутуу тарыхынан. – Фрунзе, Мектеп, 1983. –40 б.
89. Омуралиева Р. Кыргыз тилиндеги шарттуу кырдаал. –Фрунзе, 1972.
90. Пиотровский Р. Г. Информационные измерения языка. – Ленинград, Наука, 1968.
91. Поцелуевский Е. А. Тюркский трехчлен. –Москва, 1967.

92. Сапарбаев А., Өмүралиева С., Эгембердиев Р. Кыргыз тили. X - XI класстар үчүн окуу китеби. - Бишкек, Мектеп, 1993. - 239 б.
93. Сапарбаев А. Синтаксистик окуунун негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. - Бишкек, Кыргыз - Сорос фонду, 1997. - 248 б.
94. Сартбаев К. К. Основные вопросы синтаксиса сложного предложения современного киргизского языка. Автореф. докт. дисс. - Москва, 1953.
95. Сартбаев К. К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. - Фрунзе, 1957.
96. Сартбаев К. К. Тил илими (айрым материалдар) - Фрунзе, 1975.
97. Сартбаев К. К. Кыргыз тилинин изилдениши. - Фрунзе, Мектеп, 1981. - 108 б.
98. Сартбаев К. К., Иманалиев С, В. И. Ленин тил маселелери жөнүндө. - Фрунзе, 1971.
99. Скирдов В. Д. Русские союзы, союзные слова и их соответствия в киргизском языке. АКД, Фрунзе, 1962.
100. Скирдов В. Д. Сопоставительный синтаксис русского и киргизского языков. - Фрунзе, 1970.
101. Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной тюркологической конференции. Алма - Ата, Наука, 1976. - 356 с.
102. Сопу уулу Т. Биздин тил (I - баскыч мектептердин IV окуу жылы үчүн) САОГИЗ - Кырмамбас, Ташкент, 1933. Прунза. - 84 б.
103. Сопу уулу Т. Биздин тил (I - баскыч мектептердин IV окуу жылы үчүн) Кырмамбас, 1935.
104. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. - Фрунзе, Илим, 1983. - 267 б.
105. Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. - Фрунзе, 1960.
106. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. - Фрунзе, Илим, 1976.
107. Турсунов А. Киргизское языкознание на современном этапе (итоги и проблемы) // Советская тюркология и

- развитие тюркских языков в СССР. Тезисы докладов и сообщений. Алма - Ата, Наука, 1976 - 356 с.
108. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. - Фрунзе, Илим, 1978. - 337 б.
109. Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери (Жогорку окуу жайларынын студенттери, мектеп окуучулары жана мугалимдери үчүн колдонмо) 2 - басылышы. - Фрунзе, Мектеп, 1981. - 84 б.
110. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. - Фрунзе, 1928. (Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп). Жаңы тамга менен биринчи басылышы. - 68 б.
111. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. II китеп. Биринчи баскыч мектептер жана өзүнчө окуучу чондор үчүн биринчи басылышы. Маскөө, СКПС элдеринин борбордук басмасы жана Кырмамбас. 1932 - 122 б.
112. Касым. Тил сабагы. 2 - жылдыктар үчүн. Кыргыз тилинин иш китеби. Пурунза, Кырмамбас, 1932. Ташкент, ОРАЗмамбас. - 52 б.
113. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5 жана 6 - жыл үчүн тил сабактары. Фрунзе, Кырмамбас, 1934. - 100 б.
114. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. 6-7-8 жылдар үчүн. Фрунзе, Кырмамбас, 1936. - 138 б.
115. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. Прунза шаары. 1928. Репринт, Алматы - 1991. Китепти өз каражатына бастырган жана алгы сөзүн жазган К. Дыйканов.
116. Умаров К. Подчинительные союзы немецкого языка и их функциональные соответствия в киргизском языке. АКД. - Фрунзе, 1973.
117. Усубалиев Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. - Бишкек, 1994.
118. Чойбеков Р. Безличные предложения современного немецкого языка и их эквиваленты в киргизском языке. АКД. - Фрунзе, 1973.
119. Чонбашев К. С. Сложные предложения в русском и киргизском языках. - Фрунзе, Мектеп, 1968.

120. Чонбашев К. С. Сопоставительная грамматика русского и киргизского языков. – Фрунзе, Мектеп, 1980.

121. Шабдан уулу А. Биздин тил (кыргыз тилинин синтаксиси) I баскыч мектептер үчүн окуу шайманы. –Фрунзе, 1931, Кырмамбас. – 70 б.

122. Шабданов А, Батманов И. А. Элементарные основы грамматики киргизского языка. Учебное пособие для учащихся русских школ повышенного типа и курса. Фрунзе – Ташкент, Киргосиздат – САОГИЗ, 1933.

123. Ыдырыс уулу Аскар. Башталгыч мектептер үчүн эне тил китеби (грамматика жана жазуу эрежелери). I бөлүк. Биринчи жана экинчи жылдыктар үчүн. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1933. –65 б

124. Ыдырыс уулу Аскар. Эне тил китеби. Башталгыч мектептер үчүн. граматике жана жазуу эрежелери. Биринчи бөлүм. Кырмамбас, Фрунзе, 1934. –68 б.

Мазмуну

1. Автордон.....	3
2. Алгачкы доор. 1911 – 1937-жылдар.....	4
3. 1939 – 1949-жылдардагы окуу китептери.....	47
4. 1950 – 1965-жылдар.....	60
5. 1965-жылдан кийинки синтаксис маселелери..	99
6. 1990 – 2000-жылдар.....	149
7. Адабияттар.....	176